

4

1967

APRILIS

HÍD
IRODALMI,
MŰVÉSZETI
ÉS
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT
ALAPÍTÁSI ÉV: 1934
XXX. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
ÁCS KÁROLY
(FŐ- ÉS FELELŐS SZERKESZTŐ)
BORI IMRE
MAJOR NÁNDOR
VUKOVICS GÉZA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
KAPITÁNY LÁSZLÓ

TARTALOMMUTATÓ

283	IN MEMORIAM
285	SINKÓ ERVIN REGÉNYTÖREDÉK
321	VÉGEL LÁSZLÓ NE LEGYEN GONDOD A VILÁGRA, CSAK AZ ORSZÁGÚTHOZ TARTSD MAGAD
327	BRASNYÓ ISTVÁN VERSEI
331	KALÁSZ MÁRTON HÖKORSZAK
334	LATÁK ISTVÁN VERSEI
337	NIKO GRAFENAUER NÉGY VERS
339	HERMAN VOGEL NIKO GRAFENAUER KÖLTŐI VILÁGA
346	BORI IMRE NAGY LÁSZLÓ — AVAGY EGY KÖLTŐ DRÁMÁJA
366	LUKÁCS GYÖRGY AZ ELDOLOGHASODÁS ÉS A PROLETARIÁTUS TUDATA
384	SZEMLE Bálint István és Tomán László jegyzetei
391	FIGYELŐ

IN MEMORIAM

SINKÓ ERVIN

/1898-1967/

A HÍR MÁR RÉG ELJUTOTT A VILÁG MINDEN TAJÁRA, AHOL BARÁTAI, TISZTELŐI, ÉRTŐI, TANITVÁNYAI ÉLTEK, A GYÁSZBESZÉDEK ELHANGZOTTAK, A NEKROLOGOK MEG-IRÓDTAK, AZ ELSŐ MEGDÖBBENÉS HELYET ADOTT A KE-ÁLLAPÍTÁSRA: SINKÓ ERVIN NINCSTŐBBÉ KÖZÜTTUNK. A NAGY EMBERI ÉLETMŰ, AMIT SINKÓ ERVIN SOKÉVI GONDOLKODÓI, IRÓI TEVÉKENYSÉGE, EGÉSZ ALKOTO EGYÉNI-SÉGE SUGÁRZOTT, VÁRATLANUL ÉS TRAGIKUSAN FELBE-MARADT, S BEFEJEZETNEK KELL ELFOGADNUNK. HOGY MILYEN NAGY VESZTESÉG ÉRTE IRODALMUNKAT, MAJD CSAK E FELBEHAGYOTTSÁGÁBAN IS IMPOZÁNS ÉLETMŰ TELJES FELTÁRÁSA, IRODALOMTÖRTÉNETI ÉRTEKELESE MUTATHATJA MEG IGAZÁN. ÉS EBBŐL A MUNKÁBÓL A HÍD IS, MELYNEK SINKÓ ERVIN EGYIK LEGFŐBB MUNKATÁRSA, SZELLEMEK, IRÁNYVONALÁNAK EGYIK KÖZPONTI KÉP-VISELŐJE VOLT, KIVESZI MAJD RÉSZÉT. A REGENYTÖREDÉK, MELYET EBBEN A SZÁMUNKBAN KOZLUNK, A NAGY IRÓ UTOLSÓ MUNKÁJA; ENNYI KÉSZÜLT EL BELŐLE, S EZ A CSONKÁN MARADT MŰ MEG A HOZZÁ KÉSZÍTETT, JEGY-ZETFÜZETEKBE, MUNKANAPLÓKBAN SZÉTSZÓRT FELJEGY-ZÉSEK EGY NAGYSZABÁSÚ EPIKAI VÁLLALKOZÁSNAK, TA-LÁN SINKÓ ÉLETRÉGÉNYÉNEK TERVET TEMETIK MAGUKBA. JELKÉPES FELSZÓLÍTÁS EZ KRITIKUSOKNAK, IRODALOM-TÖRTÉNÉSZEKNEK, A SZELLEMEK KUTATÓINAK: RAJTUK A SOR, HOGY EZT AZ ÉLETRÉGÉNYT EGY HÁNYATOTTSÁGÁ-BAN HIHETETLENÜL GAZDAG ÉLET ADATAIBÓL ÉS EGY ÉLETMŰ CSODÁLATOSAN SOKRÉTŰ ÉS SOKÉRTEKŰ ELEMÉI-BŐL REKONSTRUÁLJÁK, UNIVERZÁLIS MÉRTEIBEN MEG-MUTASSÁK, ÉS BEÉPÍTSÉK MINDENNAPJAINKBA.

A barátság, mely bennünket, Antus Kálmánt, az öreg festőt és engem összeköt, különleges barátság. Bár hónapokig, sőt olykor egész éven át se látjuk egymást, tudom, mint ahogy ő is tudja, hogy számíthatunk egymásra. Kölsönösen biztosak vagyunk egymásban. Akármilyen nagy szünetek után találkozunk is, első pillanattól kezdve azzal a meghittséggel vagyunk együtt, mintha csak tegnap hagytuk volna abba bizalmas beszélgetésünket. A mi viszonyunk már rég nem szorul ápolgatásra, magától értetődően tartozik hozzá életünkhöz, hallgatólagosan építünk rá, miközben kölsönösen tiszteletben tartjuk egymás életmódját és szokásait, az egymás külön, öntörvényű életét. Velem ellentétben, akinek pihenéshez a magam csigaháza és mindenekelőtt csend kell, öreg barátom, Kálmán azok közül való, akiknek az erőgyűjtéshez, egyedüllétük élvezéséhez az kell, hogy hangzavar, mozgás és láрма, társaság legyen körülöttük.

A szilveszter réges-régóta a legháborítatlanabb, legkedvesebb estém. Kint az utcák a késő hajnali órákig visszhangosak, ismerőseim magánlakások társas összejövetelein és különböző rendezvényeken szórakoznak, a magamfajta öregember a maga csendes szobájában mintha így magában különleges biztonsággal, úgyszólván szabadságon volna. Ezúttal azonban az év utolsó napján este kilenc óra tájban rám csöngött a telefon. Az én öreg festő barátom hívott fel. Arra kért, hogy induljak hozzá, töltsük együtt a szilvesztert. Nyomatékosan, sürgetően hívott.

— Miért? Történt valami? — kérdeztem.

— Gyere, fontos — mondta.

— Fontos? — ismételtem kelletlenül.

— Nekem nagyon fontos — válaszolta. — Kérlek, tedd meg.

Kálmán barátomnak, az öreg festőnek zágrábi műtermében régi és új ismerősök együtt búcsúztunk tehát az 1964. esztendőből. Magáról a szilveszteri mulatságról mincs mit mondanom. Olyan volt, mint amilyen az ilyesmi már lenni szokott. Azzal a súlyosbító különbséggel, hogy a meghívottak listája meglehetősen szerencsétlenül volt összeállítva: foglalkozásra és érdeklődésük körét tekintve annyira különböző párok és magányosok, oly szerfölött tarka társaság, hogy meghitt együttlét helyett csak afféle összevissza tereferéig jutottak el. Persze, az alkalomnak megfelelően lármásan, de a harsány jókedv ellenére is, közös témát nem lelő, ivással és tánccal csak részben enyhített fárasztó csapongással.

Nem sokkal éjfél után már el is oszlott a vendégsereg. Voltak, akik már jóval előbb is, nyilván vidámabb tanyát keresve, odébbálltak.

— Az embert, úgy látszik, semmi se tartja annyira fogságában, mint az a vágya, melyet nem valósíthat meg. S az eszmény, melyhez képtelenek vagyunk hűnek lenni, hűtlenségünkől glóriafényben ragyog. Belevilágít, mint valami transzcendens igazság a cudarul kúszó-mászó hétköznapijaink sötétjébe.

Ismertem öreg barátomnak ezt a szokását. Magában hosszan medítál, ki tudja mióta morfondíroz, hogy aztán egyszerre hangos szóval folytassa. Jóval közelebb hetvenedik, mint hatvamedik életévéhez, ugyanaz a zaklatott, heves kielégületlenség csillogott a még mindig nem egészen ősz, busa szemöldök alatt mélyen bennülő, nyugtalanul vizsgálódó sötét szemében, mint akkor régen Párizsban, ahol először találkoztunk. Haját egész rövidre nyírva viselte, mint akkor is, amikor az még sokkal sűrűbb volt. Magas és sovány alakja is változatlanul szálfa egyenesen és kemény határozottsággal mozgott. Első látásra inkább civilbe öltözött katonatiszt, mintsem művész benyomását tette; a duzzadt ajkát szigorúan vékony vonalra szorította össze, mint aki elszántan őriz valami titkot. Két tenyerét is a feltűnően hosszú, ideges ujjjaival általában feszesen illesztette combjához, mint akinek vigyáznia kell, hogy el ne árulja magát kezének egy önkéntelen mozdulatával. Afféle önvédelem lehetett ez, mert nemigen találkoztam emberrel, aki természete szerint nyílt szívűbb és kinek a közlés annyira életszükséglete lett volna, mint épp ennek a szembetűnően magányos lénynek. Most is úgy járatta körül tekintetét a hosszú, fehérén terített asztalon, az ételmaradékos tányérok, palackok, poharakon, cigarettavégekkel tele hamutartókon, az üresen maradt székek összevisszaságán, mintha a saját műtermében odavetődött tétova idegen volna.

Mintha attól tartana, hogy magára hagyhatnám, hirtelen kinyújtotta kezét, és marasztalóan markolta meg csuklómat.

— Neked még sokáig itt kell maradnod velem. Annyi mindent szeretnék tőled kérdezni, — illetőleg tudom én azt jól, hogy senki, te se tudhatsz a kérdeznivalóimra feleletet adni, de legalább ketten együtt gondolkozzunk el rajtuk. Még sohasem eszméltem rá úgy, mint épp ma, hogy mennyire öreg vagyok és hogy öregnek lenni ennyire reménytelen állapot!

Ez a vallomás majdnem segélykiáltásként hangzott. Semmiképp se illett hozzá. Épp ő volt az az ember, aki mintha képtelen lett volna a kifáradásra. Híres volt a munkabírásáról. S még inkább arról, hogy amint elkészült egy-egy képével, az az ő szemében érdektelenné vált, sőt, igen gyakran függetlenül attól, hogy tanítványai és tisztelői lelkenedve fogadták, az ő számára hamarosan kellemetlen látvány lett, mint valami meghíusult nagy szándék, mint személyes kudarc látható emléke. Sose folytatta azzal, ami új irányt előző képe sejtetett; mindig újra elképesztően rácáfolt azokra a híveire, akik azt hitték, hogy magukénak vallhatják. A saját műveivel való elégedetlensége, a csalódás, amit neki az elkészült kép jelentett, nem csüggesztette, hanem újabb munkára tüzelte. Egy-egy képéhez úgy fogott hozzá, mint aki döntő ütközetre készül fel. S nap nap után töretlenül és úgy kezdte előlről, mintha csak kezdené mesterségét s mintha a hosszú évtizedek már nem mögötte, hanem még mindig, változatlanul, előtte állnának.

Elfoglaltam a helyet, melyet a hűntaszéken mutatott nekem, miután azt előbb úgy fordította meg, hogy háttal legyen a nagy asztalnak. Körültapogatott, mintha így próbálna megbizonyosodni arról, hogy csakugyan igazat mondok és csakugyan jól helyezkedtem el a hűntaszékben. Eloltotta a nagy villanyt, s buzgólkodva egy oldalt világító, kis asztali lámpával ügyekezett otthonossá tenni nekem műtermének ezt a kiválasztott sarkát.

— Te is elég öreg vagy ahhoz, hogy már téged is foglalkoztasson a kérdés, amitől különösen ma nem tudok szabadulni — folytatta, miközben körülöttem szorgoskodva asztalkát tolt elém cigarettával, italokkal és poharakkal. — A vendégeimmel se tudtam úgy törődni, mint kellett volna. A hír járt a fejemben, amit közvetlenül a vendégek jövevele előtt, este nyolc órakor hallottam a rádión. Várj, hallgass csak meg.

Még motozott körülöttem, magának is széket húzott a közelembe, de mindjárt aztán nyughatatlanul, az ő katonás kemény lépéseivel elkezdte a fel-alá járást, hogy közben, mintha ütemes lépéseivel gyúrné le izgalmát és érlelné a gondolatait, meg-megálljon szemben velem.

— Rájöttem, épp az este lett előttem döbbenetesen világossá: öregnek lenni azt jelenti, hogy sok mindenkit kell túlélni. Ki mindenkit! Ki mindenkinek nem lehet soha többé semmit se megmondani! Ki mindenkítől nem lehet többé semmit se megkérdezni! Persze, ha élne, talán amikor se mondanék neki s akkor se kérdeznék meg tőle semmit. De az más. Más, mint ez, ez a soha-többé-nem-lehet. Túlélni! Akit túléltünk, az pusztá találgatásra kényszerít, az tanácstalanságba taszítva hagyott bennünket magunkra. Végleg.

— Mi az a hír, amiről az este a rádióból értesültél s ami miatt — mert nyilván, amiatt — nekem telefonáltál? — szólaltam meg, illetőleg szoltam utána, mert folytatta energikus sétáját, majd kétségtelenül csak azért, hogy valamit tegyen, háttal nekem szórakozottan valami céltalan ralkogtatásba fogott a nagy asztal melanholikusan feleslegessé vált palackjai és a lezajlott és nem éppen sikerült szilveszteri multság egyéb kellékei között.

— Tudod — szólalt meg előttem teremve —, körül-körülnézek, és már alig akad, akinek nem bizarr érdekesség, hanem színtén személyes emlékek sorozata, saját hegetlen sebeit, személyes történetét is jelenti az, ami nekem, nekünk ebben a mi iszonyatosan forgatagos életünk túlszűfolt kalendáriumában a dátum és dátumok. Tudod, kezdem hinni, hogyha egyáltalán ráeszmél, akkor csak utólag eszmél rá az ember, hogy volt életében egy pillanat — s ráeszmél talán arra is, hogy melyik volt az a pillanat —, mely meghatározta egész további élete útját, és végső fokon eltorlaszolt előle, megghiúsított, járhatatlanná tett neki minden más utat. Az a pillanat annak idején tán ártalmatlannak látszott. Epizódnak, kalandnak. Az évek és évtizedek, miket az ember azután él, lehetnek öntudatlan kísérlet a következőkények elodázására, lehetnek ösztönös küzdelem a konzekvenciák levonása ellen, küzdelem a menekvésért. Közvetlenül vagy közvetve azonban a keresett vagy meglett ideiglenes kibúvó is épp annak az egyszeri sorsdöntő pillanatnak az okozata. Ha csak az ember kellő ideig él, akkor elháríthatatlanul azé a bizonyos pillanaté lesz a döntő szó, annak a pillanatnak a sodrása kerekedik felül. Ne türelmetlenkedj, kérlelt aggódalmasan és

feleslegesen, mert hisz semmi jelét se adtam türelmetlenségemnek. Az ő jellegetes mozdulatával fogta át csuklómát, hogy aztán a kérdéssel folytassa: — Mit gondolsz, van-e sok olyan ember, akit a kérdésre, hogy tudatos szándékainak, elhatározásának, célkitűzéseinek döntő szerepe volt-e abban, hogy az lett belőle, aki lett — erre készültek-e, akarták-e, hogy azzá legyenek, amivé lettek? —, sokan vannak-e, kik erre a kérdésre alapos meggondolás után, egyszerűen és határozottan igennel felelhetnek?

Így, ahogy egész hosszában kiegyenesedve, fejét kissé hátnavetve, két könyökét magához szorítva állt előttem, nem is annyira rám, mint inkább mozdulatlanul, a fejem fölött a távolba tekintve, a mély, de rekedtes hangon feltoluló szavakkal olyan volt, mint akiben régóta gyűlt fel a szemrehányivaló, s most valami ismeretlen hatalommal szál pörbe. Felelősségre von, panaszt tesz, és vádol — keserűséggel, mely reménytelen és eleve rezignált.

Hirtelen közel hajolt hozzám, s mint aki titkot bíz rám, hangját halkítva folytatta:

— Nézd meg a Rembrandt öregemberét. Rembrandt, ő nagyszerűen, fenemód értett hozzá. De még ő se, senki, de senki se eléggé. Magamfajta meg legeslegjobb esetben csak afféle nagyon igyekvő kontár vagyok, de olyan kontár, aki rémítően látja, hogy mi mindent kellene tudnia annak, aki manapság, igen, ez fontos, aki manapság festő, mai festő. Színek és formák nyelvén jeleníteni meg ezt az érzékelhető világot, az apokalipszis mai óráiban az apokalipszis mai óráit. És ezt minden részletben és egyben egyetlen, minde részletet magában foglaló szintézisben. Azaz tudni kellene portrét festeni, semmi mást, csak portrét, maist és öregemberét. De úgy, hogy megjelenítsd, láthatóvá tedd modellednek vadul valószínűtlen és egész átélt életét. Hogy vizionáriusan érzékelted, láthatóvá tedd a hamuszürkében, az öreg arcon keresztül mindazt, aminek a néma arc csak efféle kiszikkadt rejtjele. Lehetetlen? Eddig is úgy volt: a művészet mindig kiharcolt győzelem afölött, ami eddig lehetetlen volt. Michelangelo és Van Gogh is lehetetlen volt mindaddig, míg el nem jött Michelangelo és amíg nem vett ecsetet a kezébe Van Gogh. A lehetetlen csaló látszattá válik, amint megjelent a művész. De ehhez nem magamfajta igyekvő kontár, hanem olyan valaki kellene, aki feltalálja a mai festészet művészetét.

Ekkor már megint fel-alá járt, de közben a mélyen bennülő fényes sötét szemével kutatva állapotodott meg rajtam. A lázas figyelem, melyel fűrkéztett, üdgesíteni kezdett, és kényszeredetten nevettem el magam:

— Csak nem bennem látod a modellt a te portrézandó imaginárius vénemberedhez?

Mint kiderült, más volt az, amit velem kapcsolatban mérlegelt.

— Jobb volna, ha festő tudná valami módon megformálni az ilyen látomásos portrét. De ha nincs festő, aki képes rá, talán valóra válthatná költő. A szó titkokat megjelenítő erejével. Nagyszerű téma volna, hidd el. Nem próbálnád meg? — s mint aki épp most talált rá arra, amit hiába keresett, fellelkedve figyelmeztetett. — Jól figyelj ide, a téma a legmaibb, esszenciálisan a ma témája.

Sokszor megesett már velem, hogy beszélgetés közben valakinek az az ötlete támadt, hogy valami érdekes témát kínáljon nekem megírásra

és az ötleten felbuzdulva, mindjárt bele is fogjon egy történet elbeszélésébe, amit hallott, vagy ami övele magával esett meg. Az ilyen ajánlat mindig elkedvetlenít. Ezúttal is a puszta ajánlat hallatára, zsilbasztó fáradtság lett úrrá rajtam. Kellemetlenül érintett, hogy még az olyan művészember is, mint ez az én Kálmán barátom, az írói műhelyt afféle gépezetnek véli, melynek nem hiányzik más, mint feldolgozásra alkalmas, „érdekes” vagy „esszenciálisan mai téma”, nyersanyag. Mintha volna banalitás, ami nem érdekes és nem esszenciálisan mai!

— Te se tudnád — mondtam hát neki —, hogy az író nem témában szűkölködik. Ha szűkében van valaminek, az egyes-egyedül a vállalkozó kedv, hogy mindenkivel, mindennel és főleg magamagával viadalra keljen. Aminek szűkében lehet, az a vállalkozó elszántság, amit — a sebekben való vájkálásnak, a rafinált önmarcangolásnak az a bizonyos neme — az írás, az írói alkotás követel meg. Még nem volt költő, aki a mondanivalójából és nem a dühéből fogyott volna ki, abból a mindent szóvá tenni akaró dacos vágyból, a kimondásnak, abból a feltétlen szenvedélyéből, szóval épp abból, ami költővé tette.

Legjobb barátok között is előfordulnak időnként kisebb-magyobb félreértések, súrlódások, múló elhidegülések; öreg festő barátom és köztem azonban, bár több évtizede ismertük egymást, semmi hasonlóra se tudok visszaemlékezni, kivéve azt az egy szokását, melyet mindig is nehezen viseltem el. Különc mániákus természet volt mindig is, s talán ezért csak ritkán volt képes valóságos párbeszédre. Ha valamely probléma, elképzelés, terv foglalkoztatta, szaggatottan, csapongóan ugyan, de a maga módján nyílt szívű, sőt hevesen közlékeny volt irányomban. A kérdéseket, amikkel vívódott, ki-kimondta hangosan is, mintha igazatná, kívánná, hogy hallja tőlem, hogy mit gondolok én. Valójában azonban ilyenkor nem került sor beszélgetésre; a szó elment a füle mellett, s ha látszólag figyelmesen is, sötét szemével szinte falánkul hozzám tapadva leste is a szavamat, valójában kizárólagosan és teljesen elfoglalta a magában némán vagy esetleg hangosan folytatott monológja.

Most is észrevettem, hogy ezúttal megint nem is hallja, hogy mit beszélek hozzá, s önkéntelenül is ingerülten szakítottam félbe magamat, és türelmetlenül szóltam rá:

— Mondtad, hogy hírt hallottál, ami megrázott. Hogy mit, azt még mindig nem közölted.

Nagy sietséggel, helyeslően bólintott, majd hosszú lábait kinyújtva, helyet foglalt velem szemben a zsámolyon. Még mindig képtelen volt azonban, hogy egyetlen kanyarral elhagyja gondolatainak eddigi kerékvágását.

— Te... te biztosan át tudod érezni, hogy miről van szó — s szinte rábeszélően, hízelt bizalommal hajolt egész közel hozzám. — Jól emlékszem én a kettőnk párizsi sétáira. Emlékszem, szeretted meglesni járókelők beszélgetését és kitalálni a metróban, hogy milyen viszonyban vannak emberek, akik velünk utaztak s a vendéglőben, hogy mi-félék, akik a szomszéd asztalnál ülnek. Hogy unják-e, becsapják-e, valóban szeretik-e egymást, vagy csak úgy tesznek. Emlékszel-e te is arra a borzongató kíváncsiságra, amit bennünk, a késői órákban bandukoló idegenekben ébresztett a külvárosok leeresztett ablakredőnyeinek kiszűrődő világosság vagy a zárt, már sötét ablakok áthatolhatatlan, kiközösítő szigorúsága? De egyre nem gondoltunk akkor, arra az egyre,

amit legalábbis én most már mindinkább hinni kezdek: ha az emberek megállnának, hogy saját útjukat, saját életüket, a saját nekik jutott helyet, szerepet átgondolják és áttekintsék, legtöbbször meglepődnének. Ma legalábbis menet közben bennünket, mai embereket annyira elfoglal a menetelés, hogy el is felejtjük, hogy annak idején kik voltunk, hogyan és hova indultunk — és hogy minden mennyire másképpen van, meglepően mennyire másképpen lett. Hogy térjek a tárgyra? Egyáltalán nem tértem el tőle. Ha tudniillik a feltevésből indulunk ki, hogy ki-ki környezetének és körülményeinek megfelelően általában választja ezt vagy azt az életformát, irányt, utat, pályát, tehát hogy egy ember élete az ember karakteréből, hajlamaiból, vérmérsékletéből magyarázható meg — akkor én minden ellenvetés helyett egyetlen kérdéssel, azaz egy ember nevével felelek. Annak az embernek nevével, akit ismertem, de úgy, hogy alaposabban nem is lehet. S állítom, ha van élet és életút és életpálya, ami mincs arra szabva, aki azt élte, akkor az övé volt az. Volt. Róla is múlt időben kell beszélnem, mert épp az este hallottam halála hírért. Meghalt, jelentette a pesti rádió. Hatvannyolc éves korában. Moszkvában. Így van. És noha így van, teljesen valószínűtlen. Balog György Moszkvában halt meg. Nem és nem lehet hozzászólni, hogy épp a valószínűtlen a valóság igazi és persze legkevésbé se megnyugtató színe. A valószínűtlen nem fölemelő. Lehetséges hozzászólni!

Meg-megtöltötte poharainkat, s beszéd közben csak addig tartott szünetet, míg ki nem hörpintette az italt. Gondolatban igazat kellett adnom neki, mert legalábbis első hallásra, mint minden közeli vagy egykor közeli emberünk halála hírében, ebben a halálhírben is volt valami, az én számomra is megdöbbentően felfoghatatlan, ahogy ő nevezte — valószínűtlen.

— Jól hallottad? Balog György... a Balog Gyuri, akivel gyerekkoromban és egész kamaszidőmben otthon, Kapuváron, elválhatatlan jó pajtások voltunk. A Gyuri, ugyanaz, akiből később a nevezetes Balog György lett?

— Tudtam, hogy ismerted gyerekkorában, de ez minden — mondta, s hosszan nézett rám, mintha rajtam egyszerre felfedezett volna valami izgatón érdekeset. Majd eltűnődve, mivelhogy csak most eszmélt rá, megszólalt: — Furcsa. Tudod-e, hogy ő sohase beszélt a gyerekkoráról. Soha, egyszer se. Nem furcsa? — kérdezte nem annyira tőlem, mint magától. S némi szünet után maga felelt is a saját kérdésére. — Ha jól meggondolom, nem, nem is furcsa. Kizárólag felnőtt akart lenni, sőt tudományosan megalapozott világnézetű felnőtt. Ha nem is ismeretségünk elején, mindenesetre nem sokkal azután. S következetesen játszik a felnőtten, ez a legelterjedtebb és egyben a legrafináltabb családi, öngyilkos hazugság. Szerep, amit önvédelemből és esetleg olyan hiánytalanul játszunk meg, hogy idővel valóban azonosulunk a szerepünkkel. Ez az elvek diadala, de vajon ez diadala vagy csődje-e egy életnek?

Megkérdeztem:

— Te mikor ismerkedtél meg vele?

A kis asztalkán a hamutartón már púpot vetettek a felgyúlt cigarettavégék. Most a félig elszívott cigarettáját olyan erővel nyomta szét, mintha valami titkos haragját töltené ki rajta.

— Mikor? Majdnem fél századdal ezelőtt. Pontosan 1917. elején. Omszokban, orosz hadifogságban. Igen, majdnem félszáz éve annak. Hajmeresztően régen. Így aztán, lám, megtelik az ember színlúttig. Emlékekkel. Annyira, hogy egészében mintha már magam is emléké, hogy is mondjam, már csak emlékek emléke volnék. Léttelenné vált léteék, elmúltak mellett állók strázsát, s így szinte magam is mintha irreálisá válnék. Jelen helyett emlékké. Hidegleléses sárga folt zajló nagy sárgaságban. Ezt kellene megfesteni. Absztrakt kompozíció. Meg kellene festeni. Vagy ha nem, hát legalább megírni. Nem gondolod? Voltaképp, mondd, a szépfestők és szépírók megfestettek, megírtak-e ma valamit is ebből a mi mai életünkéből? Mindenki csak mellébeszél. Mi az, ami a mi mai életünkéből, abból, ami velünk, rajtunk, körülöttünk történt, mi az, ami abból, amit láttunk s a hazugságból, vérből, félelemből és pizsokból, aminek nyomorékjai, rokkantjai, betegek vagyunk, mi az, ami ebből a mi testközeli, tébolyodott és rettenetesen józan mánkából művészi képben vagy ihletett szóban színt, formát, hangot kapott? Majdnem semmi? Nem „majdnem”, hanem gyalázatosan, tehetségtelesen vagy gyáván egyszerűen semmi. Semmi. Nulla nullissima. Úgy bizony!

Ez az. Az én öreg Kálmánomban szeretettel ismertem rá arra a régire, aki, ha elragadja a saját való vagy vélt igazságának szenvedélye, teljes meggyőződéssel válik lehetetlenül radikálissá az állításaiban éppúgy, mint abban, amit tagad. Amit mindenki más úgy fejezne ki, hogy ezt vagy azt a történetet meg kellene írni, ez a kívánság őt annyira részrehajlóvá teszi, hogy egyszerre úgy találja, mintha még semmi se volna igazán megírva. És nulla nullissima á-t emleget magából kikelve, és kiáltva, ő alkinek a hangja különben csendes szokott lenni.

— Neked, a te életedben az a híres Balog György annyira fontos ember volt? — kérdeztem megdöbbenve.

— Életre szólóan fontos. Vagy ha úgy tetszik, halálosan fontos — felelte maga elé meredve és komolysággal mérlegelve a lassan kimondott szavakat. Majd zsámolyával még közelebb húzódva hozzám, meghittén, mint aki bizalmas közlésre vár, megkérdezett. — Mondd, te annak idején milyenek ismerted Balog Györgyöt?

Oly várakozásteljes elfogultsággal, szinte ünnepélyesen ejtette ki a Balog György nevét, hogy önkéntelenül elnevettem magam.

— Nagy különbség: én csak a Gyurkát, a Balog Gyurit ismertem, azt, akiben semmi se vallott arra a te későbbi nevezetes Balog Györgyödre. Semmi se volt benne azokból a többnyire zánkózott, környezetükkel és önmagukkal meghasonlott és már (kora ifjúságukban végső kérdésekkel vívódó komplikált jellemekből, akik valamiképp született lázadók. Balog Gyuri zavartalan jókedvvel élvezte mindazt a kellemetességet, amiből, hála a kapuvári gazdag szülői háznak és a gondos szülői szeretetnek, bőven jutott ki neki. Az ő számára, minden jel szerint, vitathatatlan tekintély, sőt eszményi lény volt az apja, ez a gazdag és tevékeny, elégedett és mindig mosolygós nyugodt, kellemes úriember, aki a modorával, jóakarásával és kiegyensúlyozott kedélyével általában mindenkire megnyerően hatott. Magára Gyurira, a nagy ház másodszültött fiára, mint vézna legénykére emlékszem, aki könnyen és szívesen nevetett ugyan nagyokat velünk együtt, de aztán gyorsan visszavédlett komoly fiúvá, mint aki tudja, hogy az ember nem játszani, hanem szorgalmas tanulásra, munkája lelkiismeretes el-

végzésére született. Örömeiben kipirult, ha elismerték, hogy ellentétben velünk, a többi kamasszal, ő komoly és szolid diák. Nem volt hónihorgas, de túlságosan alacsony se. Egészben véve egy volt azok közül, akiket amilyen könnyű megszokni, olyan könnyű nélkülözni vagy éppen elfelejteni.

Ezúttal az én Kálmánom csakugyan figyelt minden szavamra.

— Ha tudnád, milyen érdekes nekem minden, amit hallok. Beszélj még, még!

— Ha éppen akarod... Volt egy komikus passziója... Hengegett a bátyja, a Lajos erejével. Ezt a nagyszerű izmai miatt mi az iskolában a vasgyúró Lajcsinak hívtuk. Gyuri volt az, aki folyton-folyvást mógatta, hogy ereje és ügyessége újabb és újabb mutatóványos teljesítményeivel kápráztassa el a kapuvári iskolánk udvarában a mézőközönséget, a szakértően figyelő fiúkat és a mutatóványok láttán sivalkodó lányokat. Gyuri elálló nagy fülei ilyenkor kivörösödtek a bátyja sikerének izgalmas élvezetétől.

— Tehát a kibic típus! Beérte azzal, hogy kibic legyen. Hódolt. És másra, többre nem is tartott igényt. Fontos, ez is fontos! — bólogatott. — Te is bizonyítod, amit mindig is sejtettem: lehetett volna egy azok közül, mint ahogy a mesékben áll, élnek, amíg meg nem halnak. S ennek ellenére, lám, sok minden, sőt minden megtörténhetett veled, Balog György lehetett belőle. A pályája, egész életútja, a szerep, amit a továbbiakban betöltött, se temperamentumával, se testi-lelki alkattal, se személyes jellemével meg nem magyarázható... Hanem? Hanem mivel magyarázható? Ki felel nekem erre az én kérdésemre? Hát lehet, hogy egy embernek az ő valóságos tulajdon biográfiájához, elhatározásai és tettei hosszú sorához, ahhoz, amit állít és ahhoz, amit tagad és megtagad, egyénileg oly kevés köze legyen, mint az olyan saját névaláírásához, melynek fölébe, utóbb, az évek során idegen, megfoghatatlan kéz írt eszeveszetten önkényes logika szerint felépített végzetes szöveget? Mikor Shakespeare III. Richárdja azt mondja: „Én vagyok én” — jó, ez meggyőző, ezt értem. Ráísmenni arra, aki mondta. De egy tevékeny, szerfölött tevékeny élet, mely nem arra vall, aki élte? Ez a kérdés. Ez a kérdés Balog György esetében, és semmi más! — jelentette ki a végleges döntés heves hangsúlyával, hogy aztán nyomban, lévén aggodalmasan kételkedő és épp ezért hajlamos a bizalmatlanságra saját konklúzióival szemben is, mintha épp ez az ő tulajdon biztonsága riasztotta volna meg, felvesse a kérdést: — Vagy mégis, minden másképpen volna? Majd meglátod, miért oly fontos nekem minden, amit Balog Györgyről megtudhatok. Meglátod, ha majd én is mindent elmondok. S van mit elmondanom. De előbb rajtad a sor. El kell mondanod mindent, amit róla tudsz. És azokról is, akik az övéi voltak. Ne nézd az órád. Ne sajnáld a fáradságot. Világosságot akarok. Bizonyosságot. El akarok igazodni. Balog György miatt. És minden miatt. Kérlek.

— Mondom, a te Balog Györgyöddel, a már nevezetessel, életemben csak egyszer találkoztam — kezdtem újra. — S nem támadt kedvem, hogy újra lássam. Mintha a maga képzeletbeli jövőndő szobrához ült volna modellt. Minden gesztusával és minden szavával leckét mondott fel. És leckéztetni akart. Önélégülten, mint aki messze fölöttem áll. S nem is sejtve, hogy amivel oly magabiztosan hívalkodik, az lánc, hogy csak a láncait csörgeti.

Szavamba vágott:

— Ez a Balog Gyöngy, ez ismerős nekem. Róla majd én beszélek. Alaposabban és tán igazságosabban. De te, kérlek, a másiktól beszélj, a másiktól, aki csak később, csak idővel vált azzá a Balog Györggyé, aki a rádió híradása szerint tegnap hatvannyolc éves korában és — Moszkvában halt meg.

Különös, hogy ami egykor szervesen hozzánk tartozott, életünk volt, egyszerre nekünk magunknak is úgy válik kikerekedő mesévé, hogy szinte kedvünk volna „hol volt, hol nem volt”-tal kezdeni. Különösen az ilyen hajnali szürkületbe áthaló éjszakán s főleg akkor, ha az embernek olyan, a legkisebb részletre, minden szóra izgalmas fogékony-sággal figyelő hallgatója van, mint volt nekem. Mintha az ő jelenléte s az érezhető feszültsége valósággal kényszerített és egyben ösztökélt és segített is volna, hogy el ne lankadjon buzgóságom. Csak egy-egy pillantást kellett rá vetnem, hogy beszéd közben úgy érezzem, az ő sugalló akaratából, melki alávetve magam élelem és fedezem fel újra gyermekkorom és indulásom éveit barátságainak egész, emócióikban, talányos vágyakban és eseményekben hasonlíthatatlanul gazdag, oly távoli — és íme, ez új esztendő hajnali szürkületében mégis világosan körvonalozott és jelenlétét jelenvalóbbá váló vidékeit.

Buzgólkodva süngött-fongott, s hintaszékem és az ő zsámolya közti asztalkára a palackok és poharak helyére hívogatóan gözölgő fekete-kávét hozott. Láttam, milyen nagy várakozással lesi szavamat. Kezdetben még tartottam tőle, hogy éppoly nagy lesz csalódása.

— Ha másra is számíthat, többre, mint gyerekkori emlékekre és a kevésre, amit esetleg azok révén megtudhatsz, idejekorán szakíts csak félbe, és küldj haza. Az ilyenféle ködbevesző emlékekkel úgy van, mint az álmainkkal. Mi magunk izgatóan jelentősnek érezzük minden mozzanatukat, de szóvá téve megfosztódnak intim, személyes fluidumuktól, és mindenki más fülébe élettelenül kongnak. Mert mi lehetne neked érdekes abban, hogy, mint említettem, hánman voltak a Balog fiúk? És miért érdekelhetne téged, hogy kölyök koromban otthonos voltam a Balog házban, és hogy a nagy szál, a málam és az öccsénél, a Gyurinál egy évvel idősebb Lajos, a tüneményes izmaival egyszerre emelt magasba egyik karjával engem, a másikkal meg a vézna Gyurit? Vagy az olyan részlet, mint az, hogy mi, Lajos, Gyuri és én, a pisze orrú tömzsi Sándort, a legfiatalabb Balog gyereket, a Sanyikát, kisfiúnak tekintettük, s hogy mert valahogy lomhának és tompának, játékhöz is túl kényelmesnek tartottuk, a két bátyja éppúgy, mint én is, a nagy fiúk türelmetlen dölyfével kezdetől fogva kirekesztettük, egyszerűen kívül felejtettük kamaszos cimboraságunk kalandjain és titkain?

Öreg barátom felkiáltott. — Sanyika? Hogy érdekel-e? A Balog Sanyit! — s ezt a nevet valami gyengéd vidámsággal ismételte, és még nevetett is, ezúttal először, mióta ketten egyedül maradtunk. — Sanyit tehát nem fogadták be cimborának? Már akkor se!

— Meg-megesett persze, hogy ott csellengett körülöttünk, a nagy fiúk körül, mint aki közénk kívánczik, de aztán, úgy emlékszem, szó nélkül magától odébbállt, elsmfordált — mondtam, s mielőtt folytathattam volna, hallom, hogy felcsattan az én öreg Kálmánom hangja:

— Mondd, te akkoriban talán még Ráihelt is ismerted?

Ettől a perctől kezdve új és egész különös, meglepő érzéssel folytattam kapuvári gyermekkorom alakjainak és eseményeinek felidézését. Még nem voltam túl vagy épp hogy csak félig-meddig voltam túl a kamaszkoron, mikor az iskolaév végével, mivelhogy szüleim elköltöztek Kapuvárról, szülővárosomból, szem elől vesztettem a Balog fiúkat és mindenkiket és mindent, ami azokat a hajdani éveket nekem felejtethetlenné teszi. Az a Kapuvár, akkori alakjában és akkori lakóival, mint a hirtelen megállt idő, folytatás nélkül, mozdulatlan jelenként él bennem. S most vagy fél századdal később, itt ebben a zágrábi műteremben az, aki szemben ül velem, nyilvánvalóan tudja, hogy mi várt a mozgó időben azokra, akikkel együtt voltam gyermek, tudja azt, ami abból az egykori jelenből nézve, akkor még ismeretlen jövődő volt. Ráhelt is ismerted? — kérdezte tőlem. És én furosán, de egyszerre valóban úgy éreztem magam és azzal az érzéssel fogtam hozzá, hogy jelenvalóvá tegyem a kapuvári napokat, mint aki most már maga várja, hogy teljes képet adva az akkori, számára mozdulatlanná vált jelenről, megtudja a jövődőt, ami, ennek az én öreg barátomnak, már csak múlt, de minden jel szerint, többé-kevésbé az ő legszemélyesebb múltja is.

Kamaszéveim minden emléke és emlékeimben élő, szem elől vesztett szereplője most már egyszerre nekem magamnak olybá tűnt, mint előkészületek és indulások sora, nagy lélegzetű, de épp csak elkezdett, kívülről félbeszakított, csonka mondat. S én, íme, megkaphatom, ugyancsak kívülről, rengeteg idő után a hiteles folytatását, és pedig, váratlanul, öreg Kálmán barátomtól. S hogy megkapjam, az én dolgom csak az, hogy a mondat rám eső felét minden nyitva maradt, alig megformulázott kérdésével, tőlem telhető hűséggel idézzem fel. Bele-beleborzongtam a felismerésbe, hogy ami olyan közönségesnek látszott, hogy ami csak gyermekkor volt, mint minden más gyermekkor, az voltaképpen sokértelmű rejtély, melynek kibogozását különös szuverén közeg végezte el, az, amelyet az időnek, a leendőnek nevezünk. S az egykori hétköznapi jelen eme leendőnek ráeső árnyékától egyszerre titokkal és titkokkal terhesen, mint csupa rejtjel és csupa rejtjelem, hétköznapi helyett sejtelmes, kifürkészhetetlen világként tárult, számomra is meglepésként, elébem.

— A kapuvári, vagy pontosabban, a Balog házbeli szép napok... Vajon csakugyan olyan szépek voltak? Egy biztos: tele napok voltak, telis-tele napok, dúskálni lehetett bennük, mint a Fő utcai legendásan gazdag Balog ház padlásának, raktárainak és magtárainak számtalan sarkában. Mindenesetre ez a ház mindenre alkalmasabbnak látszott, mint arra, hogy világfelforgató gondolatok vagy hivatásos világfelforgatónak a fészke legyen. Mintha minden más kapuvárbeli háztól megkülönböztetően, ennek a háznak lett volna egy külön, a ház minden zugában otthonos lakója is — és pedig az állhatatos és gondtalan szerencse. Már akkor is, mikor még csak kívülről néztem a Fő utcára néző magas falát — az a világossárga színével mindig gondozottan makulátlanul világított, mintha csak aznap készültek volna el a festésével —, a kétszárnyú nagy tölgyfa kapuját a mindig ragyogóra kifényesített nehéz rézkilincsel, a nagy kaputól jobbra a hét, balra meg a két csillogó ablakot, úgy tekintettem fel a házra, mint valami

Kapuvárra tévedt boldog varázsló tündökletes várkastélyára. S emlékszem, hogy milyen hevesen dobogott a szívem, mikor osztálytársam, a középső Balog fiú, Gyuri felszólítására és az ő társaságában először léptem be a nagy kapun a nagy ház nagy udvarába, s ámultam, hogy oda is csak úgy lép be az ember, mintha az is csak olyan közönséges épület lett volna, mint minden más kapuvári ház. S Kapuváron aligha volt olyan gyerek, aki engem valamiképpen ne irigyelt volna, különösen akkor, mikor már nyilvánvalóan végleg beletartoztam a Balog fiúk „bandájába”. De bármennyire is gyakorlott kézzel nyúltam már a Balog ház kapujának elriasztóan impozáns, ragyogóra kifényesített nehéz sárgaréz kilincséhez, a Balog fiúk szülei, főleg apjuk, Balog Béni továbbra is és mindvégig valami olyan távoli, tüneményes felsőbbrendű lény maradt a szememben, mint amilyen volt azelőtt is. Sokat sohase tudtam róla. S ma, több mint fél század után, az a kevés is, amit magam észleltem vagy másoktól hallottam róla, sajnos, elhalványodott emlékezetemben. Egy kép azonban ma is szinte elevenen a szemem előtt van: a két oldalt árkokkal s az árkokon innen öreg tölgyekkel, vadgesztenye- és eperfákkal szegélyezett Fő utca kocs útján lakkozott fekete hintó gördül. A Mihály kocsis egyenes derékkal a bakon, még maguk a kényesen lépegető fényes szőrű almásszürke lovak is mintha tudnák, hogy rajtuk a világ szeme, tehát ők kell tenniük magukért. Balog Béni azonban hátul, a széles, rugalmas ülésen, vörösesszőke kecskeszakállával, keményített, magas fehér gallérral a nyakán, szivarral a szájában, mintha csak a saját háza tornácáról nézne körül, fesztelenül szemlélődik. Jobbra is, balra is nyájasan emelgeti fekete keménykalapját, vagy szarvasbőr kesztyűs kezének egy-egy hanyag, de barátságos mozdulatával viszonzza az üdvözlést. Aszerint, hogy kinek a köszönését fogadja. A kereskedők kiállnak a boltjuk ajtajába, és onnan néznek hosszan utána a gumikerekeken elhaladó úri fogatnak, mely nesztelen suhan, és csak a lovak patkójának az ütemes, ünnepi dobogása hallatszik. Ilyenkor mindenki tudja, hogy Balog Béni a vasútállomásra viteti ki magát, hogy aztán majd maga mellett valamilyen előkelő vagy mindenesetre neves vendégével újra átvonuljon a Fő utcán, a saját háza irányában. S mert Kapuvár életében ritkák az események, mikorra a hintó már visszafelé vette útját, a Fő utcai házak egy-egy ablaka is már nyitva volt, és az ablakpárkányra könyöklő — vagy a csukott ablakok félrehúzott függőyei mögött leselkedő háziasszonyok meg lányaik kíváncsi szemmel várják, hogy szemügyre vehessék a hintóban a jövevényt, akinek fogadására Balog Béni befogadott és kihajtatott az állomásra.

Ha azonban nem kellett országgyűlési vagy megyei választásokra érkező személyiségeket, birtokrendezési ügyekben kiküldött kormány megbízottat, egyszóval közéleti kitűnőségeket fogadnia és vendégül látnia, akkor a hintója letakarva pihent a hátsó udvarbeli kocsiszin csendjében, mert Balog Béni nem szereti a flancolást.

Vagy talán a Balog fiúk apja téged nem is érdekel? Jó, jó, ha úgy tetszik, folytatom, noha, mondom, keveset tudok róla mondani. Mire emlékszem még? Beszéltek, hogy a saját földbirtokán, meg azon kívül, amit a feleségével kapott hozományba, sikerült neki — nem hiába voltak mindenütt kítűnő összeköttetései — megszereznie valami nagy kincstári birtok hosszú lejáratú bérletét is. Ekkor telepedett meg a

városkánkban, és építtette ott azt a kilenc ablakkal a Fő utcára néző, nagy világossárga úri házát. Mondják, hogy mielőtt a Balog család, nálunk megtelepedett, a mi Úri Kaszinókban csak füstöltek, lármáztak, és kártyáztak. Mindent ő kezdeményezett. Nemcsak a Járási Takarékpénztárt, de a Közművelődési Egyesületet is. Valahányszor az Egyesület meghívására — és a Balog Béni úri háza vendégeként — egy-egy kultúrtörténeti, természet- vagy társadalomtudományi előadás megtartására a fővárosból egy-egy nagynevű ember, politikus, közíró vagy tanár rándult le, a Közművelődési Egyesület elnöke, Balog Béni volt az, aki az Úri Kaszinó nagytermében egybegyűlt közönség előtt az előadót üdvözölte és az ő behízelgő, szonórus hangján hozzáértően méltatta az illusztris vendég érdemeit és munkásságának jelentőségét.

Alkkoriban én már faltam a Jókai-regényeket, és az én pajtásaim, a Balog fiúk, a vasgyúró Lajos és a vézna Gyuri is boldog elégtétellel, a jó gyerekek büszkeségével, átszellemült arccal helyeselték a fölfedezésemnek, hogy az ő apjuk olyan nagyszerű és olyan érdekes, mint a Jókainál olvasható hatalmas jó emberek. Azokat is mindenkinek szeretni kell.

A Közművelődési Egyesület afféle kis vidéki szabadegyetem szerepét töltötte be, s meghívott előadói a legkülönbözőbb világnézeteket képviselték. Balog Béni fáradhatatlanul vállalta a kapuvári iközéleti férfiú szerepét, és váltig hangoztatta, hogy a művelt embert az előítéletektől mentes érdeklődés és az jellemzi, hogy minden meggyőződést tisztel, mert a maga szempontjából mindenkinek igaza van.

Noha őt magát templomban csak nagy ünnepeken lehetett látni, nem volt ritka látvány, hogy a mi atlétatermetű plébánosunk, aki pedig még címzetes prépost is volt, karonfogva sétálgatott vele a parókia előtt, a vadgesztenyefák alatt, és a lehető legszívályesebben és láthatóan élvezettel cserélnek eszmét. Igaz, itt is, ott is meg-megpendítették a kívánságot, hogy a pártoknak és táboroknak adott világában Balog Béni is „színt valljon”, ő azonban, ha erre került a szó, mintegy meglepetten ütötte fel fejét, révetegen nézett el a hozzá beszélő ember felett, mint aki valami váratlanul felbukkant fogós kérdés megfejtéséhez keresi a kulcsot. Ha aztán az ilyen beszélgetésbe a maga mély hangján a plébánosunk is beleavatkozott s mintegy a kérdés jelentőségét megmagyarázandó, felhozta, hogy a Közművelődési Egyesület, azaz annak az elnöke, Balog Béni túlságba viszi a liberáliszmusát, amikor attól se miad vissza, hogy még a pesti Társadalomtudományi Társaság egy-egy képviselőjét is meghívja előadónak, noha tudvalevő, hogy az ő táboruk nem a mi táborunk és a miénk nem az övéké — Balog Béni, mintha csak most fogná fel, hogy mi is az, amit kifogásolnak nála, igazított egyet az előrecsúszott keményített kezelőjén, majd a jobb keze gondosan manikűrözött ujjjaival lassan simított végig angolosra nyírt, tömött bajuszán meg a vörösseszőke kecskeszakállán, és vidám csillogással szürkés-kék szemében, bizalmasan hajolva oda az atlétatermetű paphoz, mentegetőzve, tréfás-panaszosan felelte:

— De ha nem hiszek az ördögben!

A plébános rosszállóan csóválta a fejét, de már nevetett:

— Az ördög? Istenben kell hinni, kedves, jó Balog úr! Ön javíthatatlan!

S hogyha ilyen évődő, összetűzésnek is beillő eszmecserék után a társalgás történetesen gyakorlati irányba terelődött, mint amilyen pél-

dául a helybeli Katolikus Legényegylet vagy az egyházi ünnepeken is közreműködő tüzoltózenekar egy-egy gondja vagy támogatást érdemlő terve — Balog Béni nem mutatkozott kicsinyesnek.

De mondd, öreg Kálmánom, te, aki voltaképpen az egykori Balog Gyurira voltál kíváncsi, nem elégteléd már meg a családfővel, a Balog Bénivel való ismerkedést? Nono, nem kell a kérdésem miatt mindjárt ennyire fefortyannod. Talán ennek a késői vagy jobban mondva korai órának rendkívüli hangulata is hozzájárul, hogy én magam is szinte meglepetve hallgatom saját szavamat, szinte kíváncsian bízom rá magam, hogy vezessen, és míg így egyik szavam a másikat követi, egyre nagyobb meglepetéssel jövök rá, hogy mennyi a réges-régről elraktározódó és mindeddig véglegesen elmerültnek vélt személyes töredékes emlékem. És hogy így, azáltal, hogy szóba kell foglalnom őket, ez emlékek és az, ami akkoriban a felnőttek ellesett beszélgetéseiből ragadt meg emlékezetemben, mindez mint áll össze majdnem áttekinthető, szinte-szinte összefüggő képpé. Egyébként, nem sok már az, amit Balog Béniről még feleleveníthetek. De az eddigiekből is tán meglehetősen látni, hogy noha a fővárosból a politika, pártok és világnézetek csatározásainak visszhangja bár tompítottan, de Kapuvárt se kerülte el egészen, Balog Béni értette a módját, hogy minden közéleti szerepvállalása ellenére megőrizzen bizonyos, minden ellentét és minden fanatizmus fölött álló, némiképpen ironikus, de nyájas semlegességet.

Rossz nyelvek azt mesélték róla — s akár igaz, akár nem, jellemző, hogy sokan el is hitték —, hogy az úri háznak a többi szobánál is pompásabb szőnyegekkel borított vendégszobájában olyan mindig zárva tartott könyvszekrény áll, mely beszélni tud, és pedig minden esetben épp az ott megszálló fővárosi vendég szája íze szerint. E nevezetes könyvszekrény két üveges ajtaja közül hol a jobb, hol a bal oldali belülről volt elfüggönyözve. Amikor a vendég kormánykiküldött, konzervatív férfiú, esetleg épp a mi plébánosunknak is járó, klerikális Alkotmány című fővárosi lap gárdájának egyik vezető személyisége volt, akkor az üveg mögött a polcokon egy sor Magyar Remekírók alatt méltóságteljesen sorakoztak fel a Szent István Társulat kiadásában megjelent szellemi alkotások, nagytekintélyű egyházi személyek, mint Prohászka Ottokár és Bangha páter kötetekbe gyűjtött beszédei és meditációi, továbbá a Magyarország ezeréves fennállásának ünnepe alkalmából kiadott díszkötéses művek, mely utóbbiak két egész polcot is elfoglaltak. S a fővárosi konzervatív közéleti férfiú, ki a tiszteletére megrendezett bankett után ebben a meghitt környezetben fogott hozzá a vetkőzéshez és tért nyugovóra, álmában sem gyaníthatta, hogy a könyvszekrény másik, belülről elfüggönyözött üveгаjtaja mögött is könyvek sorakoznak és teljes készenlétben várnak az olyan vendégre, kinek viszont majd a destruktív Társadalomtudományi Társaság kék kötetes kiadványai, a Huszadik Század és a nemrég megindult Nyugat című folyóiratok egy-egy bekötött évfolyama, Herbert Spencer és Ernst Häckel magyar fordításban megjelent művei, Pikler Gyula, Somló Bódog, Jászi Oszkár és Ágoston Péter egy-egy könyve teszi otthonosan lakályossá a csendes vendégszobát, valamint az, hogy az ő tiszteletére meg a szekrény másik felének könyvserege került függöny mögé és vált ideiglenesen a látszólagos nemlét martalékává.

Hogy voltak-e ellenségei, nem tudom. Irigyei azonban bizonyára akadtak. S az én képzeletemben csak még titokzatosabb személyiséggé

nőtt, mikor mintegy az ő boszorkányosan szerencsés kezét megmagyarázandó, a háta mögött némelyek jelentősen összekacsingatva, azt sugdosták róla, hogy szabadkőműves. Szabadkőműves. Ez az én határozatlan elképzelésem szerint, kiválasztottak egy az egész földkerekséget behálózó összeesküvésének beavatottját, összeesküvőt jelentett, rejtélyes hatalom részesét, titkok letéteményesét, aki itt Kapuváron köztünk ábruhában jár-ke. Mintha minden álláspont az emberi gyengeségnek kijáró elmélő megértéssel vett volna tudomásul, anélkül, hogy ő maga bármelyikkel is azonosította volna magát. Az ő kiváltságos helyzete valahogy az ő személyes tulajdonságává látszott magasztosulni, engedékenységgé, fensőséges, csillapító türelemmé mindenki és mindenki nézete iránt.

Sokkalta halványabban emlékszem, sajnos, a Balog fiúk anyjára, erre a férjénél valamivel kisebb tenetű, barna és gömbölyded, kaoszó léptű asszonykára, akit férje Gyönyörűmnek szólított, és aki örökös orrám szemüveggel és kezében az elmaradhatatlan csörgő kulcsosomóval úgy élt a nagy úri ház falai között, mint akinek a nehéz rézkilincses kapun túl semmi keresnivalója, magában a házban viszont mindig temérdek a teendője. A Balogék portáján szünet nélkül készenlétben kellett lennie előkelő vendégek méltó fogadására, de különösen az édes-ségeket. Kapuváron a szemüveges asszonyka híres volt a szenvedélyéről, mellyel gondját viselte éléskamrájának, és mindenekfelett éléskamrája azon polcainak, melyeken példás rendben és hosszú sorokban fényeskedtek a legválogatottabb befőttek, gyümölcszések, birsalmasajtok. Ezeket gondosan megválogatott és évről évre újakkal szaporított receptek szerint ő maga készítette, s ha nem ő maga, akkor az ő közvetlen felügyelete alatt készítették és tették el télire.

S bár úgy a háziasszony, mint a szakácsné és az egész cselédség figyelmének és buzgólkodásának legfőbb tárgya és oélja Balog Béni személye, megelégedése, egy-egy az ő ajkáról felhangzó lelkesen elismerő szó volt — maga Balog Béni ugyanakkor szerényen tiltakozott és tőle telhetőleg igyekezett mérsékelni az ő ingyenségének ezt a kultuszát, igen, túlzottnak és feleslegesnek nyilvánította, sőt kárhóztatta, hogy annyit törődnek a házban az ő alapjában véve igénytelen személyével. S ennek csak az volt a következménye, hogy nemcsak a felesége, de a fiai is úgy tekintettek fel rá, mint valami mindig csak másokról gondoskodni akaró, csak másokért élő lényre, kinek egy-egy könnyedén odavetett szava és többet sejtet, mint amennyit más emberek hosszú és körülményes fejtegetései mondani tudnak.

Beszélgetésünk kezdetén felvetted a kérdést, hogy azokban a kapuvári napokban tán még Ráheldt is ismertem. Ha azokat a régmúlt napokat olykor egész határozottan szépnek, a kapuvári szép napoknak érzem, azt épp Ráheldnek köszönhetem. A szép napokat attól a naptól számítom, melyen ő tüneményesen a meglepetésnek, a rejtelmes megszűnésnek, úgyszólván az egzotikus távolnak varázsával egyszerre csak ott termett a mi bandánkban. Egy leány — s micsoda leány! —, aki első naptól kezdve, mint cimborá a cimborákhoz, áll be közénk, szegődik pajtásul hozzánk, fiúkhöz!

Azt hiszem, mondtam már, hogy a Balog háznak a sárgaréz kilincses nagy kaputól balra is volt két utcai ablaka. E mögött nem volt más, mint két, konyhával megtöltött kicsi szoba, ahová a nyáron kellemesen

hűvös, fődött kapubejáróból éppúgy falépcsők vezettek fel, mint azokkal szemben, a ház másik nagy úri traktusába, ahol, persze, a lépcsőket rézrudakkal leszorított, pirosan csikozott futószőnyeg takarta. Mikor a házat építtette, Balog Béni ezt a kétszoba-konyhás részleget lakásul valami magányos özvegy nagynénjének szánta, aki azonban, úgy beszélték, váratlanul meghalt, mielőtt még a ház elkészült volna. Az az oldal, legalábbis mióta én bejáratos voltam a házba, lakatlanul és üresen mindig lezárva állt, míg csak a nyári vakáció idején a Balog fiúknak s velük együtt persze nekem is szabad volt naphosszat fent a padláson nyargalásznunk, hogy ott a pókháló, poros lomtárt használható vagy használhatóvá tehető holmikát keresgélve, felforgassuk, illetve aprólékosan átkutassuk. Balog Béni ugyanis közölte a fiaival, hogy a ház ama üres traktusába rövidesen egy idegenből érkező háromtagú család fog beköltözni, az Almuzlino család. Mindig így szokta: tekintélyével elejét vette minden további kíváncsiskodó kérdezőgetésnek, az ő döntései indoka és magyarázata nem tartozik másra. A bekövetkezendő esemény nekünk annál érdekesebb volt. Lelkesedve asszisztáltunk a délcég Mihály kocsisnak, akinek a legnagyobb Balog fiú, a vasgyúró Lajos is segített lehordani a padlásról összetákolható ágyat, kimustrált szekrényeket, egy-egy megviselt asztalt meg magas támlájú székeket, hogy némi javítgatás után, amit az asztalos sürgősen végzett el, azokkal bútorozzák be a jövevényekre váró lakást. Mi elképpen szintén kivehettük részünket a szállás előkészítése munkálataiban, és az idegenből érkezendő lakók már előre is izgatták képzeletünket, már azért is, mert a mi vidékünkön senki se volt, akit úgy hívtak volna, mint amilyen néven Balog Béni emlegette a családót. S mikor már beköltöztek és színről színre láthattuk őket, akkor se szűnt meg a jövevényeket körüllebegő misztikus homály, mely szinte magára a háznak arra a részére is kiterjedt, melyben laktak. Ellentétben ugyanis a Balogék mindenféle ügyfelektől, látogatóktól és vendégektől eleven házatájától, senki se fordult be a kapun, aki Almuzlinóékhoz jött volna. Még a postás is csak nagyon-nagyon ritkán.

Az öreg Almuzlino hajlott hátú, kopasz ember, úgy látszott, sokát betegeskedik. Botjára támaszkodva meg-megállt a konyhaajtóban, hogy meggörbedve, a bozontos fehér szemöldöke alatt hunyt szemekkel süttesse beesett, csupa ránc arcát a nyári nappal. Alig pár perc múlva azonban, mintegy csalódottan, éppoly szótlanul, mint ahogy előbújt, fejét lehajtva lassan megfordult, és megint eltűnt szemünk elől a kis lakásban, az elfüggönyözött ablak mögött.

A menyé is, sárgás arcú, nagyon sovány asszony, mélyen bennülő, karikás fekete szemekkel, kopott sötét ruhájában s félretaposott cipőben csak akkor mutatkozott, mikor reggelenként szatyornal a kezében piacra ment. Onnan éppoly egyedül, mint ahogy ment, lépteit szaporázva tért haza és tűnt el a következő reggelig lakása falai között. Onnan, a mindig súlyos csend borította falak közül azonban néha kihallatszott az árnyékszerű hangtalan sovány asszony kislányának, Ráhelnek az ezek közé a falak közé sehogyan sem illő hangja, ez a lányhang, ami, legalábbis engem, mindig úgy érintett, mintha valami vidám csengettyű szólna.

Mindjárt az első naptól fogva összebarátkoztunk Ráhellel. Azon a napon mi fiúk egyre ki-kiszaladtunk az utcára, hogy lessük az érkezendő lakókat, s amint a kocsiút porfelhőjében észrevettük azt a bizo-

nyos, az idegenek holmijával megrakott parasztszekeret, egymást lökdösve tártuk ki a nehéz nagy kapu két szárnyát. És hogy a szekér, melyen Ráhel porosan, kipirult arccal ott ült elől a bakon a kocsis mellett, begördült a hívős kapubejáróba, Lajos vezénylete alatt hozzáfogtunk, hogy buzgón segédkezzünk a lerakódás és a behurcolkodás munkájában.

Még a legkisebb Balog fiú, a pisze orrú tömzsi Sanyi is ott lábatlankodott és piszmogott a holmik körül, amiket a kocsiról Ráhel adott hol az egyik, hol a másik nagy fiú kezébe. Lajos az izmaival büszkélkedve és Ráhel vidám csodálkozásától kísérve még a vastag spángával átkötött nehezebb koffereket is átvette a kocsis kezéből, és mutatványos könnyedséggel kapta fel a vállára, és vitte be a lakásba. Vidám izgalomban, de az esemény komolyságának és tevékenységünk hasznosságának tudatában gyorsan ment minden, mint a kanikacsapás. Mire a vasútállomásról elfulladva, egyik kezével botjára támaszkodva, másikkal a sovány, kopott menyébe karolva, megérkezett az öreg, verejtékét törölgető, hajlott hátú Almuzlino, a parasztszekér már üresen állt — Ráhel pedig lelkesen, elismerően és egyben dicsékedve úgy mondta ki a Lajos és a Gyuri nevét, meg az enyémet, mint régi pajtásokét. Még a lépcsőn üldögélő legkisebb Balog fiút is észrevette, holott, velünk ellentétben hangját se hallhatta eddig, s miután megkérdezte tőle, hogy őt meg hogy hívják — anyásan, mulasztását jóváteendő, a beszámolóját kiegészítette a figyelmes megjegyzéssel:

— Igen és még ez a kisfiú, a Sanyi is segített.

A mosolytalan sovány asszony, Ráhel anyja csak állt és nézett a nagy udvarra, melynek a végében fáskamra és raktárak, továbbá egy magas, a szőnyegek kiporolására szolgáló állvány állt. Mintha minden ijesztené. Riadtan síklott át még rajtunk is a tétova tekintete, míg, karjával a karjában, az öreg Almuzlino most már nem a kezefejével, hanem valami nagy, a zsebéből előhúzott kék kendővel törölgetve a homlokát, húzta magával az új otthonukba.

Még egy meglepetésre emlékszem. Míg Ráhel a szekéren forgolódott, mi lentről nagyra láttuk. Most azonban kiderült: nekünk, hosszúra nőtt fiúknak csak alulról, csak úgy tud a szemünkbe nézni, hogy hátra kell vetnie a fejét. A két Balog fiú és én egymás mellett álltunk, ő pedig, tétovázva, tőlünk alig egy lépésnyire, arccal felénk. Elfogulatlanul, valami különös, nyílt és érdeklődő komolysággal nézett fel ránk, nézett meg egyenként, külön-külön mindegyikünket, mint aki isten tudja miről, de alaposan meg akar bizonyosodni. Valósággal fürkészve vizsgált bennünket. Mi meglepetten álltuk a hosszú pillás, fényes sötét szeme komoly tekintetét, de mielőtt még feleszméltünk volna, ő mintegy megnyugodva, láthatóan elégedetten és bugyborékoló nevetéssel sarkon fordult, és a lakásba vezető első lépcső után egyszerre ugorva át a másik hármat, szinte tánclépésben tűnt el szemünk elől.

Új élet kezdődött. S e pillanatban veszem észre: hibáztam, mikor „a mi bandánkat” emlegetve, úgy tüntettem fel a dolgot, mintha a Balog fiúk és én barátkozásunk kezdetétől fogva valami belülről összetartott, kifelé zárt, külön egység életét éltük volna. Nap mint nap együtt játszottunk, játszópajtások voltunk csak, és semmi több. Igazán bandává, azaz közösséggé, melynek megvannak a magától kialakult külön rítusai, a külön, spontánul tiszteletben tartott íratlan törvényei és saját — hogy is nevezzem? — erkölcsi és lelki éghajlata — közösséggé a szó-

nak ebben a teljes, mágiikus jelentésében egy csapásra és csak akkor álltunk össze, mikor nem lettünk egyéb, mint kör Ráhel körül. Ő mindjárt közénk állt, hozzánk csatlakozott, és ugyanakkor egyesített bennünket kamaszokat egy iránta való osztatlanul közös, egyetértő és halatlan derfús odaadásban, valami az ő kicsi személyének szóló öntudatlan, de annál inkább spontán kultuszban. Külön világ lettünk, és volt egy külön világunk, és az ő körülötte fongott.

Ha nélküle voltunk együtt, akkor reá vártunk. Ha valami kirándulás lehetősége vagy bármiféle más terv vetődött fel, az első kérdés magától értetődően az volt, hogy mit szól majd hozzá Ráhel. És voltaképpen szólnia se kellett; abból, ahogyan meghallgatta, hogy ki mint vélekedik, az arcából vagy egy-egy kis mozdulatából már tudtuk, hogy mit kell gondolnunk. A legidősebb Balog fiú, Lajos fölülmúlhatatlan művészetel kezelte a gumipuskát; Gyuri, az öccse a lelkesedéstől kivörösödő fülekkel tapsolt örömeiben, hogyha bátyja mesteri módon még röptében is eltalálta a célba vett és a következő pillanatban szédülten lebukó galambot. Lajos megmutatta ezt a tudományát Ráhelnek is, de csak egyszer; azután a gumipuska eltűnt a játékok közül anélkül, hogy Ráhel szóval nyilvánított volna véleményt. És többé már se Lajosnak, se nekünk nem telt kedvünk a gumipuskában.

Ráhel már nem volt gyerek, de még nem is igazi nagylány. De a koszorúba font sűrű szénfekete hajával, a kíváncsian a világba néző, vidám szemével és főleg azzal a különös, könnyed szokallásba át-átcsapó járásával — mintha a sarka nem is érintené a földet, hanem csak a lábujjai — sokszor mintha kislány lett volna. Hogy azonban a gyerekkor már mégis mögötte, az leginkább akkor látszott meg rajta, hogyha valamin megütközve, egyszerre csak kiegyenesedett, mozdulatlan lett: ilyenkor eltűnt a szeméből a nevetés és a kíváncsiság, a szemöldöke pedig egyetlen, majdnem egyenes vonalba húzódott össze. Akkor láttam így először, ismeretségünk legelején, mikor épp a kölcsönös ismerkedés jegyében, az apja után tudakozódtunk. Megmerevedett. S időbe tellett, míg elváltozott hangon, rekedtesen s mintha minden szót, mint nehéz súlyt, egyenként kellene valami mélységből felszínre hoznia, megadta a választ:

— Ő Amerikába ment. Pénzt keresni.

Mi fiúk úgy éreztük, hogy kérdésünkkel valami megengedhetlent, valami olyat követtünk el, amit nem lett volna szabad. És ami a közös büntudatunk komolyságára a legjellemzőbb: még az ő távollétében sem, egymás közt se firtattuk többé ezt a kérdést.

Játékaink is mások lettek, lelket cseréltek. A tegnap még kápráztató, teljesítményeivel csatakiáltást és üdvrivalgást kiváltó gumipuska nem volt az egyetlen, ami hirtelenül, mintha sose lett volna, többé már nemcsak kézbe, de még csak szóba se került. Valahogy egyszerre más régebbi mulatságainkat is kintőtűk. Új játékunk támadt. Kezdődött a felfedezéssel, hogy az udvar végén, a félig betámasztott ajtaja mögött, a kövezett raktár félhomályában nagyszerűen lehet hancúrozni az egymás mellé és lépcsőzetesen egymás tetejébe rakott nagy, világítóan aranyárga, préselt kenderbálák között. Egyikről másikra hágva kapaszkodtunk egyre feljebb, hogy aztán egymás kezét fogva, nagyokat nevetve és egymásba gabalyodva hemperegjünk és csúszunk lefelé. Bevallhatatlanul bele-beleborzongott az ember, ha ilyen alkalmakkor Ráhel lehelete egész közélről csiklandozta meg az arcát, vagy ha a fel-

fellibbenő szoknyácskája egy-egy pillanatra sejtetve villantott fel valamit a tiltott megközelíthetetlen titkokból. A játék azonban folytatódott is, és ez a folytatás olyan volt, mint valami, a mi külön fiúszektánknak színe előtt bemutatott, meg-megismétlődő bűvös titkos szertartás, mellyel lehetetlen betelni.

A kenderraktár! A megszáritott, a jól gerebenezett, pozdorjátlan, már tiszta bálákba préselt kenderen is még érződik valami az egykori kenderkórót áztató állóvíznek a lankasztó nehéz szagából. Az ajtó majdnem egészen be van támasztva, Ráhel meg áll a magasra fölrakott kenderbálák tetején, egyedül áll, ledobja a cipőjét, odahajítja nekünk, és mi az ajtót kissé kijebb toljuk, hogy a félhomályban lássunk, ő pedig, mintha csak színpadon állna, mutatja meg nekünk, akik összebújva lentről nézzük, hogy ő miként komponál. Komponál — így nevezte ezt a játékát, amitől nekünk elállt a lélegzetünk.

A játék ez volt: állt, s úgy tett, mintha hallgatózna. S aztán összeszorított szájjal szűkölő és szagगतott, csaknem vinnyogó torokhangokat hallatott, mintha csak a megszállottat játszaná meg, aki még nem adja meg magát. Az ajkát még és még inkább összeszorította, és aztán egyre határozottabban és egyre inkább ellenállhatatlanul, hol tompán, hol sikolyszerű élesen követték egymást különös, emberire alig hasonlító, fel-felszakadó hangok, míg, még mindig egy helyben állva, a hangoktól, kísérve, egész testében megindult valami hullámzó mozgás. Így egy helyben állva karja, két keze minden ujja, a hirtelen megnyúló nyaka, a válla, a feszülő két kicsi melle, hasa, térde — mintha feje búbjától le a sarkáig, tán a lábujja hegyéig az ő furcsa torokhangjaitól hajszolva eredt volna rajta minden mozgásnak.

Mi fiúk ott lent nemcsak akkor, amikor először láttuk így, borzongva, lázas szemekkel, már-már kibírhatatlan izgalomban faltuk a szemünkkel. És ez csak a kezdet volt. Afféle előjáték, előkészület volt ahhoz, ami következett. Egyszerre csak egy-egy tisztán hallható, rekedtesen kimondott szóval, mint valami idomító, aki ostorsuhintással ingerel és parancsol, vágott bele a csendbe. Búsulok — mondta. Vagy azt mondta: örülök — vagy azt: jaj de félek — vagy azt, hogy lakodalom. És amint a szót, a varázsszóerejű szót kimondta, megindult a minden esetben rögtönzött, mindig új változatokban történő „komponálás”. Egész megfeszülő teste mintha láthatatlan kézben válna engedelmes, formálható, beszélő anyaggá: meggörbedt, összezugorodott, kicsire és még kisebbre, hogy aztán egyszerre, mint fölcsapó láng karcsún szökkenjen fel és a két karját magasba emelje. Máskor meg, más „parancsra” fél lábon állt, és forgott, mint a nyirettyű. S szétzilálódott hajjal tudott úgy leterdelni és arcát a két kezébe temetni és így valóni mozdulatlan, mint aki csakugyan szemünk előtt kővé vált. De ha a lakodalmat komponálta, akkor szinte látszott a láthatatlan táncosok nyüzgése, amint őt és csak az ő számára hallható zene ütemére, ringó derekával, dobogó lábával kézről kézre adják. S aztán, miközben nekünk fiúknak kiszáradt a nyelvünk és torkunkban éreztük a szívünk verését, ő minden átmenet nélkül, a hirtelen felhangzó csengettyűző nevetésével véget vetett a varázslatnak, és visszaváltozott a csitri lánnyá, aki tiszta szívvel mulat a játékon és saját magán.

Ahogy az már a kamaszkorban járó fiúknál lenni szokott, ha a két Balog fiú és én együtt voltunk, legénykedő szabadszájúsággal találgattuk és tárgyaltuk meg a férfi és nő szerelmi életének gyanított vagy

ellessett titkait. De olyan beszélgetésünkre egyetlenegyre se tudok emlékezni, melyben bármelyikünk is ilyen alkalmakkor csak meg is említette volna Ráhel nevét. Tabu volt. Ébren és álomban körülötte repezett képzeletünk, őt keresték vágyaink és gondolataink, de hozzátartozott nekünk fiúknak az egymáshoz való viszonyunkhoz és az ő fölöttünk lebegő igézetes hatalmához, hogy távollétében is megmaradt sérthetetlennek. S mint összeesküvőknek, az ő komponálásai is hármunknak a kizárólagos, néminemű büszke büntudattal járó, de épp azért féltett titka volt.

Észrevetted, ugye, hogy gyerekek általában komikusnak találják azt, aki törve beszél nyelvüket. Ráhelnek inkább csak az idegenszerű kiejtésén s néha egy-egy hibásan alkalmazott szaván lehetett észrevenni, hogy a mi nyelvünk nem a sajátja. S mert ez is hozzátartozott, nekünk fiúknak ez is tetszett rajta, valahogy hozzáillett, hogy ebben sem olyan, mint más. Egy beszélgetés is megragadt az emlékezetemben és nemcsak egy furcsán alkalmazott szava miatt. Mindegyikünk tudta, hogy mit beszél akármelyikkel közlünk, mert sose volt velünk másképp, mint csak „a fiúkkal”, hármunkkal egyszerre.

— Neked jó — mondta neki egyszer Balog Gyuri. — Neked már nem kell iskolába járnod, mint nekünk. S különben is, úgyis táncosnó lesz belőled.

Ráhel elcsodálkozott, mint aki sose gondolt jövőjének erre a lehetőségére.

— Táncosnó? Ez most csak játszás, játszás a kedv kedvéért. És jó csak azért — mondta. De mintha elgondolkodott volna. Végül fejét rázva a kijelentéssel vetett véget a jelen és a jövő kérdésének. — Ti fiúk, nektek lehet tudni, hogy mi lesztek. De honnan tudhatná azt az, aki egy leány?

Ez is meggyőzően hangzott. Csak azért, mert ő mondta. Aligha történt meg, hogy csak egyszer is bármelyikünk is vitába szállt volna vele. Nem különböztünk egymástól, s együttesen engedtük át magunkat a lenyűgözöttség különös gondtalan gyönyörének.

A Balog házban aztán mindenki egy kicsit úgy járt az idegen kislánnyal, mint mi. Valamiképpen közrejátszhatott az is, hogy mikor a nyár elmúltával nekünk fiúknak megint iskolába kellett járnunk, Ráhel már reggel úgy lézengett a kövezett nagy udvarban s a raktárak meg a munkájával elfoglalt háznép között, mint aki keresi a helyét. Addig ténfergett s kukkantott be hol ide, hol oda, míg — nem is lassanként, hanem hamarosan — mindenkivel és mindenütt, az egész házban ott-honos nem lett.

Első új barátja, illetve pártfogója, ha jól emlékszem, a délceg Mihály kocsis lett, aki egyébként mindenkivel, velünk, „az úrfikkal” szemben, bizonyos megvető szófukarsággal őrizte tekintélyét. A házbeliek közt is csak a feleségétől, a pirosposzsgás sokszoknyás Pannitól terjedt el a híre, hogy milyen mulatságosan kezdődött az ura meg az idegen lány majdnem barátságának is beillő ismeretsége.

Ráhel eleinte félt a lovaktól és velük együtt a hozzájuk tartozó, elutasító méltósággal mozgó kocsistól is. De talán épp azért sokat lebzelt az istálló körül. S egy reggel az istállóajtóban állva nagyott sikoltott. Mint kiderült, attól ijedt meg, hogy Mihály kocsist, akinek különben a bajusza két vége hegyesre kifenve szúrt a magasba, orra alatt egy

szorosan arcához simuló szerszámmal, ti. a füléig érő bajuszkötővel fordult feléje. Valamiféle Mihályra kirótt büntetésnek képzelhette, mert csak Mihály leereszkedően méltóságos, de barátságos magyarázata hallatára nyugodott meg. S eztán már, ha egyelőre tisztos távolból is, elelnézte, hogy új barátja hogyan abrakolja, itatja és különösképpen azt, hogy mint keféli fényesre a nyilhogó lovak szőrét. A biztatásra, hogy bátran közelebb, egész közel jöhet s különösen akkor, mikor még a lovak nevét is megtudta, nevükön szólítva őket, a közelükbe merészkedve még meg is simogatta az egyik, majd a másik almásszürke sörényét is — s erről is, mint az önérzetes Mihály kocsis sikeréről annál inkább tudomást szerzett a ház, mert az esemény óta reggelenként az idegen lány első útja egyenest az istállóbeli ismerősökhöz vezetett.

Valósággal híres lett a házban. Majd mindenki tudott róla valami mulatságos „esetet”, mint például a kocsis felesége, a sokszoknyás — és az urával ellentétben — vidáman beszédes Panni is, aki kopogó papucsában a korai alkonyi órákban, nyomában az idegen kislánnyal, azért ment hátra a baromfiudvarba, hogy fel-felkapjon egy a zsírjától már alig szuszogó, hápogó nagy fehér libát. Az szabadkozva csapkodott a szárnyával. — Tudja mi vár rá — magyarázta a mindig jókedvű Panni a kislánynak. A belső udvar végén pedig a fiatalasszony a felső szoknyáját felhajtva, lábát kinyújtva ült rá a piros alszoknyájára. de úgy, hogy a kövér libát a térde alá szorította, s aztán egyik kezével a liba sárga csőrét kifeszítve, a másik keze mutatóujjával tömködté beléje a beáztatott kukoricát a maga mellé készített fehér zománcos kék lavór-ból. S néha, a hosszú fehértollas nyakat fogva nyomkodva egyengette a kukorica útját a liba begyének irányába. A gyakorlott Panni asszony közben csak félszemmél figyelt a libára; azt nézte és mesélte is el és mutogatta mulattatva mindenkinek, hogy „a lelkem szép árvája” (mint ahogy Ráhel nevezte) gyökeret vert lábbal, nyakát kinyújtva, ki-dülledt szemmel valahogyan úgy nyeldekelt nagyokat szinte egy ütemre a libával, mintha azzal együtt őt is védtelenül és erőszakkal fulladásig tömnék.

Az istálló meg a konyha körzetében annyira otthonos lett, hogy bennünket fiúkat, akik megszoktuk, hogy kizárólagosan a magunkénak tudjuk, amazok kedvéért némelykor már mellőzött is. S tán nem érdektelen, sőt véleményem szerint a mi bandánkra és a Ráhelhez való viszonyunkra nagyon is jellemző: mi kamaszok annyira közösen örültünk, úgy is mondhatnám, hogy közösen, együttesen hódoltunk Ráhelnek, hogy köztünk sohase került sor semmire, ami csak hasonlított volna is versengésre, féltékenykedésfélére. Mióta azonban Ráhel benn a házban új barátságokat kötött, mi — megint csak együttesen — ezt valahogy rajtunk esett sérelemnek éreztük, mintha ő valahogy hűtlenül elpártolt volna mitőlünk.

Nem ő volt a miénk, hanem mi voltunk az övéi, és bár nem vallottuk be se magunknak, se egymásnak, úgy éreztük, hogy gazdátlanok maradtunk. Különösen azután, hogy mint a háznépnel, Ráhel befészkelte magát még maguknál Balog Béniéknél is. Éspedig annyira, mintha az ő jelenléte a ház régi szokásai közül való lett volna.

Eleinte a karikára fűzött kulcsosomóját csörgető, vagy még gyakrabban, a valahol letett vagy elfelejtett kulcsosomóját lehetséges és lehetetlen helyeken és sarkokban sopánkodva kereső gömbölyded és kicsi Ba-

logné az elmaradhatatlan szemüvege alól furcsállón tekingetett maga mögé, az idegen lányra, aki egyszerre csak nyomon kezdte követni. A lány azonban hamarosan már nem mögötte, hanem mellette topogott, és az ő hallgatóságos beleegyezésével jutott el a mindenki más házbeli elől elzárt háziasszonyi szentélybe, az egész Kapuváron híres éléskamrába. Balogné a rossz szemével egész közel hajolt hozzá, hogy lássa és élvezze, amint Ráhel álmétkodva csavargatja nyakát az igyekezetben, hogy áttekintse a mennyezetig érő állvány glédába állított színes és édes kincsekkel kettős sorban megrakott széles polcait. „A kis vadóc”, ahogy Balogné nevezte, minden kínálgatás ellenére se volt hajlandó a már megkezdett befőtteket se még csak meg se ízlelni; Ráhel, mint ahogy a ház urától hallotta, közderültségre ő is úgy szólította a háziasszonyt s úgy is beszélt róla, hogy „A gyönyörúm”, és a maga külön furcsa nyelvéen szinte ingerülten és állhatatos komolyan azzal a fenyegetéssel utasított vissza minden rábeszélő kínálgatást: „Gyönyörúm, akkor én tüstént elszaladni és elbújni.”

Balogné most már kezén fogva nevetve csitította, és bátorítva vezette tovább, szobáról szobára, egyre beljebb, be még abba a tarka, vastag és süppedő nagy szőnyegekkel borított naftalinszagú, nagyobb ünnepélyes vendégeskedések esetére fenntartott, díszes ékítményekkel megrakott, faragásokkal díszített nagy kredenccel, bíborszínű plüsterítő alatt pihenő nagy asztallal és bőrszékekkel bútorozott ebédlőbe is, ahol egyébként mindig gondosan be voltak csukva az ablaktáblák. Egyetlenegy ajtó előtt azonban, kulcsosomós kezét ajkához emelve, megállt a gömbölyded asszonyka:

— Ez az iroda — suttozta, mint aki ezzel meg is magyarázta, hogy mért kell ott az ajtó előtt lábujjhegyen visszafordulni. Az egész ház tisztelettől tompított hangon emlegette „az irodát”, a Balog Béni három ablakkal az utcára néző dolgozószobáját. S nem tudnám megmondani, miképpen történt, de Ráhel egyszerre csak még oda is bebocsáttatást nyert, ami legalábbis az én szememben, a Balog fiúkkal közös féltékenység fullánkjai ellenére, Ráhel személyét a kivételesség újabb varázsos presztízsével ruházta fel. Balog Béni a levelekkel és aktákkal megrakott sokfiókos íróasztalánál ülve legalábbis úgy tett, mintha észre se venné a surranva betolakodó látogatóját. Ha azonban újabb szivarra gyújtva feltekintett az irományai közül s a szoba sarkában megpillantotta hívatlan vendégét, amint valamelyik széles karosszék lábánál tenyérre támasztott állal, hosszú pillás, fényes szemét nagyra nyitva kuporog egy számolyon s állja a tekintetét, Balog Béni felvonta ugyan a homlokát, mint akinek valami kérdeznivalója volna, de csak elgondolkodott, és hamarosan úgy hozzászokott, hogy egy-egy ilyen szünetben inkább szórakozottan, mint fürkészően még rá is mosolygott. S végül is úgy találta, hogy ennek az idegen lénynek a jelenléte legkevésbé se zavaró.

Nekünk fiúknak most már keresnünk kellett őt, ha azt akartuk, hogy velünk is legyen. Mintha a Balog házon kívül eső világ az ő számára nem lett volna a létező világok közül való, ám magában a nagy házban hol itt, hol ott surrant be, s mindig olyan zajtalanul, mintha, kóbor lélek, nem is kívánna többet, mint csak azt, hogy megtűnjék. Némileg furcsállták, de megszokták, s már-már meg is szerették különös hangtalan jelenlétét, míg csak rá nem jöttek, hogy a kezes bárányon egy-egy

gyanútlanul barátságos szóra hirtelen valami megmagyarázhatatlan vad-ság hatalmasodik el. Mihály kocsis, aki pedig vele oly megkülönböztetetten jó viszonyba került, hogy még a szófukarsága is feloldódott és készségesen mesélt neki a különböző lovakról, amik eddig a keze alatt megfordultak, s elmagyarázta azt is, hogy mikor kell a lovakat a bricskába s mikor a hintóba befogni és más érdekes és hasznos tudnivalókat — a délceg Mihály inkább csak azért, hogy el ne akadjon a beszélgetés, megkérdezte tőle, hogy jött-e hír Amerikából — mire válasz helyett úgy fordult sarkon és rohant el az idegen lány, mintha tűz ütött volna ki s az egész istálló lángba borult volna. De modortalanul, elváltozott arccal, éppígy valóságos pánikban rontott az ajtónak és tűnt pillanat alatt szem elől, amikor a Gyönyörűm valami ruhácskával akarta megajándékozni, vagy más alkalommal, mikor ott akarta tartani, hogy a Balog családdal együtt ebédeljen.

Igaz, idő múltán, többnyire nem is sokkal azután, de minden esetben még aznap újra előbújt. Mintha valami csínyet követett volna el, lesütött szemmel ténfergett az udvarban, majd odasomfordált az istállóhoz, besompolygott a konyhába vagy fönt valamelyik szobába. De csak ezzel adta jelét, hogy visszakéredzkekedik azok kegyébe, akiket megbántott; különben konok elszántsággal hallgatott, és ha faggatni próbálták vagy magyarázatra akarták rábírní, nyomban megismételte a vad menekülést.

Haragudni ugyan senki se haragudott rá, de ez az ő kiszámíthatatlansága az embereket valami kellemetlen feszélyező elővigyázatosságra kényszerítette vele szemben.

A házbeliek aztán megint meg-megfeledkeztek róla, hogy egy-egy jó szándékkal, gyanútlanul ejtett szóra micsoda ijedelem szállja meg és veszi üzöbe a kislányt; viszont rendszerint épp a zavartalan időszakok, mikor kedvesnek, szelídnek és vidámnak mutatkozott, megtévesztették a felnőtteket, elővigyázatlanok lettek, s Ráhel egyszerre csak megint a vad lett, akinek mintha csak valami ravaszul felállított és épp lecsapódni kész kelepcéből kellene a szabadba kirontania.

Balog Béni nem adott igazat azoknak, akik panaszkodtak, sőt szemrehányást tett nekik. Őelőle sose menekült még olyan megvadultan Ráhel, mert ő nem bántja.

— Nem kell faggatni, nem kell se erre, se arra rábeszélni, nem kell kíváncsiskodni, hagyni kell, úgy, ahogy én teszem — tanácsolta Balog Béni nyomatékosan és az ő szokott felsőbbes és határozott nyugalmával.

Ki volt mondva a szentencia. A Balog fiúkkal együtt, ebben az esetben is, én is biztos voltam benne, hogy Balog Béni ezúttal is be van avatva valami titokba, amiről senki másnak se szabad tudni. S ha ez még egyáltalán lehetséges volt, úgy a Balog fiúk, mint az én szememben is még inkább megnőtt; mintha ápolt szakállával, kékesszürke szemével és nyugalomával mosolygóan bölcs rejtélyességében az egyéb halandók fölött álló gondviselést személyesítette volna meg. S a nagy Balog fiúk éppúgy, mint én a Balog Béni jóindulatú rendreutasítása szellemében igyekeztünk a kis Balog fiút, a tömzsi, pisze Sanyit leinteni, hogyha az nekünk lihegve, akadozó nyelvvvel újságolta, hogy miként volt ő már megint szemtanúja az eseménynek, amit ő a Ráhel „borzasztó rohamának” nevezett. Ráhel nemcsak Balog Béni, de mi-

előlünk se menekült soha. Hogy érthetné meg az ilyen kisfiú azt, amit Balog Béni tudott és amit mi tudtunk, hogy Ráhel az valami más, az nem olyan, mint a többi lányok!

A történetnek nincs vége, s mégis, mint ahogy a mesék végén szokták, mondhatnám én is: itt a vége, fuss el véle... Mert, lám, öreg barátom, az élet nem értelmesebb, mint a halál; ezen a ponton meg is szakad a Balog fiúk meg az én közös kamaszkorom, az együttes történetünk, mert az iskolaév végével az én édesapámat, aki a középiskolában tanított, áthelyezték. Alighanem része volt benne a mi joviális atlétatermetű plébánosunknak is, aki ráfogta az apámra, hogy „szabadgondolkodó”. Szüleim tehát elköltöztek Kapuvárról, szülővárosomból. S mint tudod, akkoriban nagy volt Magyarország... A Felvidékről Bácska déli csücskébe vándorolni, mintha más országba került volna az ember. Mindig is sajnáltam, hogy a hülye klerikális miniszter rendelkezésére felbeszákadtak gyermek- és kamaszkori barátságaim. Úgy rémlik nekem ugyanis, hogyha az ember csak egyetlenegy, kezdetől fogva ismerős szülővárosabeli ház minden lakójának, gyerekkori barátainak és ismerőseinek egész útjának minden fordulatát, egész további történetét szemmel követhetné, nemcsak életrajzokat tudna meg, hanem némiképpen felmérhetné s áttekinthetné a saját életútját és az élete némely, talán végleg megválaszolatlanul maradt személyes kérdését is. S még csak annyit: mint tudod, írok, író lett belőlem, de azt hiszem, hogy sokkal-sokkal szebb könyveket írtam volna, ha csak kicsit is olyan figyelmes olvasókra lehetett volna számítanom, mint amilyen fáradhatatlan, bensőségesen figyelmes hallgatóra találtam benned ezekben a hajnali órákban.

Az is az öreg festő, az én Kálmán barátom különleges sajátosságai közül való volt, ahogy adott pillanatban szinte magától hirtelen kikapcsolódott a figyelme. Egy-egy közbevetésre szánt megjegyzést éppúgy, mint egy-egy feltolakodó kérdését is elnyomta attól való féltében, hogy meg ne zavarja visszaemlékezéseim egymásba kapcsolódó menetét. De amilyen feszülten, sőt nem volna túlzás, ha azt mondanám, lélegzet-visszafojtva hallgatott engem, elmélkedő pár szavamat, amit végső reflexióként fűztem elbeszélésemhez, láttam, rajtam túl néző, tétovává vált tekintetén, egy csapásra szórakozottan már meg se hallotta. Megint csak teljesen lefoglalták saját gondolatai.

— Felmérni, áttekinteni életünk útját — ha jól értettem, valami ilyet mondtál. Nyilván abból indulsz ki, hogy valami értelme kell, hogy legyen. Különben mi volna rajta a megértenivaló. Én azonban nem hiszek életünk útja úgynevezett értelmében. Legalábbis a miénkben nem. Aki szereti ámítani magát, az belemagyaráz valami értelmet. Mi az, hogy értelem? Mi az értelme, hogy kínozom magam a képpel, a képekért, amiket úgyse tudok majd soha megfesteni?

Ez nem az öneszmélő ember vallomása, nem feltörő panasz, ez mellemnek szegzett kérdés volt, mely válaszra várt. S mit mondhattam volna neki? A már régi keletű és mindinkább meggyőződésé erősödő gyanúmat? Azt, hogy bár megvolt a kétségtelen festői elhivatottsága, mely az egyes közepszerűségtől lényegileg megkülönböztette, mégis valami végzetes törés, magával a művészetével való meghasonlása, az,

hogy festő létére nem érte be a festészettel s hogy elvont elvi követelése, önmagával szemben támasztott aránytalan igényei felborították az egyensúlyt alkotó ereje és alkotásai közt — és hogy ily módon végül is önsanyargató torzóként mindaddig adós maradt az életművel, melyet egyébként képes lett volna valóra váltani, s hogy, minden jel szerint, most már minden időkre adós is marad azzal? Mondhattam volna neki — ha egyáltalán lehet és szabad valakinek efféléket szemtől szembe megmondani —, hogy a festő nem az önmagával szemben támasztott követeléseket, hanem ártatlanul és szabadon a szeme kedvét követi, látása és látomásai világát festi meg?

A kérdésre tehát nem feleltem, s mintha kitalálta és helyesbítette volna elhallgatott gondolataimat, mintha épp ezt a gondolatmenetet folytatná, a kérdéssel fordult hozzám:

— Jó. De most azt, legalább azt mondd meg: azóta éppenséggel semmit se hallottál volna a Balog családról?

— De igen. Először körülbelül két évvel azután, hogy elkerültem Kapuvárról. Csakhogy az inkább afféle kerülő utakon hozzám elverődött, ellenőrizhetetlen, távoli és túlságosan valószínűtlen hír volt.

— Valószínűtlen? No lám. Mondtam már: a valóság színe valószínűtlen. Tehát mi volt az a valószínűtlen hír?

S aztán, szokása szerint visszatérve előbbi makacs hallgatásomra, újra megszólalt:

— Élni szemléltői minőségben, ez a legnehezebb. Megzavar. Festőnek lenni örületes erőfeszítés. Az embernek mindig újból és nap nap után meg kell váltania a jogát ahhoz, hogy szemlélőként éljen. Különösen annak az embernek, aki másnak készült, mint szemlélőnek. De hogy a kérdésnél maradjunk: mi volt az a valószínűtlen hír?

— Szerettem volna nem elhinni. Mert addig, akárcsak barátaim, sőt egész Kapuvár szemében Balog Béni mint afféle mindenféle földi salaktól mentes lény úgy élt emlékezetemben, mint a bölcs és derűs jóakarataival mindenkit lefegyverző, gondozott szép szakállával az élet titkaiba beavatott, fennkölt és tevékeny emberségnek megháboríthatatlan megtestesítője. Hittem, hogy ő kivétel, hogy ő a kivétel. Holott a Jókai-regények helyett akkor az Ady-versek mellett már a fővárosi újságok is hozzátartoztak napi olvasmányaimhoz, s az apám a szabadkőművesek lapját, a Világot járatta. Akkor 1912-t írtak, s tudtam, mint az országban mindenki, a pesti „véres csütörtök”-ről, arról a bizonyos májusi-ról. S hogy Balog Béni a maga birtokán pár héttel azután afféle véres csütörtök megrendelője lehet, ez agyrémnek, lehetetlennek látszott. Az apám, aki délvidéki száműzetésében keserű ember lett — és különben is mindig is a szegény, rosszul fizetett állami tisztviselő gyanakvásával nézett a kapuvári „aranyemberre”, a gazdag szerencsefira, a cvikkere mögül a hírre gúnyosan villantotta rám a szemét, s bizonyos elégtétellel állapította meg:

— Mindig is tudtam, kibújik a szög a zsákból. Hát kibújt.

— Kibújt a szög a zsákból? Igen is, nem is. Volt-e egyáltalán szög abban a zsákban? Az ember senkivel se olyan könyörtelenül szigorú, mint egykori, ledőlт bálványával szemben. Kivéve Balog Györgyöt, noha később még ki is tagadta az apja. De Balog György szerint se, mégse, az ő apja nem volt egy azok közül, akiknek száma légió. Még őserintre se volt egy a tucatszámra található vidéki polgárok közül, akik jómó-

dukkal és olcsó nagylelkűséggel páváskodnak. Kezdem Ráhellel. Te nem tudod, de én igenis tudom, hogy került a Balog Béni védett úri házába. Muzsikus volt az apja. Fiatalember, aki Boszniában, valami vidéki zenedében éhbéért hegedülni tanított. Szép ember, házassága előtt és utána is kitartóan állhatatlan szoknyavadász, vidéki Don Juan, kicsit lump, vérbeli bohém. Lányokon, asszonyokon, jó italon kívül komoly szerelme, amiért bolondult, csak a zene volt. Ám ha valaki bohém és egyszerre csak elkezd komolyan nézni szembe magával és az élettel, akkor nincs az a templomtorony, amelyikről nem vetné magát a mélybe. Csupa következetességből. És hogy bebizonyítsa, magának és másoknak is, hogy nem bohém. Felkelések, parasztlázadások egymást érték Boszniában, és a muzsikus egy lett azok közül a boszniai ifjú emberek közül, akik ebben az időben — akkor, mikor a monarchia arra készült, hogy szépszerével szőröstül-bőröstül elnyelje Boszniát — a lázadókhöz álltak, összeesküvést szöttek, zavaros vagy kevésbé zavaros elképzelésekkel még merényletekre is készültek. A nóta vége az ő számára is majdnem akasztófa, de végül is börtön lett. Szigorított és életfogytiglan. A kis családját, akárhol is próbálta az felütni sátrát, követte mindenüvé a haramiánál is megbélyegzettebb név, a rab árnyéka. Balog Béni az ő szabadkőműves kapcsolatai révén szerezhette tudomást a boszniai reménytelen zsidó családról, melynek — lojalitásból vagy gyávaságból — zsidók se akarták gondját viselni. S Balog Béni nyilván semmiképp se valami titkos rokonszenvből a nacionalista, forradalmi felforgatók iránt, hanem egyszerűen azért, hogy a zaklatott kis család minél messzebb kerüljön „a tett színhelyétől”, a megszálló hatalom, a monarchia boszniai közigazgatása hatáskörétől és azért, mivelhogy különben se volt miből élni a családnak, a saját gyanún felül álló biztos házában adott neki menedéket. És az ismeretlenség jótéteményét a róluk való gondoskodás mellett. Úgy képzelem, hogy a rendet szerette, és rendbe akart hozni, amennyire tőle telt, mindent. Spontánul, tán legbensőbb szükségletéből. Balog Bényt én sohase láttam, de azt hiszem, hogy ez is hozzátartozik az egykori képéhez. S az aratósztrájk az ő birtokán — igaz, más lapra tartozik, de talán még az se jelenti csak azt, hogy kibújt a szög a zsákból.

Csak melleleg említette meg azt, amit elképzelni se tudtam volna soha, tudniillik, hogy az apja kitagadta Balog Gyurit. És az is, amit Ráhelről, illetőleg az Almuzlino családról most tőle tudtam meg, oly teljességgel meglepetésként ért, hogy a történet, melynek csak az én gyerekkorombeli kezdetével ismertethetem meg őt, most az én számomra lett mind izgatóbb. Amíg én a régmúlt felidézésébe mélyedtem, annyira elmúlt magammá váltam, annyira azonosultam hajdani kapuvári kölyök-barátaimmal és kölyök-magammal, hogy most, borzongva, valahogy úgy éreztem magam, mint az akkori kamasz, akinek, épp hogy pajtásaival indulás előtt áll, előre megmondják, hogy mi mindennel fognak találkozni, milyen nem sejtett útvesztőkkel, szakadékokkal, pusztító, gyilkos veszedelmekkel.

Igaz, nem előre, hanem csak visszatekintve, csak utólagosan mondta el ezt nekem. De amit tőle hallottam, az mind nem volt egyéb énnekem, mint csupa előreláthatatlan, minden elképzeléssel ellenkező, elképesztő, sőt megrendítő újság. A sejtethetetlen jövő, mint lejátszódott múlt — pusztá feltevessé fokozza le az időt. Jósként előre tudni, hogy mi

lesz vagy fordított jósként beszámolni arról, ami lett — a tudatlannak, aki hallgatja, az egykori rejtelmes jövőből így lesz a titkát megnyitó múlt.

Félretoltam a hideg feketekávé, amit csészembe töltött. Alig fürkésző, inkább csak figyelmes pillantást vetett rám, s megint egyszer az ő ideges, néha tüneményes fogékonyságával, mintha csak szó szerint a gondolatot folytatta volna tovább:

— A bibliai Lót felesége sóbálvánnyá vált, amikor visszatekintett. De mi, ha előre tudtunk volna tekinteni, mi vajon mivé lettünk volna? Ha előre tudnánk mindazt, ami, azt hiszem, úgy szokták mondani „az idők méhében” készül és ránk vár — akkor kinek volna kedve az úgynevezett idők méhéhez, azaz kinek volna kedve vagy mersze, hogy elinduljon és nekivágjon az útnak? — kérdezte, s mintha önmagán mulatna vagy a gondolaton, furcsán, túl hangosan felnevetett. — Úgy ám, még maga a te szerencsés Balog Bénid is, ha belelát a számára készülő jövőbe, biztos, hogy hiába volt mindenkivel jóban, alaposan visszariadt volna még ő is „az idők méhétől”.

Kiderült aztán, hogy arról a bizonyos aratósztájkáról is, amit 1912-ben, a véres csütörtök évében a Balog uradalomban törtek le, van és nagyon is van mit mesélnie. A hosszú szibériai hadifogságuk hosszú havas éjszakái idején, különösen a közös hadifogságuk elején, Balog György nyilván még nem tartotta tilalmasnak, hogy az embernek magánügyei is legyenek, s azt se, hogy egy hozzá hasonló ifjú mellett keresse és élvezze a barátság, a bizalmas szív és a meghitt szó örömét. S az én öreg barátom megint újságokat közölt velem a hajdani pajtasomnak, annak a nézve Balog Gyurinak a jóvoltából, akinek annak idején az elálló füle kivörösödött a lelkesedéstől a Lajos bátyja bravúros teljesítményei láttán. S különös volt elképzelni, hogy végül is ugyanez a Balog Gyuri valahol a szibériai hadifogolytáborban úgy beszél, mint aki már túlról emlékezik egy az ő számára távoli elsüllyedt világra — tárgyilagosan, izgalom nélkül, ezt is, azt is józanul mérlegelve és megítélve. S összerakva, helyesbítve és árnyalva a képet, ami több mint fél évszázad előtt tört bennem csúf szilánkokra.

Úgy volt az, hogy a kapuvári kaszinóban földbirtokosok, nagy- és kisgazdák, mind tisztában voltak vele, hogy a kalendáriumi 1912-es esztendő a közeli aratásra való tekintettel további zavarokat szülhet s aggasztó hullámvásba hozhatja még a kedélyesen patriarkális vidéki nyugalmi állapotot is. Budapest ugyan nem Kapuvár, de ha ott megtörténhetett, hogy az utcán barikádokat emeljenek és utcai harcokban indítsanak rohamot rohamra és lövöldözzön egymásra a gyülevezs pesti nép, munkások az egyik oldalon, a másikon meg lovas rendőrök, kakas-tollas sisakos csendőrök, akkor még Kapuváron is nem árt résen lenni. Annál inkább, mert idegenből is kell majd hozni az aratásra éhenkórász parasztnépet. Előrelátóan felkészülve tehát az esetleges mértéktelen követelések ellen az egységes ellenállásra, a kapuvári úri kaszinóban földbirtokosok és gazdák tanácsot tartottak, és jó előre megállapodtak, hogy mekkora lesz az aratók részesedése, mennyi szalonnát kapjanak és mi lesz azoknak a bére, akikkel együtt állnak munkába asszonyaik és lányaik, a marokszedők is. Egyik gazdánál se több, nehogy az esetleg felbujtogatott, egyébként is kapzsi kaszások kijátszhasák az egyik gazdaságot a másik kárára.

Balog Béni, állítólag, az aratási munka sima lebonyolítása érdekében, nagyobb aratórészt indítványozott, de mikor azt vetették ellene, hogy könnyű neki, aki a hatalmas kincstári bérlet boldog birtokosa s aki azonfelül már előre is éspedig jó áron eladta a még lábon álló gabonáját a szegedi gőzmalomnak, akkor ő is magára kötelezőnek fogadta el a kapuvári birtokosok egyezségét.

Így történt, hogy okos ember, mint volt Balog Béni, csak későn eszmélt rá, hogy a kaszinóbeli tanácskozáson alaposan túljártak az ő eszén. Péter-Pál napján ugyanis megjelentek a kapuvári földeken az idegen kaszás emberek, általában nem sok idegen, mert hiszen a birtokokon szép számmal voltak régi helybeli zsellérek is, akikkel a gazdáik könnyen értettek szót. Egyetlen kivétel épp Balog Béni volt. Neki, az ő gabonája aratásához, minden más kapuvári gazdánál jóval több, száznál is több idegenből toborzott arató kellett. S azokkal együtt, szintén mezítlábosan, asszonyaik, lányaik, sokakkal a cseperedő gyerekeik is. Mint valami rongyos, pusztá földön háló zajos tábor — s a morcos, konok férfiaknál lármásabb követelőző asszonyaik. Ennyi ember, asszony, gyerekek egy rakáson, az irgalmatlanul tűző napban, s mindet a maga korgó gyomra mellett valamennyi többié is biztatja és bujtogatja annyira, hogy köztük a békésebb és engedékeny is megmakacsosodott.

Tartott, itt-ott már véget is ért az aratás, volt, ahol már a cséplőgépek is kattogtak, csak a Balog Béni uradalmában csillogtak, s nem mozdultak az élesre fent kaszák, holott a sárgult kalászosoknak már itt is, ott is kipergett a magja. Látták, tudták, hogy a földesúr kára minden nappal nő — követelték a nagyobb aratórészt, a nagyobb darab szalonát, még pénzt is, bár nem sokat. A futárok egymásnak adták híreikkel a Balog Béni háza nagy kapujának nehéz rézkilincsét, mint valami főhadiszállásra be-berobogott hol a tisztartó, hol az ispán, Kapuvár pedig nézte és élvezte, hogy végre örvendhet a Balog Béni kárán. Őt azonban kötötte az úri kaszinóban adott szava éppúgy, mint ahogy kötötte a határidős szállítási szerződése is a szegedi gőzmalommal. Ezekben a napokban Balog Béni nem mozdult ki a bizonyos babonás tisztelettel irodának nevezett dolgozószobájából. Kivéve a családi étkezésekhez, mikor is elfoglalta helyét az asztalfőn, éspedig ugyanazzal a barátságos és némileg leereszkedően méltóságos mosollyal, mint mindig.

Mindenki tiszteletben tartotta a szabályt, hogy családi ebédeken és vacsorákon nem szabad még csak távoli oéázások formájában se szóvá tenni semmi olyat, ami Balog Béninek gondot okozott s amit ő, a család tagjai életétől magát különválasztva, kezdettől fogva az ő személyes gazdasági vagy közéleti magánügyeinek nevezett. Az étkezések családi szertartások voltak, melyeken, mint ahogy mindenkinek ki volt jelölve a helye az asztalnál, meg voltak szabva a súlytalanul kedélyes témák is — a fiúk tereferéje, a Gyönyörűm szerepe, aki osztott, kínált vagy esetleg fékezte egyik vagy másik fia túlságos jó étvágját. S most egyszerre mintha mindenki csak színházat játszana — mintha a Gyönyörűm kulcsai se csörögtek volna olyan vidám biztonsággal, sőt lopva, az erős szemüvege alól időnként gondterhelten, aggódó pillantással fűrkészte férje tüneményes önuralmát. El-elakadt a könnyed szó, majd pedig olyan csend terpeszkedett a tányérok és a csörgő evőeszközök fölött, mintha mindenki úgy érezné, hogy a szomszéd szobában nagy beteg vagy éppen holttemet fekszik felravatalozva. Még a cselédség is meg-

nyúlt képpel, önkéntelenül szinte lábujjhegyen járt, és hangját tompítva váltott szót egymás közt.

Negyedik napja tartott már a reménytelen aratósztrájk, mikor a legidősebb Balog fiú, a vasgyúró Lajos, aki épp ez évben érettségizett, mielőtt még a harmadik fogásra, az ebédet bekoronázó süteményre került volna sor, a szalvétát, amit mindnyájan az inggalléruk mögé tűztek, megmarkolta, az asztalra csapta, s hirtelen felkelt, s rohanást távozott, mintha rosszul lett volna el. Valójában pedig az istállóba Mihály kocsihoz sietett, befogatta a bricskát, és már hajtott is; csak a kapualjban állt meg egy pillanatra, hogy maga mellé ültesse Ráhelt, akiről tudta, hogy élvezzi a kocsikázást, különösen akkor, ha porfelhőt kavarva száguld a ló. Mihály kocsi, aki egyébként ezekben a napokban a gazdájánál komorabb volt, kitérve a nagy kapu két szárnyát, nézett utána, amint egyik kezében a gyepelével, másikban az ostorral, a fiatal úr — mert most már így nevezte Lajcsit — a könnyű bricskán, maga mellett az idegen kisasszonnyal — mert Ráhelnek is most már ez volt a titulusa — pillanatok alatt szem elől tűnt a kövesúton, mely a megyeszékhely felé vitt.

Balog Béni és, mert ő így akarta, a többiek is az ebédlőasztalnál, mintha csak semmi se zavarta volna meg a családi szertartást, végigették az ebédet, sőt Balog Béni különleges dicsérettel tüntette ki Gyönyörűmet a kiválóan sikerült leveles süteményért, majd pedig az azután feltálatl saját termésű aszúborral ízesített, tejszínhabos, illatos földiepret méltatta elismerő szavakkal. Asztalbontáskor, mint ahogy az hozzátartozott a szertartás rendjéhez, Gyönyörűmet, aki balján ült, gyengéden homlokra csókolva s az ebédet, az ő csengő hangján, mindnyájunk kedves egészségére kívánva, visszavonult „az irodába”. De ezúttal nem időzött ott huzamosabban.

Mikor már a késő esti órákban, porosan és megizzadtan, berobogott a legidősebb Balog fiú a szülői ház elé, Mihály kocsi, aki a csöngetésre villanyt gyújtott, kitérte a kaput, nem a fiatalurat s nem a mellette ülő Ráhelt, hanem a velük érkező, a bricskából mindjárt a kapualjban frissen földre pattanó harmadik személyt nézte, az egyenruhás, derékszíjas, kis fekete bajuszt viselő, nyurga szép szál fiatalembert, akin mintha az út pora se fogott volna s mintha skatulyából kerülne elő, bokáját összeverve, a kinyújtott karjával meg a jobb kezével, mint valami törékeny jószágot, gondosan segítette le Ráhelt a magas ülésről. Lajos közben maga is leszállt, és vidáman dobta oda a gyepelöt a kocsisnak. Az azonban, mielőtt a lóval és bricskával az istálló felé vette útját, emlékeztén katonakorára, feszes vigyázállásba vágta magát a tiszte előtt:

— Jelentem alásson a hadnagy úrnak, hogy a nagyságos úr a délutáni gyorsal elutazott Pestre.

A jelentés a szép fiatal tisztre nem tett benyomást. De a legidősebb Balog fiú megrökönyödve hátrált.

— Az apám? — kérdezte. — Az apám Pestre?

— Magam vittem a hintón a vasútállomásra — válaszolta Mihály kocsi még mindig vigyázállásba merevedve, noha csak a fiatalúrhoz intézte a szót.

A fiatalúr némi tanácsstalanság után mérgesen dobantott.

— Pilátus, az öreg, aki a kezét mossa! — mondta, majd hangosan felnevetett. Aztán legyintett. — Így is jó. Sőt, ha úgy vesszük, így tán még jobb. Parancsolj, kérek, hadnagy úr — és már vezette is előre a sárgaréz rudakkal leszorított szőnyeges lépcsőkön fel a lakásba. A fiatal tiszt azonban észrevette, hogy Ráhel némileg habozva az ellenkező irányba, az ő lakásukhoz vezető lépcső felé tart, és kinyújtotta kezét a lány után. — Csak nem hagy magunkra?

Ráhel fején a kék tüllkendőjével s a szinte egyenes vonalba húzódó szemöldökével határozatlanul állt meg. Az öreg Almuzlino halála óta, akit jó egy esztendő előtt Balog Béni kíséretében és a két hozzátartozójától követve csendben, szinte lopva vittek ki a házból és temettek el annak rendje és módja szerint a kapuvári zsidó temetőben, Ráhel, a mindig feketében járó sovány és csontos anya és csontos anyja mellett, szinte hirtelen nagylánnyá nőtt meg. S ha Balog Béniéknél valami illusztris személyt láttak vendégül, már nem volt ritkaság, hogy Balog Béni a fiúk örömeire meghívta Ráhelt is az ő vendéglátó asztalához. — A fogadott lányom — így szokta bemutatni. A nagylány ilyenkor a földre nézett, de hamar túltette magát a zavarán, és a Balog fiúkkal, akikkel továbbra is pajtáskodva éppúgy tegeződött mint kezdetben, a némileg ünnepélyes színezetű étkezéseken, anélkül, hogy az öregebbek értették volna az okát, az asztal végén, ahol a fiatalok ültek, időnként, mint valami titkos jelre, egy-egy grimaszra vagy súgva ejtett megjegyzésre, váratlanul falrengető hahota tört ki.

Ráhel tétovázásának Lajos vetett véget, aki átvette a családfő szerepét: — Ne mókázz! Karhatalmilag vezessünk elő? Persze hogy majd átjössz!

Közben, a tiszt vendég érkezésének hírére, az előszobában és a ház minden sarkában kigyulladt a sok pazar fényű lámpa. Kacsázó lépteivel az előszobába a vendég elé sietett a Gyönyörűm is éspedig örömtől sugárzó, őszintén boldog arccal. Neki, akire egyébként is felemelően hatott, ha egyenruhás férfiú jelent meg a házban, most a gondtalanul vidám, kedves képű fiatal tiszt jelenléte a Lajos fia sikerét és a biztonságos ígéretet jelentette, hogy annak a napok óta tartó, sötét lidércnyomásnak, ami elől Balog Béni hirtelen elhatározással menekült Pestre, végre egy csapásra vége lesz. Az erős nagy fiát, aki a szabadítót hozta, mintha az hosszú útról jött volna meg, lelkesen csókolta összevissza, amihez lábujjhegyre kellett állnia, hogy elérje az arcát.

— Jaj istenem, jaj istenem! — s valósággal tapsolt örömeiben, de ugyanakkor a váratlanul beállított vendég vacsorája miatt való gondnak a kitörő sóhaja is volt ez. Kényeztetni, becézni, hálás szívélyességgel mindenáron kedvében járni a vendégnek — ez volt az egyetlen gondolata. Tudta, Balog Béni a hírre utazott el, hogy fia a megyeszékhely felé hajtott. — Hogy fogja az uram sajnálni, hogy épp ma kellett elutaznia — mondta az erős szemüvege mögül a szép szál tisztre felpillantva, és úgy belepirult a hazugságba, hogy pillanatra szinte megifjodott a csöppet se szép, fonnyadt arca.

— Tessék nyugodt lenni. Rend lesz itt. Reggelre már itt lesz tizenkét markos, jó magyar csendőrom. Azok értik a csíziót — mondta a barátságos fogadtatást mosolyogva viszonzva a nyalka fiatal tiszt, aki bo-

káját összeverve csak most mutatkozott be, és mély meghajlással csókolta meg a ház úrnőjének kulcsosomót csörgető puha kezét.

A történet, amit az én öreg barátom az imént elmondott, nyilván vegyüléke volt annak, amit évekkel később Balog Györgytől hallott — és, mint ahogy hamarosan kiderült, ő maga élt át. A beszéd ez utóbbiról még mindig nehezebbre eshetett neki, mert élete bizonyos eseményeit nemcsak a közös párizsi éveinkben egyetlen szóval se érintette, de még ennyi évtized után, most is olyan valósággal epikus részletességgel adta elő, mint az ember, aki amíg lehet halasztja, időt akar nyerni, hogy rátérjen a személyes közvetlen élményei közlésére. S még azután is, még mindig halogatta a szót. Egyszerre ugyanis csak úgy találta, hogy túlságosan sokat füstöltünk, és hosszú lépteivel ablaktól ablakig ment, mindet sorba kinyitotta, hogy friss levegőt bocsásson a műterembe. Odakint már hajnalodott. Egymás mellett könyököltünk ki az ablakon. Hozzánk, a negyedik emeletre is felhangzott a szilveszteréjszakai vigasságból énekelve és kurjongatva hazafelé igyekező kisebb és nagyobb csoportok egy-egy messze visszhangzó, durrogó petárdával tarkított lármája. Mintha az új év más volna, mint a régi folytatása, mintha az új dátummal más, valami szabad és új kezdődne. Mindkettőnknek egy meglehetősen testes, jól öltözött javakorbeli férfin akadt meg a szemünk. Egyedül, s mint akinek legkevésbé se sürgős, kissé vontatott léptekkel haladt, de ellentétben annyi más járókelővel, egyáltalán nem dülöngélve. Nemcsak hogy legkevésbé se sietett, hanem el-elnézetve a vidám ünneplőket, többször is megállt. Fentről, persze, az arcát nem lehetett látni, de abban, ahogy a térben egyedül és lassan mozgott, volt valami a céltalanul magára maradt ember melankóliájából.

— Mindig ez volt a félelmem. Az, hogy egy napon senkihez se fogok tartozni. Senkihez és semmihez. Ez a félelem sok önmegtagadó hősiességnek, de sok aljasságnak is az okozója — mondotta, majd megkérdezte: — Elég a friss levegőből, ugye?

Becsukta az ablakokat. Akkor vettem csak észre, hogy milyen sápadt, mikor a frissen főzött gőzölgő feketekávéval tért vissza. Épp csak egy kortyinit kóstolt a magáéból, s aztán megszólalt: — Hát igen, talán kitaláltad magad is. A nyalka hadnagy, aki effélékben újonc volt s akit a legidősebb Balog fiú kívánságára a megyeszékhelyről a legnagyobb készséggel s a megfelelő instrukciókkal — csak erélyesen, a lehető legerélyesebb eszközökkel rendet teremteni — küldtek le, az én voltam. Csakugyan, magad nem találtad volna ki? Igen, személy szerint én. S nekem a Balog ház remek esti lakomája s az ünneplés után, amiben ott az első pillanattól fogva a példás jó feleségek közt is nyilván a legpéldásabb, a szemüveges, kövérkés kicsi asszony részesített, az egyetlen gondom az volt, hogy ne okozzak csalódást. Csak ne mutatkozni pipogyának. Ha a te Balog Bénid a legidősebb fia lépését rosszszallta s a fiú erélyes elhatározása és annak várható következményei ellen azzal tüntetett, hogy eddigi tehetetlenségét nyúl szívűen a menekülésnek beillő hirtelen elutazással tetézte — az én számomra ez csak azt jelentette, hogy azok közül való, akiknek nincs mersze a cselekedethez, amit pedig maguk is kívánnak és többé kevésbé elkerülhetetlennek tartanak. Egyetlen gondolatom, ambícióm, vágyam az volt, hogy

megmutatván, mi az, amit virtusnak neveznek, méltónak bizonyuljak arra, amit elvártak tőlem, a nekem jutott mentő szerepére. Alig vártam a reggelt, és ugyanakkor szerettem volna, hogy minél tovább tartson az este. Egyszerűen azért, mert aztán Ráhel is ott volt.

A kocsin közepesnél valamivel magasabb lány, szandálban, valami siettében magára kapott tarka vászonruhácskában, fején a kék túllendővel valami álöltözetben volt. Akkor csak a hangja, ez a néha mély, néha meg gyerekhangra emlékeztető szoprán ingerelte a kíváncsiságomat. Most azonban az én holnapra készülődő nagy elhatározásaim közepette, este a hátul kontyba kötött sűrű fekete hajával, a sötét szemével, mely tudott megdöbbenően, figyelmesen komoly lenni, hogy egyszerre csak a kitörő jókedv kölyök-vidámságától csillogjon, a gondtalanul, fiúsan fesztelen és ugyanakkor egész tartásával érett, szinte büszke testével, haja és szeme sötét színe a bőre fehérségének a rendkívüli kontrasztjával — ne felejtőd el, nyár volt, éjszaka is tikkasztó hőség, s az ő karja könyökön felül meztelenül fehérlett — akkor se tudtam s azóta se tudom, mi volt rajta, hogyan volt öltözve, csak valami a derekát átfogó fémből készült övre emlékszem —, amint megjelent az ajtóban, a rettenetesen magas, a mennyezetig érő, faragásokkal díszített kredenc mellett, a lépéseket nesztelenné tévő vastag szőnyegeken az asztalhoz jött és helyet foglalt az ebédlőben, szinte attól az első pillanattól fogva a rongyokon keresztül, amiket viselt, csak a meztelességéről fantáziáltam. Mindent, az életem adtam volna érte, hogy átfoghassam kezemmel a nyakát, mely egyáltalán nem volt úgynevezett hattyúnyak, de az ő nyaka volt, és szerettem volna megmarkolni a kezemmel, és szorítani addig, míg csak nem kényszerítem rá, hogy a kissé összeszorított, de annál inkább mohó szájával az enyémhez tapadjon.

Az ebédlőben obligát módon természetesen plüsterítővel letakart zongora is volt. Kérlelték, unszolták Balog Györgyöt, aki a családban egyedül értett a zongorához, de az megmakacsolta magát, komoran, minden megokolás nélkül megmaradt amellett, hogy nem. Lajos, a bátyja, dühösen, egyre dühösebben követelte, én is kérleltem, mert táncolni szerettem volna — végül is Balog György, a te Balog Gyurid — ez volt a legfurcsább — egyszerre csak sírva fakadt, és otthagytott minket a boros és pezsgős üvegek közt az ebédlőben. A legkisebb Balog fiú, a tömzsi, kerek képű Sanyika ijedten nézett körül, hogy aztán, megnyúlt és aggodalmas arccal a bátyja után somfordáljon. Ez volt az egyetlen zavaró momentum ezen az éjszakán. És persze még az, hogy jóval éjfél előtt Ráhel, a magányos anyjára hivatkozva magunkra hagyott minket. Ment, elment, s akkor azon nyomban szinte csontomig fájt a hiánya.

Vendégszobájukban helyeztek el. Hogy szolgálati úton vagyok és reggelre feladat vár rám, csak afféle ürügynek látszott, voltaképpen mellékesnek. A kitűnő ágy, a nagy vacsora, a válogatott és bőségesen fogyasztott italok ellenére se tudtam azonban elaludni. Lerúgtam magamról a takarót, meggyújtottam az ágyi lámpát, és — mert más papiros nem volt kéznél — zubbonyom zsebéből a kockás noteszem vettem ki. És rajzolni kezdtem. Ráhel-t rajzoltam, ahogy alszik az ágyában. Csak a feje látszott ki a kibontott hajával. A takarón a körvonalai rajzolódtak ki, a felhúzott térde és az embrió módra összekuporodó teste.

Az iskolában az a hír járta, hogy tehetségem van a rajzhoz. Mások

a matematika, némelyek meg a vegytan vagy a latin iránt való érzékük miatt voltak nevezetesek. Nem jelentett nekem se semmit az én állítólagos rajztehetségem. Most azonban, hogy nem tudtam elaludni, térde-
men a notesszel, mintha örület szállt volna meg. Személytelennek, sablonosnak találtam, nem tetszett az alvó Ráhel ábrázoló rajzom. Újabb változatokba kezdtem. Dühödtt szemérmertelenséggel az aktját akartam megjeleníteni. Úgy, ahogy este az ebédlőben a ruhái rongyain keresztül láttam. Állva, és ahogy mozgott, és ahogy ült, s ahogy a bokái kemény formáit meglestem, miközben felkelt, és felsőttestével hozzám vagy másokhoz fordult — és mindig meztelenül, kivéve azt az egy fémből készült övet a derekán, ami még elevebbé tette póreségét. Rajz támadt rajz után a nem erre való kemény ceruzával. Ha valaki hülye belelapozott volna ebbe az én noteszomba, bizonyára elhúzza az orrát: pornográfia. Romlott ifjú ember pornografikus kicsapongásai. De én immár tétlenül, mivelhogy a kis zsebkönyvemben már nem volt egyetlen üres lap se, a vendégszoba ágyában ülve, életemben legelőször, akkor eszméltem rá: festőnek kellene lennem, festő lehetnék. És egyben arra is, hogy művésznek lenni egyet jelent az álmod rabolóan intenzív vággyal: felfedni azt, ami titok, hogy semmi se maradjon titok, megvallani, plasztikusan láthatóvá tenni, ami kavargó káosz benned, győzni a láthatatlanon és a ki nem mondhatón. Valóban így volna? Akkori igen hiányos képzőművészeti tapasztalataimat felidézve, sorba emlékezni kezdtem a valaha látott rajzokra és képekre. Ami mellett mindig különbözősen mentem el, az csak közügyesség, utánczás, illusztráció volt, de ami megfogott, ami a szememet öntudatlanul is foglyul ejtette, az a felfedezésnek ez a megdöbbenet vonalvezetése, a felfedezésnek ez a színekben örvénylő láza, épp ez a diadalmas viadal volt a merészen megsejtett, paradicsomi vagy ördögi valóságért.

S közben amikor tekintetem az egyenruhámra esett, amit beidegzett akkurátussággal tettem az ágyam mellett álló, magas támlájú székre — mintha az valaki idegené volna, egy idegené, akihez semmi közöm. A reggeli feladatom, ami alig pár óra előtt, még az este, vonzott, ami miatt fontosnak éreztem magam, ami hízelgett a hiúságomnak, most annak a pusztá gondolata is, egyszerre elkedvetlenített. Mint valami terhes, sőt bosszantó kellemetlenség, amit vállalnom kell. Jól emlékszem, mert furcsa módon, a kérdés megformulázásán magam is elképedve, egyszerre így jelent meg előttem a probléma: voltaképpen mi közöm hozzám, tudniillik ahhoz, aki tegnap még olyannyira én voltam? Tegnap még, Ráhel előtt, akivel itt egyedül mintha a kockás papírlapokon valami titoktalan, meghitt viszonyba kerültem volna.

S aztán, álmatlanul s az álmod nem is keresve, felrémlített előttem: vajon egyáltalán észrevett-e Ráhel engem? Hisz amint megérkeztünk, amint leszállt a kocsiról, faképnél akart hagyni. S aztán, a konvencionális jó modoron túl, egyáltalán kedves volt-e hozzám, mutatott-e valamiféle érdeklődést irántam? Akkor fontosságom kevély tudatával együtt a bor és a pezsgő is fejembe szállt. És még inkább a csillárok aranyos kódében az a minden idegemet bizsergésbe hozó káprázat, aki test, csont, hús, szín, hang, harapnivalóan közeli és mégis megközelíthetetlen, az a lány. S most, még itt a vendégszobai ágyamban is más se maradt belőle, mint ugyanaz a mardosó hiányérzet, ami akkor támadt rám, mikor ő elment és a hirtelen vákuumban, hol nincs miben megfogózni, nincs

mit látni, illetve nincs miért nézni, egyszerre csak Lajossal és a háziasszonyal egyedül maradtam az ebédlőasztalnál.

Megkísértem utólag feleleveníteni a részleteket: most úgy rémlett, hogy mikor felkelt, igazi sajnálkozás se érződött a hangjában. Mikor a kezét nyújtotta — kissé csontos az, de rövidek az ujjai —, épp csak megfogtam, s meglepetésemben azonnal már el is engedtem. És elment. Mindigre? Lehetséges, hogy mindigre.

Amikor végre eloltottam az ágyi lámpát, a sötétben, mely teljes és áthatolhatatlan volt, mert csupa vendéglátói gondoskodásból éjszakára becsukták az ablaktáblákat is, hirtelen eszembe ötlött: Ráhel egyetlen szóval se próbálta rábeszélni a középső Balog fiút, hogy zongorázzék, mert táncolni szeretnének. Lajos, az igen, és az anyja, a háziasszony is. De csak ők ketten. A másik kérdés, hogy a középső Balog fiú, a György mért nem akart nekünk zongorázni és mért menekült el az unszolás elől az ebédlőből, hangosan bölgve, mint valami tacskozó — ez már csak félálomban suhant át egyéb gyötrő kérdéseim között.

Az egyetlen, amire se virrasztva, se félálomban egyetlen gondolatot se vesztegettem, az az aratósztrájk volt, ami miatt a megyeszékhelyről ide kiküldtek.

Talán észrevetted te is, hogy nemegyszer épp arról, ami más esemény mellett mellékesnek látszik, utólag kiderül, hogy épp az vált fordulattá az életünkben. Sokszor épp az ilyen mellékesnek vélt dolgok nyitnak rést, amelytől új alakban, új jelentőségben és új kérdésekkel bontakozik ki előttünk mindaz, amit addig a saját személyes sorsunk kérdéseinek véltünk.

Nekem úgy tűnt, hogy épp csak elaludtam, mikor az költött fel, hogy meztláb, komikusan hosszú hálóingben ott állt az ágyam lábánál a vézna fiú, az a Balog György, aki elbögve magát rontott ki az este az ebédlőből. Már egy ideje figyelhette álmomat. Engem az ébresztett fel végleg, hogy miután az egyik ablaktáblát félig kinyitotta, szemembe szűrt a rám sütő nyári nap. A fiú azonban, mintha csak tél volna, láthatóan didergett.

— Megjöttek a csendőrök — mondta suttogva, mint aki titkot árul el. — Lóháton. Szuronyos puskákkal. Pálinkát is kaptak. Sok pálinkát. A mi Lajcsinktól, s aztán ő is lóra ült.

Káromkodtam egy cifrát, s csak egy gondolatom volt, hogy utolérjem őket. A szolgálati szabályzat, ha egyszer beidegezted, több a tíz parancsolatnál. Becsület kérdése. Minden éjszakai gondom, gondolatom mint ha csak lefűjták volna rólam. A rámbízott csendőrök — nélkülem! A felelős, a parancsnok nélkül! Kiugrottam az ágyból, pillanatok alatt megmosdva, felöltözve. — Befogatni a bricskát — sürgettem. De a hálóingés fiú nem mozdult mellőlem, ott topogott körülöttem. — Szerettem volna valamit mondani — motyogta. — Valami nagyon fontosat.

— Lovat szerezni nekem mindjárt, vagy befogatni a bricskát — hangoztattam csak.

Kintről a fiú mamája, a háziasszony megbotránkoztatott, éles sikoltó hangja hallatszott:

— Gyuri, na ilyet, Gyuri...

Az tele torokból kiáltott vissza: — Jövök már.

Aztán a sietségtől elfulladva, hangját tompítva, állta el az utamat, s valamit, pontosan emlékszem, emlékeztettem őt is aztán a hadifogság-

ban a nagyképű szóra — a megoldatlan agrárkérdésről motyogott végső elszántsággal, hogy kappanhangú izgalommal gyorsan még hozzátegye: — Tetszik tudni, nálunk nincs szabadság, hanem rabság. Tetszik tudni, szeretni kell az embert, tetszik tudni, tisztelni kell.

Csak feltartóztatott, félretoltam volna akkor is, ha a zavaros intelmei érdekelték volna.

Persze, hogy akadt számomra a Balog házban büszke fejtartású nyerges ló. A ház szemüveges, kövérkés úrnője nagy hangosan amiatt sópáncodott, hogy a gondosan elkészített reggeli nélkül indulok útra. De rajta kívül, kezdve Mihály kocsison a sanda pillantású, meglehetősen nagyszámú női cselédekig, még jó reggelt is csak az kívánt — és az is csak a foga közül —, aki az üdvözlést nem tudta elkerülni. Most minden másképpen festett, mint mikor érkeztem, és jöttömre pillanatok alatt pazar fényben gyulladt ki az úri ház minden ablaka. S szemben a rézrudas, szőnyeges előszoba bejáratával, a kopasz és kopott sárga lépcsőkön piacról jöve vagy piacra készülve, szatyorral a kezében kiászott, feketébe öltözött nő állt komoran, mint később megtudtam, Ráhel anyja. Még csak meg se biccentette a fejét. Úgy tett, mintha észre se venne, holott szeme láttára, a kapu aljában pattantam fel a lóra, miközben Mihály kocsis majdnem ugyanolyan sötét képpel a kengyelvasat tartotta. Az egész házat — kivéve a változatlanul szívélyes háziasszonyt — nyilván az előttem járó vidám csendőrök nyomán szállta meg valami szorongó ellenséges idegenség. Majdhogy el nem felejtettem a legfontosabbat:

— Merre az uradalom?

Sarkammal a vékonyában nekiiramodott a barna csődör. Vágtattam, csalódottan, elkeseredetten, mondhatnám dühösen. A hirtelen komorrá vált Balog ház és általában magam és minden miatt elégedetlenül. Utol kell érnem csendőreimet, akiknek, ha megmondták, hogy még alszom, akkor az őrmesterük azért indult előttem, mert borsot akart törni az orrom alá és megmutatni, hogy mint afféle újdonsült „kölcsonvett” hadnagy, felesleges vagyok. Őket mindenestre a legidősebb Balog fiú vezette, neki nem kellett, mint nekem, minden keresztútnál sunyi parasztoktól kérdezni az utat.

Mire kiértem, már messziről bosszúsán láttam, hogy ott semmi dolgom. A kaszák vágták a rendet, mögöttük kendős asszonyok — az útszélen pedig glédában, lábhoz tett fegyverrel, a csendőrök sisakjának kakastollán játszott a nap tűző fénye. Ha nem látom a csendőröket, akik a fényes szőrű lovaikat fákhöz kötötték, azt hittem volna, hogy még mindig nem értem el az uradalomig a sztrájkoló aratókkal. A lovak nyerítésén kívül csak az egyazon ütemre suhintó szorgalmas kaszák pengése hallatszott a néma, meg-meghajló aratók és a végtelen sárga búzaföldek csendjében.

Az őrmestert semmi rossz szándék se vezette irántam. Ellentétben velem, neki már megvolt a gyakorlata. És a begyakorlott humora is, amint, az őrmester hivatalos jelentését követően, az ez alkalomra bricsesz nadrágot öltött Lajos nekem, mintha régi ismerősök volnánk, lelkes elismeréssel számolt be, miközben belémkarolva fel-alá sétált velem az útszéli nyárfasor sovány árnyékában.

A csendőrőrmester már nem a fiatalok közül való, kissé deresedő, nagy szál ember — a riadalomra, amit a szabad ég alatt heverésző mezít-

lábás vagy bocskoros nők között a kakastollások érkezése keltett — az őrmester leszállt a lováról, puskáját fához támasztotta, és ahogy meglett idősebb férfihez illik, barátságos beszédbe elegyedett az emberekkel, mert — mint mondta — a hatóság küldte ki, hogy az igazságot keresse. Eleinte hallgatva, bizalmatlanul nézték, amint maga mögött a lóháton ülő csendőrökkel, szóra akarta bírni az embereket. Sok volt köztük a tót. Elsősorban a magyarokkal akar szót érteni — mint mondta —, magyar ember a magyarral. És akkor lassan megindult a beszéd. Előbb elvétve csak egy-kettő szólalt meg, aztán a lármában még az asszonyok is. Hogy nemcsak télre, hanem már őszre se lesz mit enniük, az uraságnak is belátással kell lennie, nem igazság az, hogy kora hajnaltól késő estig semmiért dolgozzanak. A halántékánál deresedő őrmester szépen, figyelmesen, bólogatva hallgatott — s aztán rámutatott őt magyarrá meg az egyik asszonyra. A csendőrök pedig mintegy vezényszóra, leszálltak a lóról, körülfogták az őt magyart és sorjában, egymás után mindegyiket a majorból előkerített lócára fektették, rá is kötözték, s aztán kezdődött a tánc, bikacsókkal a meztelen ülepükre. A végén még, mindenki szeme láttára, nagyokat nevetve felhajtották a visongó, jajgató és sikoltozó asszony szoknyáját is és arra is tizenötször csapott le a bikacsók. A deresedő őrmester azután azon a nyugodt, bátorító atyai hangján megkérdezte a körülállókat: — Kinek van még panasza? Akinek nincs, az fogja meg a kasza nyelét, de tüstént...

Lajos elismerően ismételte: — Vén róka. Tudja, hogy kell elbánni velük. És van humora, az biztos. Nem?

Meg kell vallanom, hogy engem soha az, amit szociális kérdésnek neveznek, sohasem izgatott. A boldogult apám a földművelési minisztériumban volt osztályvezető; rosszul fizetett, szegény ördög, de dzsentrí, aki belőlem, az egyetlen fiából is urat akart nevelni. Kaszt voltunk. S az én fejemben a világ valahogy úgy tükröződött, hogy voltak úriemberek, született urak — s ami azokon kívül történik, nem tartozik rám. Ūrnak lenni azt jelentette, hogy nyüzsgő mellettünk, körülöttünk, velünk egyazon glóbuszon másféle, gusztustalan lények sokasága, mosdatlanok és modortalanok, de különböző szükséges szolgálataik által számunkra többé-kevésbé nélkülözhetetlenek. Ez nem volt afféle tudatos gondolatsor, inkább készen kapott, öröklött, ösztönös világnézet.

Ez az ostoba, fantáziátlan, önelégült magatartás volt az oka, hogy reggel a hosszú hálóingés középső Balog fiú hisztérikus dadogása vagy rimánkodása egyszerűen terhemre volt. Untam. Az aratósztrájk, még az este is, mikor még hancegtem a markos csendőrlegényekkel, akik értik a csíziót — inkább modor, sokszor hallott és nyeglén megismételt, kérkedő szólam volt, amivel méltóvá akartam magam tenni az előlegezett, hízelgő és oly kellemes ünneplésre. Hihetetlen, hogy mennyire fantáziátlan egy magamfajta ifjú ember. Valami kárhozatos rendetlenkedést kell megszüntetni, szép szóval, fenyegetéssel, tekintéllyel — ez volt nagyjában a fölületes és határozatlan elképzelése annak a zöld ifjúnak, aki addig a reggelig én voltam. De abban, ahogy reggel lóhalálában vágtattam, volt talán már valami be nem vallott, rosszat sejtő nyugtalanság, sőt szorongás is — mindenesetre irritált Balog Lajosnak az őrmester bravúráért vagy ahogy ő mondta, humoráért való kamaszos röhögéssel kísért lelkesedése. És most, mikor karjával karomban, az útszéli nyárfasorban tett sétálgatásunk után, kívánságomra együtt men-

tünk s álltunk meg a pajta ajtajában, ahol az öt férfi és az a bizonyos asszony hosszában, egymás mellett, nyögve s a fájdalom miatt valamennyien hason feküdtek a földön, s a mezítelen lábuk megkeményedett, kerges talpa volt az, amit először megpillantottam — a nyomorokra vert emberek és a tizenkét lábfej a begörbült ujjakkal, védtelenül és tehetetlenül s mind a pajta ajtaja felé a talpával — a testek homályban, csak a tizenkét talp a szemem előtt — ez, ez az, amit azóta is az emberi kiszolgáltatottság szimbólumának, érzek s amit meg kellene, de megrázóan tárgyilagosan kellene megfesteni —, a szemem a talpakra tapadt, és hirtelen támadt ellenszenvvel téptem ki karom a Balog Lajos izmos karjából.

Az események előszeretettel torlódnak. Úgy is mondhatnám, hogy az ember jó ideig úgy éli az életét, mint ahogy „mások”, hogy aztán rárontson a felfedezés, miszerint buta volt, vak és süket — és akkor és attól fogva többé semmi se egyszerű. Se Ráhel, se a tegnap még kedvesen snájdig Balog Lajos, se a saját hadnagyi rangja. És rémületessé válik tizenkét szótlantul, siralmasan, kiszolgáltatottan felénk fordított emberi talp is, mint valami istent, embert és személy szerint bennünket felmenthetetlenül lesújtó vád. S többé és soha többé nem lesz valami kerek az, ami addig gondtalanul egész volt, és ami roppanva vagy hangtalanul egyszerre csak eltört benned. A Biblia naiv, mikor isten szájába adja a kérdést: Hol van Ábel, a te testvéred? — mintha a bűn lábujjhegyen járna, hogy ne vegyék észre. Az én tapasztalatom szerint a valóságban a bűn életvidám, joviális, tetszeleg magának, mint a suhanc, aki nem bír a jókedvével. Ezt azért mondom, mert később azt beszéltek nekem, hogy Balog Lajosnak magának is kedve támadt, hogy elsőnek verjen rá a még mindig szemrevaló, csendőrkezek alatt ficáncoló asszonynak a lemeztelenített, két kerek kalácsként domborodó ülepére. Gusztusosnak találta, és nem akarta, hogy míg mások mulatnak, ő csak tétlen, mafla néző maradjon. Sose kutattam, hogy igaz-e, nem-e. Ha igaz, csak arról van szó, hogy az ifjú ember nem akarta elszalasztani az ilyen élvezetnek ezt az ő életében első és páratlan alkalmát.

Szóval, így volt ez az aratósztrájk letörésével. Balog Béni hanyatt-homlok elmenekült előle Pestre, valahogy így próbált nem bűnrészes lenni. Őszintén irtózott minden brutalitástól. Kibújt a szög a zsákból, mondtad te. A magam részéről már nem vagyok ilyen szigorú. Nem, már önvédelem okából sem. Hosszú életem alatt túl sokszor bújtam el, túl sokszor nem avatkoztam bele, ha arról volt szó, hogy mások kerüljenek a pokolba, áldozat vagy bűnöző minőségében. Így tettem akkor is, mikor az uradalomból nem mentem vissza Kapuvárra, a Balog házba. A barna csődörömet az egyik csendőrre bízta, hogy visszavigye a Balog házba — én meg az ő lován tértem vissza egyenest a megyeszékhelyre.

NE LEGYEN GONDOD A VILÁGRA, CSAK AZ ORSZÁGÚTHOZ TARTSD MAGAD

VÉGEL LÁSZLÓ

Kole a barátom volt. Még most is úgy gondolok rá. És nagyon sajnálom, hogy elment. Szinte végzetesnek tartom a tévedését. Biztos vagyok benne, hogy már ő is bánja, hogy útjának, menekülésének célja van. Igen. Talán megunta az egészszet és elmenekült. Talpát eztán felsebzi majd a beton, tenyerét nem cirógatja többé a kora tavaszi fű, kezében csalán lesz az is. Igaz, nem állíthatom, hogy nagyon jól ismertük egymást. Az Opera nagy, hűvös lépcsőin is csak szokásból találkoztunk mindennap, minden délután. Olyan volt ez a hely, mint egy barlang. Vagy talán mint egy templom szentélye. A világ legmodernebb templomának szentélye, ahová imádkozni jár az egész város. Közvetlenül az első lépcsőfokon árulta az esti újságokat az utcai rikkanec. Talán ő volt a város papja. Napról napra egyre kétségbeesettebben kiabált, hangja a gyilkosságokat, a földrengéseket és a háborúkat idézte. S az emberek egyre nagyobb izgalommal vásárolták a lapokat, legtöbbször még a lépcső tövében elolvasta a legfontosabbat: a nagybetűs címeiket. Aztán zsebre dugták a papírt, s még gyorsabban rohantak végig a főutcán. Mi pedig fenn ültünk hallgatagon, némán. Csak akkor keltünk fel, amikor már lebukóféltben volt a nap. Nem kérdeztünk egymástól soha semmi fontosat. Igazán nem voltunk kíváncsiak egymásra. Igen, így volt. Nem akartunk barátokat szerezni. Vagy legalábbis én nem. Untatna az, hogy bárkivel is meghitt viszonyban legyek. Úgy érzem, hogy belefáradnék, ha valakit is komolyabban kellene szeretnem. Ezért nem is megyek sokat társaságba, a lányokat pedig egyre inkább nevetségeseknek találom. Istenem, előbb-utóbb mindannyian olyan gyorsan szentisek lesznek. Akkor pedig vége a világnak. „Igazán nem udvarolsz senkinek?”, kérdezte a házínénim, aki néha-néha elszökött a lánya mellől a hálószobából, és nesztelenül belopódzott az ágyamba. „Nem”, mondtam neki nevetve. Lehet, hogy sohasem hiszi el. Egyre többet beszél a fiatal lányokról, idegesen mutogatja fiatalkori fényképeit meg a férje képeit, aki fiatalon meghalt, ördög tudja, miért. Sohasem tudtam megjegyezni, hogy miben. Reggelre már sohasem találtam mellettem, biztosan szégyellte, hogy testén egyre ráncosabb lesz a bőr, és mert egész teste lassan öreges színt kap. De én azt gondolom, hogy legjobb az ilyen, titokban öregedő asszonyokat szeretni, akik úgy csúsznak alá, mint a sőtétbe bukó késő délutáni nap. Talán azért, mert pedánsak, zártak lesznek, mint a kristály, és nem kérnek másnap semmit. Nem esnek neki érzelmeinknek, mint a lányok, akik szépek, mint a virágok, de erejü-

ket tőlünk szerzik. És sokan még nem is tudják, hogy milyen nagy boldogság nem szeretni senkit. Milyen szép is, ha az ember reggelre egyedül marad, vagy pedig a forró déli órákban, miközben összeszorítja a fogát, egyedül ugrik ki a főtéren a még rohanó villamosból. Igen. Én például már fel tudom ismerni az ilyen embereket. Arcuk tisztább, hiányzik róla a lerakódott, elfáradt érzelmek palaszíne, olyanok ők, mintha egy titkos szentvízben fürödtek volna meg.

S Kolet ilyen embernek ismertem. Mert nem kérdezte tőlem sohasem, hogy honnan jöttem, mit szeretek, vagy ehhez hasonló „fontos” dolgokat. Nem faggatott sohasem, nem hívott sehova, s nem ígért soha semmit. S én sem tudok semmit róla. Hidegek voltunk egymáshoz, mint házíném régi könyveiben a szentek.

És észrevehettem, hogy egyre kevesebben vannak már ilyen emberek. Nem, nem magamat akarom dicsérni. Csak azt akarom mondani, hogy az emberek már annyira megszokták egymást, mint a füvek az elhagyott réteken, már-már csoportosan szeretnének meghalni is. Gondolataik is összekuszálódtak, akárcsak a testük. Mint a tarack a csön-des kíváncsi kertekben. Én mondom, hogy így van ez. S lehetünk is összekeveredett, egyforma a szájuk íze is.

Igen. Talán ezért kötötte fel Kole aznap este derekára a láncot. Egyre inkább biztos vagyok benne. Mert aznap sem történt semmi különös velünk. Olyan volt az is, mint a többi. S mégis: nem hagy nyugton a kérdés, hogy történt-e velünk valami aznap délután. Vagy este. Úgy izgat ez most engem, mint a legtöbb embert a boldogság vagy a kenyér kérdése.

Ugyanazon a helyen talákoztunk, ugyanabban az időben. Kole már ott ült, nyugodtan szemlélte a járókelőket. Leültem mellé, és némán elszívtam egy cigarettát. Akkor hanyatt feküdtem a lépcsőkön, eszembe jutott, hogy újságot vehetnék, de lusta voltam felkelni, inkább a le-föl rohanó kocsikat vizsgálgattam. Talán aludtam is egy kicsit. Azt hiszem, így volt, mert gyakran el szoktam aludni ott, azon a helyen.

Amikor lebukófélben volt a nap, majdnem egyszerre indultunk el, és majdnem egyszerre értünk a villamosmegállóhoz. S majdnem egyszerre ugrottunk be a még rohanó villamosba. Amikor felkapaszkodtunk, elneveltük magunkat, talán azért, mert a kalauz csodálkozva vizsgálgatott bennünket. De nem szólt semmit. Mire megállt a villamos, fizettünk is.

A végállomáson kiszálltunk, és elindultunk a külvárosi motelba. Oda szoktunk járni, mert ott hitelre is íhattunk. A pincér rendes ember volt, és megbízott bennünk. Azt hiszem, szeretett is bennünket, mert gyakran szerzett alkalmi munkát. S ilyenkor, nyáron, amikor az országutakat ellepik a turisták, ilyenkor nem is nehéz munkát szerezni. A szállodák, a benzinkutak mindig biztos források voltak. S ezért sohasem idegeskedtünk a pénz miatt. Ha elfogyott a pénzem, vagy ha a házínéni emlegette a lakbért (évente csak párszor jutott eszébe, szerencséire), akkor csak kiállt az ember az útra, és autóstoppal elindult az egyik irányba. Az út vezette. S mindig akadt valami alkalmi munka. Vagy az egyik útmenti motelban, szállodában, vagy pedig a benzinkutaknál. Én legjobban a benzinkutaknál szerettem dolgozni. Nem fizetődtől ki annyira, de érdekesebb volt, és az ember közel volt az úthoz, abban a pillanatban ment tovább, amikor akart. Ezért szeretem az országutakat. Az országutak szerencsét hoznak az emberre. Enni adnak neki, és szó-

rakozást hoznak. Mindig biztos voltam benne, hogy ameddig az úthoz tartom magam, addig boldog ember leszek.

Kole haladt elől, én néhány lépéssel lemaradtam. Elégedetten szemléltem új türkizkék trikóját; jól állt a farmernadrágjához. Egy német nő adta neki ajándékba. Istenem, hogy mennyit nevtünk azon az asszonyon. Kole Cavtatban ismerkedett meg vele, s mindjárt elvezette a Meštrović-emlékmű alá. Kolenak vannak néha ilyen gyerekes ötletei. Egyszer azt mondta, hogy művészettörténetet kezdett tanulni, de abbahagyta, mert szörnyen unalmas dolog volt. De a szobrokat és a kolostorokat nagyon szerette. Egyszer Dečaniig eljutottunk, és nem akart onnan elmozdulni a világ minden kincséért sem. Napokig nézte a nagy freskókat, és állhatatosan nézett szembe a régi szentekkel. Aztán napokig nem láttam újra, de nemsokára felbukkant. Igaz, nem keresett, nem érdeklődött utánam. Rám se nézett. Egy szerzetessel láttam a kolostor körül ögyelegni. Messziről láttam, hogy Kole gesztikulál, magyaráz, amin nagyon megütköztem, mert mindaddig sohasem láttam gesztikulálni. De nemsokára újra megjelent. Reggel volt, alighogy feljött a nap. „Megyek”, mondta idegesen. S együtt folytattuk utunkat. Átvágtunk a hegyeken, s Cavtatba értünk. Én gyorsan munkát találtam, a Dubrovnik felé vezető országúton. Kole néhány napig ki sem mozdult a villából, ahová illegálisan beköltöztünk. Csak hosszas rábeszélés után sikerült elcsálnom a Dinosaurius-hotel kerthelyiségébe. Mondtam neki, hogy legalább táncolunk egy kicsit. Akkor este ismerte meg azt a német asszonyt, s reggelre eltűnt, nem jelent meg. Közben megérkezett a villa tulajdonosa, s nekem lógnom kellett. Hiába kerestem, nem találtam sehol. Csak két hét múlva bukkantam rá Dubrovnikban az Excelsior teraszán. Irtó szépen fel volt öltözve, s gyorsan elmondta, hogy a nő lakat alatt tartja, mindent megad neki, de cserébe senkire sem nézhet. „Van egy barátnője is”, mondta tárgyilagosan. „Holnap érkezik Olaszországból”. Másnap otthagytam a munkahelyemet, s hármásban megvártuk a barátnőt. Nagyokat röhögtünk a két asszonyon. Egyszer kicseréltük őket, s ők mindezt tökéletes közönnel fogadták. Nem szóltak semmit. Egyforma volt a lábtartásuk, és egyformán meresztették ki a szemüket az ágyban. Nemsokára én is felöltöztem, és megmondom őszintén, gazdagoknak mondhattuk magunkat, amikor visszatértünk a városba. Mindjárt a motelba mentünk, és pezsgőt itattunk a pincér barátunkkal. Az öreg megilletődve szopogatta a pezsgőt, és csöndesen bólogatott maga elé. „Nektek igazán szép az élet”, mondta az öreg, s mi csak hallgattunk.

Utolértem Kolet, és majdnem egyszerre léptünk be a motelba. Elég sokan voltunk, de az öreg gyorsan teremtett egy szabad asztalt. Nem maradhattunk azonban nyugodtak, mert még mielőtt rendeltünk volna, egy idősebb szivar lépett hozzánk, és megkérdezte, hogy van-e két szabad hely az asztalnál. Kényszeredetten bólintottam, hogy igen. Néhány perc múlva megjelent az öreg, és egy irtó szép lányt vezetett magával. Az első pillanatra azt gondolhatta az ember, hogy a lánya. Persze naiv lenne az ember, ha ezt sokáig gondolná így. Maga mellé ültette a lányt, és nagy gyűrűs ujjait a lány térdére tette. Kérően nézett rá, de a lány nem fordult feléje. Hidegen és türelmesen bámészkodott ki a sötétségbe. Az öreg erre megfogta a lány kezét, és ujjaival

cirógatni kezdte. „Mit iszol?”, kérdezte izgatottan. A lány vállat vont, és nem szólt semmit. Közben megérkezett az öreg pincér. „Nincs pénzem”, mondta Kole. „Ezért sokat akarok inni és enni”, tette hozzá. „Nekem mindegy. Akármit”, mondtam rezignáltan, mert irtó zavart a velem szemben ülő öreg. Mert olyan szivar volt, akit az ember legszívesebben már az első pillanatban kidobna az ablakon. Még ha egyedül jött volna, akkor is ezt gondoltam volna. Először is nem tetszett az, hogy irtó magabiztosnak tette magát. Úgy viselkedett, mintha az egész terem őt nézné. Mondom, nem volt egy normális mozdulata sem. Lehet, hogy ezért kapadozott a lány keze után is. De a lány már egészen más volt. Nem figyelt senkire, sem az öregre, sem ránk. Ebben biztos voltam. S talán éppen ez volt az érdekes benne. „Rendben van”, mondta a pincér, és sarkon akart fordulni. „Várjon”, szólt Kole élesen. A pincér megfordult. „A bácsi is akar”, mondta, és erőltetetten elnevette magát. „Mit iszol?”, fordult az öreg felé. Először azt gondoltam, hogy Kole csak egyszerű stósz akart csinálni. „A lány azt iszik, amit én”, mondtam nevetve. De Kole idegesen pillantott rám, és én elhallgattam. Nem értettem, hogy mit akar. Az asztalra tettem a kezem, és vártam. Néztem az öreg pasi gyűrűs, jól ápolt ujjait. „Még pénzed sincs, és máris fizetni akarsz. Türelmetlen vagy, fiatalember. Türelmetlen. Már mondtam egyszer, mondtam egyszer, hogy várjál, amíg eljön a te időd. Hát nem látod, hogy nem jött még el?”, kérdezte az öreg cinikusan. Ahogy az öreg beszélt, megértettem, hogy nem először van együtt Koleval. Világos volt előttem, hogy régi ismerősök. A vállam közé húztam a nyakam, és figyelni kezdtem. Nem tudom, miért, de érdekelni kezdett az eset. Kole bólintott: „Igazad van”, mondta, „még nem jött el az én időm.” „S talán nem is jön el sohasem”, mondta az öreg, és meglepődötten nézett szembe Koleval. „De eljön. Eljön, mint ahogyan feljön a nap.” Az öreg hangosan nevetni kezdett. Most már úgy tetszett, hogy az öreg már ivott, mielőtt idejött volna. „Látod, ezt szeretem”, mondta, és közelebb hajolt Kolehoz. „Szeretem, ha hiszel és vársz. S tudod, hogy van ez. Az, aki sokáig vár, az megszokja a várakozást. Végül már nem is tudna mást kezdeni magával. Vár!” Az öreg elnevette magát. „S látod, amíg te vársz, én jól érzem magam.” Újra a lány térdére tette a kezét. „Mindenem megvan, ami a győztesnek kijár. Mert győztem, igaz. Nekem megvannak az érdemeim.” „Miért jársz ide, miért akarsz találkozni velem mégis?”, szakította félbe Kole. Hangjában most már csak bizonytalanságot éreztem. Eltűnt az előbbi élesség. Úgy éreztem, segítenem kellene neki.

De nem jött szó a számra. Mintha meghipnotizáltak volna, mintha elvették volna az erőmet. Egyszerre megéreztem, hogy az öreg biztonságérzete valóságos dolog. Igen. Az öregben mégis van valami. Olyan voltam, mint aki egy kis árkot akar átugrani; látom, hogy a távolság nem nagy, könnyen elérhető, izmaim megfeszülnek, de ekkor valaki kirántja lábom alól a földet. S én nézem magam előtt azt a kis távolságot, arcomon megmerevednek az izmok, arcom eltorzul, még nem tudom pontosan, mi történt velem, és zavartan nézek körül a világban: lesem, hogy tetten ért-e valaki a tehetetlenségem pillanatában.

„Miért?”, kérdezte az öreg tompán. „Magam sem tudom. Látod, magam sem tudom. Lehet, hogy azért, mert meg akarlak győzni afelől, hogy én még mindig feletted vagyok. Hogy nem jött el még a te

időd. De lehet, hogy azért akarlak itt látni, mert néha nekem is vannak rossz éjszakáim. Persze. Legyél megelégedett, lehet, hogy a lelkiismeretem miatt jöttem el. És lehet, hogy azért jövök holnap is el. Gondolom, van még időm. Érted?”, kérdezte az öreg.

„Értem”, mondta Kole, és lehajtotta a fejét.

Egyszerre sajnálni kezdtem Kolet. Az öreg kijátszotta utolsó kártyáját is; úgy szólt hozzá, mint apa a fiához. Őszintén. Istenem, milyen cinikus dolog is néha őszintének lenni. S nincs rosszabb, mint amikor az apák őszinték. Ledobálják magukról az érzelmeket, mint a gúnyát. És mennek tovább, frissebbek lesznek, fiatalabbak, járásuk azt mutatja, hogy örökké élni akarnak, mint az isten. Itt hagyják nekünk emlékül a régi ruhát.

Kole lehajtotta a fejét, mint aki kelepcébe esett. Az öreg kiegyenesedett, és intett a pincérnek. Mosolyogva mondta: „En fizetek.” Mindannyian megittunk még egy italt. Az öreg nem is kérdezte, mit iszunk: eperpálinkát hozatott. Nekem azt mondta, hogy örül, hogy megismerhetett. Nem válaszoltam neki, csak lesütöttem a szemem, amikor

kiabálni

az egekig kellett volna kiabálni.

Mindegy, hogy nem tudom, ki ellen és kinek. De talán akkor megmenthettem volna Kolet. Igen. Lehet, hogy egy éles emberi hang úgy jött volna neki, mint a régieknek az isten.

Az öreg közelebb húzódott a lányhoz, simogatta, bár a lány nem igen reagált. De biztos voltam benne, hogy ez senkinek sem fontos. Egészen lényegtelen, hogy hogyan simul most a lány bőre, és nem fontos az, hogy mit gondol magában, mit érez húásával: mindenképp szép. S az öregnek ennyi is elég. A győztes nem foglalkozhat mellékes dolgokkal: nem kell neki a földről a hulladék, csak a termés édes gyümölcse. Egy órát még üldögéltek, és akkor útnak indultak. Hallottam, amint a lány meghívta az öreget a lakására. Tekintetével követtem őket. A lány az ajtó előtt megfordult, és a szemembe nézett. Mintha mondani akart volna valamit. Kezével egy érthetetlen mozdulatot tett. Nem értettem, mit akar. Hívott, hogy menjek utána, hogy segítsek neki, vagy csak legyintett belenyugvóan? Nem tudom. Vagy lehet, hogy mindkettőt mondani akarta. Mert csak a lányok tudják néha egy-egy mozdulatukkal érzékeltetni az egészet. Az egész világot. De nem keltem fel, nyugodtan ülve maradtam. Kolet néztem állhatatosan.

„Ki ez az ember?”, kérdeztem.

„A háború után ő ölte meg az apámat”, mondta, és felállt. Zsebre tette a kezét, és a kijárat felé indult.

„Bűnös volt?”, kérdeztem az ajtó előtt.

Kilépett. Szembenézett velem.

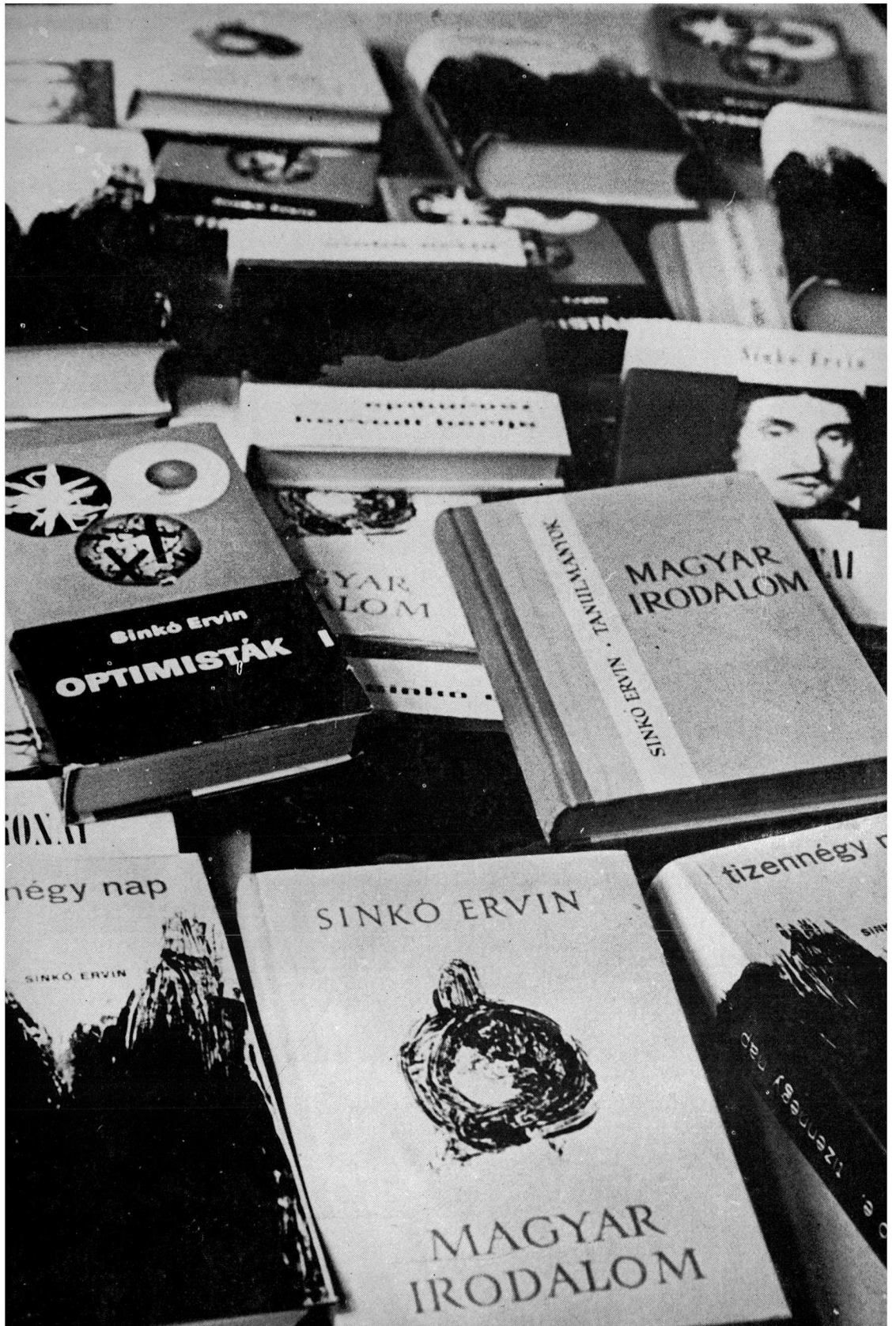
„Nem”, mondta szárazon. „Nem volt bűnös, hanem gyáva.” Néhány lépést tett, és a benzinkútnak támaszkodott. „Félt”, mondta már-már a levegőnek, „félt a győztesekkel végigmenni az utcán.”

A moteltól talán száz méterre volt a Száva-part. A folyót azonban nem lehetett látni, nagy szeméthegek takarták el a Száva vizét. Ide hordták ki a város egész szemetét. A motel üvegfalain gyakran nézgettem a rongyot, vasat gyűjtőgető cigányokat. A pincérünk mondta, hogy olykor egészen értékes dolgokat találni ott. Egyszer elhatároz-

tuk, hogy meglátogatjuk a szemétdombokat. De nem jutottunk el sohasem.

Kole most feléjük vette az irányt. Csatlakoztam hozzá. Amikor odaértünk, Kole leült az egyik kis szemétkupacra. Bal kezével idegesen turkált a szemében. „Mindezt rég el kellett volna felejtennem”, mondta. „Mindig kilendít ez az emlék vagy jobbra, vagy balra”, mondta, és elnevette magát. „S mint ahogy a sebes kis sportkocsiknak, nekem se jó a nagy teher.” Akkor felemelkedett. Bal kezében egy rozsdás láncot tartott. Felemelkedett, és némán derekára kötötte a láncot. Elindult előre, a motel felé. Néhány lépésre lemaradtam. Követtem egészen a motelig. Nem tért be. A fénynél láttam, hogy termetét a lánc mennyire megkarcsúsította. Alakja sokkal szebb volt. Ment némán és egyedül. Az emberek kitértek az útjából, de megfordultak utána.

Elmúlt a nyár, és megérkeztek az unalmas és hosszú őszi esőzések. Az opera nagy, széles boltíve védelmet nyújt. Leülök a lépcsőre, és nézem a várost. Ilyenkor ősszel a legnagyobb a tolongás a központban. Télen és nyáron kevesebb ember fordul meg itt. Tavasszal, bár sokkal többen vannak, lustán és nehézkesen mozognak. Ősszel viszont irtó pánikszerű hangulat van a város központjában. Mint egy tomboló vulkán, olyan ez a tér most. S én élvezem itt magam körül a csöndet. Innen minden olyan szép mégis. Kole még nem jött vissza, sokáig vártam mindennap, minden délután. Most már biztos vagyok benne, hogy nem jön vissza. Igyekszem megnyugtatni magam, amiért nem mentem utána. Úgy érzem, nekem van igazam. Legalábbis ebben a pillanatban igen. Tisztelettel gondolok az öregre, aki azt mondta, hogy még nem jött el az idő. Most jó így. Holnap majd kimegyek az országútra, és lustán felemelem a kezem. Szeretek melegebb vidékre menni. Talán Cavtatba, vagy ki tudja. Nem tudom, hogy hová vezet holnapra az út. Ezért vagyok boldog. De ha egyszer lehullik rólam a pajzsom, az út pora, mint a falról a mész, ha majd meztelen maradok, mint a kés, akkor talán, mint gyilkos szerszám, a tiszta kék levegőbe lendülve, akkor talán Kolenak adok igazat. De most még fájna, ha nem várnám ki az időmet. Az én időmet. Az egyik márványoszlopnak támaszkodom. „Legyél nyugodt”, mondom magamnak, „és tartsd magad a meztelen országutakhoz. Az út vezet majd.” Leülök a lépcsőre, és cigarettát keresek a zsebemben. Nincs. Tehát végső ideje kimenni az országútra. „Ne legyen gondod a világra”, ismételve magamban újra meg újra, „csak az országúthoz tartsd magad.”

TÁVOLBAN LÁMPA IMBOLYOG

Utunk kiszabták és ne térjünk le az útról, lelkünkre kötötték,
mert kiálszik az út.

Még kendőt lengettek utánunk
és néha-néha még visszafordultunk, kalapunkat lóbálva,
mintha biz a bálba mennénk.

De aztán hirtelen ránk borult az éjszaka alagútja,
melynek se bejárata, se kijárata nincsen.

Tulajdonképpen egyedül maradtam és valaki
velem maradt egymaga és egymáshoz semmi közünk.

Ha sokáig tart,
egy feltétlen kidől, ezt tudni kell.

S ezért indul mindig két vagy három ember
egyszerre, együtt, egyfelé.

Sejtjük, hogy messze tőlünk még több
kis csoport tart ugyanoda, hogy mi nagy ívben
kerülünk, aztán a haranglábnál
balra térünk, és így tovább.

Hogy miért az egész? Hát íme:

1. nehogy úgy higgyük, hogy szükségünk van valamire is
e világon; üres kézzel

kell mekivágnunk: gyűlölet nélkül, megadva magunkat
az alkalmaknak. Hogy levessük magunkról gőgünket
és keménységünket; hajlékonyak legyünk és
segíteni tudjunk azokon, kik bajt bajra halmoznak.
Semmiért, szó nélkül, semmi ellenében és szolgálatainkért
fogadjuk el önmagunkat, érezzük meg a mélységet és
a sekélységet, hogy megkülönböztethessük őket.

2. ne adjunk a szóbeszédre; tudnunk kell, mi
a célunk, hol kezdődik az egység és hol
a különbség; mennyire

járunk valamitől s hány napi járóföld maradt mögöttünk;
hol kezdődik számunkra az út és hol ér véget,
hol torkollik egymásba minden út.

Mi az, amiben elütünk egymástól, kiknek ugyanaz
út az útjuk; miben tűnhetünk ki és miben árthatunk; ki
a gyöngébb és ki az erősebb
vagy bátrabb.

Ki felel, ha kérdezik és ki nem felel,

ki tud felelni és ki bizonytalankodik.

3. hogy nincsenek csodák és csodatevők, hogy a hegyek elmozdíthatatlanok, de megkerülhetők, és aki itt van ma, holnap már másutt van, innen vagy túl.

Póznát állíthatunk — de a pózna nem ér az égig; minden magasra nő természeténél fogva és minden még fényében elvész.

Minden a másiknak van alárendelve, ám végső helye nincs. Mert gyökértelen; vagy gyökerestül jár-kél, s a gyökértelen gyökeret ereszt, s a gyökeres lehet mindig gyökértelen. A háló lehet likacsos, bár nincs az a háló, mely *nem* likacsos.

Ez legyen a tanulság.

HAMUT S HOMOKOT

A szél hónapok óta fúj;

lesöpri a fákra aszalódott almát, tavalyi levelet, karcolva ágak száraz kőnyökét. A kerítéseket fokként kidönti.

Így maradtam itt, most már végérvényesen, beletörődve, hogy kűszöbömre hamu és homok ül.

Honnan a hamu?

Senki sem tudta megmondani, senki — én sem tudom.

Néha, délután, mikor a nap sugarát vesztve kitetszik a porfelhő mögül, mint egy ujjhegy, csak akkora,

és jegesen ködlik az egész vidék,

(a kutak már rég eltömültek, a tócsák elapadtak,

eső hetek óta egy csepp sem, nem úgy,

mint azelőtt)

felmegyek a dombra, a piactér felett, és onnan sem látni semmit, csak a leroskadó tetőket, a bedőlt kémények ütötte rést, s a levegőből finom ködként szítál valami...

Szeretném, ha velem lenne ilyenkor a kutyám

— mert akkora kutyát tartottam, mint egy borjú,

feketét, s végig a hátán: az orra hegyétől a farka hegyéig

egy fehér csík, s ha felmordult,

megzörrentek az ablakok, összekoccantak üvegek, poharak — de nincs itt kutya, sem ember, kőbor disznó is

csak mutatóba:

minden futott: lovak nyerítve, a levegőben galambok,

verebek, varjak; s a szekerekbe fogott ökrök türelmetlenül

kapálták patáikkal a port, a port, a port...

s akkor egy hajnalon a kutyám szűkölve kifutott kapumon,

egy kecskenyáj után vetette magát.

Gondoltam, visszajön még, csak egy-két kecskét leöl,

hogy lakmározhasson s vérükből igyék.

Mert magam is éheztem már akkor, és a vizeshordóban szúnyoglárvák ütötték fel fejük.

De hát azóta színét sem láttam, és már úgy-ahogy feltalálom magam.

A puszta udvarokon néhány félvak tyúk maradt, és minden

kis rezzenésre, mely a szél egyöntetű sustorgása mögül

tör elő, rémülten menekül.

És ha most utánuk hajítom a botom, megesik, hogy egy-egy elterül.

Honnan a hamu? És a szél hozza-e? Néha még ezt kérdezem magamtól. És lehetséges-e, hogy még sokáig élek itt, nagy hajjal, mely vállamat verdesi és verejtéktől, szennytól kemény? És lyukas térdű nadrágomban, mely az alacsony padlásokon szakadt el, ahol térden csuszkálva galambok s verebek tojásai után kutattam? És lyukas talpú, magas szárú cipőmben, melynek a bitangolásban onra elkopott. Mert vizem már egy szem sincs. És ha a szatócsbolt pincéjéből, melynek ajtajáról a lakatot oly nagy ügyvel-hajjal vertem le, elfogy a bor és csak ecet marad? Vagy ez a bor még előbb végez velem? Örökös részegségem, mert szomjazom? Vagy még előbb, még elevenen magamra húzok hamut s homokot. Mert csúnya lesz az, ha halálom után e borzas tyúkrok csipkedik ki szemem és disznók turkálnak visítva hasamban... csak ezért viselem sorsom nehezen. Vagy ha elállna a szél és elülne a por és én mindent szárazon megúsznék, s akkor jönnének új emberek banmaikkal, asszonyaikkal és rámégetnék a szót: nézzétek, EGY HŰSÉGES.

MEGSZAKAD VALAMI

A legelő földjére mindig büszkén léptem csukaszürke ruhámban. Olyan ez a legelő, mint egy homoktányér, rajta néhány cserje, gyér fű, bogács és felette jobb kéz felől ritka nyárfasor, mögötte szántók, szántók a végtelenségig. És csönd. Sárkányt eregettem itt sokszor alkonyatig, vagy amíg a zsinór el nem szakadt. Akkor nád vázuk nagyot csörrenve a magasba kapott. Rajtam ne múljon: én tudom, hová vonult el mind, ha mélyebb meglétébe visszaszállt — rideg sor ez: kívül a szemhatáron, bár apró jegynél nem nagyobb; de mégis itt van — orromban egy illat; vagy íz, mely telhetetlenül gégémbe mar. És a tüskék felett a szél, mely átsöpör, s azután nincs tovább. Egy pillanatra lehunyom szemem, közben érzem, valamit elejtettem, valami kicsúsztott a kezem közül, de hiába is gyekeznék szemmel követni, mert mit láthatok? — Lenn a földön tört csigahéjak, gyökerek a világosság felé vetemedve, valami szemcsés, ismeretlen eredetű apróság, megkötött agyagdarabok... Ahogy a vizek lefolynak a föld színéről s amit maguk után hagynak. Néhány lehullott juhköröm, majd arrébb kavics, állati hulladék, torzsig lerágott fű. Pedig tudom, itt koppant a cipőm fején, épp itt, s a hang még visszacseng fülemben. Tompán, mint amikor a vakolat mögött a falon végigfut valami. Aztán megszakad. Újra és újra; így érik meg bennem a hang, míg csontjaim közt véglegesen meg nem akad, mint a visszhang, vagy míg a vérár szét nem hordja. S akkor ismét ott vagyok, ahonnan elindultam.

Egy lélegzetvételnyi szünet; majd teljes lökéssel tódul fejembe a külső anyag,
kímélet nélkül: mint egy képsor ül meg szemem alatt.

Foltra folt — ahogy a lófarok villan, ha sötétben végigsímitjuk.

S az istállók hosszán is ott a mezők illata, fénye,

s az állatok alatt a homokról ugyanúgy

rándul fel a sárkány a pókhálók felhői felé, mint itt, s ugyanúgy
érezem azt a pillanatot, amikor a zsinór megereszkedik s egy rándulással
elszakad, mint egyetlen esőcsepp szála s visszahull.

S akkor a sárkány orrával egy ajtóhoz koccan, mely erre kinyílik és
fanka hullámozva utána száll —

akkor csak lehajtom fejem és ruhámról leverem a port.

Már megyek is.

Amiről úgy döntöttünk,
hónak nevezzük.

Günter Kunert

1

És jött a Hókorszak. Jött a pusztító vándorlás. Lezúdult haránt a néptelen mezőkre. Betört a kóválygó kerteken át a templomokig. Átsivított a városok oszlopain. Körülfogta a kikötőket. Megbénította a röptereket. Megszállta a fontos épületeket. Az emberek kinéztek ablakukon. Az üzemekben millió mozdulat egyszerre meredt meg. Kék arcélek vájták a levegőt. Senki se tudta, mi történt. Senki se tudta, mi vár rá.

Mindez a tizenkettedik órában. Amikor harangozni lehetett volna. Csúcsforgalmat bonyolítani. Fehérbe vonni a kávéházakat. Kinyitni az olvasótermeket. Átadni a nyolcadik hidat.

Váltani a kalauzokat. A szolgálatos rendőröket. A moziműsorokat.

A munkások féltek kimenni a kapun. A kapunál féltek megmotozni őket. A villamoson féltek helyet kínálni őket. Ők féltek, hogy le kell ülniük.

A láthatatlanok akkor néztek farkasszemet. Egyiket sem lehetett megakadályozni. Egyiket sem lehetett megmenteni.

Jártak a gumilánc talpasok. Mindenütt korszerű kis erődök. Mindenki drótsóvények közt haladt. Nyugalomna intettek a megafonok. Fényszórók nyesték a levegőt. Az ellenőrzés miatt. A mind nagyobb sötétség miatt.

2

Sokan semmit sem vettek észre.
Hittek a rendszigorítás okában —
hajszolták a rájuk bízott ügyet,
elajánlották a Nagy érdekében
lakásokból a kályhát, a szemet,
jegyezték a fölösleges kabátot,
targoncájukat a sívó havon
meg-megállítva, üdvözült mosollyal
sál, sapka jeges színekprázatára
bámulva hosszan tűnődtek azon,
mennyi jó esik általuk a néppel.
Mindazonáltal önmagukkal is.

„Erős tél országa,
ember jobb módjára.”

A járókelők nem néztek utánuk.
Ilyesmi akkor már nem volt divat.
Betlehemest mindenki érzett
mindig s mindenütt a háta mögött.
Ha presszóba futott: kézre, zenére,
ha színházba: benső jelmondatért.
S ha sörte-álaroban, festetlenül
félelmetes összejövetelekre.

EGY KISFIÚ JÁTÉKAIBÓL

„Meggérek minden ágyút,
szíveskedjék a helyét elfoglalni.
A város ostroma megkezdődik,
nem adjuk át az ellenségnek.”

NEHÉZ HARC

Hölgyem: így pusztítom magam,
elhízó pukkancs, néma csúfolódó.
Nap foltja: nő, velem már nem suhan
vízpart ráncos zöldjébe; dúúú-dúúú! —
soká szédül kanyarba a hajó.

Én, mint nyelv az érdes magot,
pörgetem magam, mint érmét a zsebben.
Gyönyörűen a hantra nem rogyok,
mert ingem alá a kést odadófték —
otthon vagyok, elmélkedem.

Sorsomhoz kürtszó kellene.
Széntelep, kondenzáció, kiáltvány,
s az évszak két áttetsző véglete
közt idegem amire adtam,
pufók-ésszel csap vissza rám.

Hölgyem: a feloldás merő
fényűzés ma se volna még. Kialva,
rózsásra dörgölt kedvvel — az idő
szárnyainkat kék égbe tárná,
bolygókat szülne szívünk mámorea.

ÖNGÚNY

Öngúny pusztít, önfegyelem.
Rám hül a riadtság, a kényszer.
Csörren a világ — téli alkony
feltárt rózsá-rom szerveken.

Jön, jön: a jóvátéhetetlen.

TENGERPARTI REGGEL

A tenger visszahúzódott! Borostyánt
hadd keressek — ha teljes éjszaka
vicsorgásától rettegetem, szobámban
s lent a homokon. Hajó kürt-szava —

nem a tűnt kalandból rekedt fejemben,
váltig a révkalauzt szólítaná.
Láthatatlan most is: már nem a ködtől —
fényességtől. Nyersen csapott le rá.

VÍZJEL

Egyszer majd nem lesz húsom, csak följegyzéseim.
A sóvárság mögülük kivilágít.
Ajkam, mint vízjel, sejlik a papíron,
fénybe tartjátok: mosoly; hózuhogásba: néma tünődés.
Hadd árulkodjék majd rólam jobban, e kis
fehér álommal duzzasztott hajó —
vitorlájára írva felségjelnek minden, amit
ma elhallgattatok velem.

ZSIBVÁSÁRON

Komisz fráter lettél öcsém
nem nyelsz pipafüstöt
nem jársz a fejed tetején
mint a cingár tücskök

Nem fújod a lehetetlen
gömbjét míg szétpukkan
kupec-lelkek hangja reccsen
mért is vagy itt útban

Hitvány vigéc más portékát
hord a zsibvásárra
ígéretért nem nyelsz békát
vigyen el a mátha

Kenyereden szőrös szívek
hízhatnak hahotázva
nem hoz már csak hideg vizet
olcsó könnyed ára

Lásd rossz nótát csuhajoznak
kocotamburások
flangírozol utcahosszat
a bolondját járod

KORZÓ - DAL

Vérrel bűvölt piócáknak
apadt a pocakja
Mocsárgözből szúnyog támad
fülledt alkonyatra

Csiri-biri huligánok
gyertek a korzóra
Aki sanda pofát vágott
buktassátok orra

Csillag bújik a pincébe
patkányokat láthat
Nincsen ára nincsen bére
a szűzlány farának

Ordinaré kocsisborral
pállott kocsmá szája
Mámor mama levest forral
háljatok meg nála

D Í N O M D Á N O M

Egyszer jött a vőlegény
paripa lett belőle
Róka koma rongyszegény
kilukadt a bőre

Öregapám bocskora
cuppog a vén sártól
Büdös bodza csutora
két krajcár a mámor

Sipítózó csimpolya
lukas a két végén
Nem kell a kan cimborá
gömbölyű a néném

Vaskos ülep tüköre
megrepedt a napban
Nincs a lánynak gyönyöre
csal a sovány kappan

A jó kanca nem sárlik
elapadt a tőgye
Hosszú az út hazáig
ki bánja ki bőgve

J Ó S Á G R A I N T Ő

Enyhe napfény ha fűröszk
Cafra nőket ne csöcsözz
Sovány bankót nem érnek
Maradj tiszta legénynek

A borotvád megcsorbult
Szakállad kibokrosult
Csibész képed szemet szúr
Vissza nem köszön az úr

Kártyaspiller nem komád
Nem imádsz már madonnát
Fogytán van a szalonnád
Kerüld mégis a kocsmát

Piaci nép félrelök
Buták szegény ördögök
Ne sajnáld ha számalom
Rákat meg egy hajnalon

Örülj a csillagfénynek
Danolj a tiszta égnek
Kerülnek a borisszák
Szorítsd öreg tarisznyád

NEM ÁLMODSZ

Minek alszol nem álmodsz
álmodhatsz holtodban
nyuszi sorsot ne átkozz
oroszlán talpad van
Keményebb a hulló szél
mint a komor kövek
várj a tárt tengereknél
ne hívd már a tüzet

Törött tükrök fényei
egymásba harapnak
okát mért nem érteni
tegnapi haragnak
Romlott tajték ostromol
omlik a hegy háta
vágjad hol találsz hol
vágat a rossz bárka

Fölforrósult csillagok
végtelent ígérek
csak az éjszaka nagyobb
és kisebb az élet
A legnagyobb harangok
zúghatnak zsolozsmát
a vágy egyszer aranylott
s nem ölelted hozzád

NIKO GRAFENAUER

K É Z

A kéz elfekszik a porban, mint levedlett kígyóbőr.
Némán lelóg, bárhová nyúlsz, magad vagy.
A fej sötétbe mártózik, súlyos méhrajba,
körötte csak az idő áll nyitva a szemnek.

Foltjaid a földre szegeznek, ott fekszel
összevissza lyuggatva az öregségtől.
Vékonyan csorduló nyáladban féreg költ.
A láng ragad a sártól, mint a felmosórongy.

Előlopakszanak néma mozdulatokkal,
miket barna csákyákként vonszolnak maguk után.

Ács Károly fordítása

S Ú L Y

A fejen füstként szétfoszlanak a sávok,
a szellem kivirágzik. Lassan hull a hámlás,
a szelek döglötten lógnak, mint üres kabátujj.
Pókhálós lélegzet legyinti arcod.

Az a lapos potrohú végleg hozzád tapadt,
rágcsálja tudatod, akár a zöld salátát,
mindent víz itat át, a tél komor
és hosszú, senki nem kel útra.

Alvás közben, míg összefolysz az éjjel,
alattad sötét tócsába gyúlik a súly.

Ács Károly fordítása

S Z E M

A szemed olyan, akár a nedves göröngy,
csillámló csiganyom tajtékzik rajta.
A lélek homályba zárkózik, a képek
elsüllyednek, mint a lassan sötétülő tükörben.

Sárga gyertya-agyarak közt fekszel,
lángok libegnek körül, néma jósnők.
A szél porban vonszolja nehéz szárnyait.
A szemed ellepő legyek fekete kupaccá gyűlnek.

Ács Károly fordítása

A V E N D É G

Áldozatul estél, hallgatag vendég:
az egyre sűrűsödő árnyék betemet.
Magadba omlasz, s mint aki földadta életét,
moha földi le gondosan szemedet.

A kék csendből, mint kődarab, kismadár pattan
befelé fordult, üres tekintetedbe.
Bőröd alatt láng ökle ütöget halkán,
és mint fakó látomás ellobogsz benne.

A tömör csendbe, az esőn, szertartásképpen,
az óraütés besiklik, az idővel lekezel.
Világa, rajongó pillantásnak börtönében,
a mélyben legsötétebb hangjával felel.

A sötétben fénycsikként ragyogó kezét
súlyos nyavalyák mállasztják szüntelen.
A hideg ujjakból sikolyod elered,
és korbácsként csattan a semmiben.

Torok Csaba fordítása

NIKO GRAFENAUER KÖLTŐI VILÁGA

HERMAN VOGEL

Niko Grafenauer a *Veče pred praznikom* című könyvében (1962) még arról a pozícióról szólalt meg, amely a szlovén költői kifejezőmód sajátjaként nemcsak hogy ismeretes, hanem már régóta egyik legjellemzőbb megnyilatkozási formája, ez pedig a lírai romantikus szubjektum pozíciója, azé a szubjektumé, amely minden ismert ok és indíték nélkül taszított a romantikától mentes objektivitásba, a rideg világba. Ez a világ hovatovább fenyegető magatartást tanúsít a tűrő, illetve szenvedő alannal szemben, ez azonban mégis megkísérli, hogy megtalálja benne a saját akarata és az általános megbékélés állapotának mércéje szerinti helyét. Csakhogy az efféle szándék már eleve a meddő kísérlet bélyegét viseli, tehát már maga a törekvés is romantikus. A szubjektum ugyanis, éppen azért, mert megkockáztatja, hogy szóba álljon vele — mégpedig valahányszor a romantikus múlt álláspontjáról, az ugyanolyan jövő víziójával —, a gyöngébb szerepét vállalja a valósággal szemben.

Egyébként, Grafenauer első verseskötetében a józanodás olyan fokára jutott, hogy mindennek tudatában van (ezért a romantikus kifejezést vele kapcsolatban csak leszűkített értelmében használom), ám ez a tudatosság elsősorban intellektusára, rációjára jellemző, érzelmileg pedig még sokáig nem tudja elhatározni magát és belátni az általa felállítani ohajtott viszony irreális voltát.

Ezért teljesen érthető, hogy más-más utat választ, amikor az elképzelésének alá nem rendelhető világ előtt mutatkozik meg, és amikor ön-maga előtt tárulkozik fel, akit nem tud egybehangolni a világgal. Az első út (a *Líra* ciklus) a legromantikusabb; ezt akkor követi, amikor teljesen átadja magát érzelmei lendületének: ilyenkor hisz a közte és a valóság közötti összhang tényleges lehetőségében, mert ő maga is (olyképpen talán, mint, mondjuk, Gradnik) csupán alkotórésze a valóságnak; ebben az esetben a magány állapota a cél, a költő egyedül akar lenni, boldog és nyugodt akar lenni... Itt az okság foka még mindössze ez: a költő egyedül van, mert egyedül van.

Ezután a költő vagy emlékbeli (múltbeli), vagy pedig kigondolt (jövőbeli) képekkel segít magának elrendezni a világot. Bárhogyan is van, a költő állandóan több valóságban él, és Grafenauernál éppen ezt nevezem romantikája alapvető ismérvének. Mégis, már a *Líra* című ciklusának végén bekövetkezik a fölésmelés. Habár a költő még sehogyan sem

tud kibékülni a valósággal, tudatvilágában bizonyos jelek már arra intik, hogy a valósággal számolnia kell, s hogy az egy pillanatban megsemmisítheti, illetve kétségbe vonhatja a költő kibékülési szándékának értelmét. A költő tehát itt kapja az első figyelmeztetést, miszerint a világon egészen másféle viszonyok uralkodnak, mint amelyeket ő maga meg szeretne valósítani. Ennek következtében lassú átalakulás indul meg benne, elismeri az új helyzetet, de — mint már említettem — érzelmileg még nem tud hozzáidomulni: meggyőződése ugyanis, hogy kényszerből került ebbe az új helyzetbe, s hogy az új valóság még mindig ellentétben áll érzésvilágával és létezésével (Kamen).

A feloldódás másik útja (a Kakor umiranje című ciklus), miután értelmi síkon már az új helyzet mellett döntött, sőt részben már érzelmileg is elfogadta azt, Grafenauert a lírai szubjektum szenvedő állapotába juttatja. Míg korábban azzal áltatta magát, hogy a világ ellentétei mégis összeegyeztethetők, most elfogadja az igazság tanulságát, s ez annyira leköti, hogy visszavonul a túró rezignáltság állapotába, vagyis mint lírai szubjektum teljesen háttérbe húzódik (a Zorenje és Obredi ciklusok), s helyét a külvilág (a természet) impresszionista megjelenítésével tölti be. Grafenauer itt tesz bizonyosságot egyik legjelentősebb költői képességéről: meglepő, ötletes és hatásos metaforákat alkot. Az objektív világ statikus részleteit, egy-egy mozzanatát rajzolja meg. A költő jelenléte ezekben az arabeszkekben eleinte szinte jelentéktelen, a kötet vége felé azonban egyre intenzívebb: Grafenauer a különben élettelen, statikus tárgyakra hatalmas belső feszültséget visz át önmagából, úgyhogy az utolsó két ciklusban (Samota, Pomlad in odsevi) jelenvalósága az objektivitásban ismét a legfontosabb, csak hogy lényegében más természetű, mint korábban: a kutató szerepében, a reális világ föld alatti történései felfedezőjének szerepében látjuk, aki ugyanakkor maga is átáramlik e történésekbe, a tárgyakba (a tárgyak kultusza), és bennük megtisztul. A Pomlad in odsevi című ciklus teljes egészében katarzikus.

II.

Második, Stiska jezika című verseskötetében (1965) Niko Grafenauer már bizonyos határokat jelöl ki magának, nemcsak a kifejezésmódot és formát, hanem elsősorban a tartalmat és a motívumokat illetően. Figyelmét ugyanis az emberi lét egyik leglényegesebb kérdésére összpontosította: az ember és a világ egymás közötti kommunikációjának, érintkezésének kérdésére. Ilyen értelemben Grafenauer könyve kifejezetten problémafelvető mű.

A vezérgondolatot a Nož na očeh ciklus Molka című verse villantja fel:

A szó közé
és a közé, mit megnevez
...
homály zuhan.

Magad vagy
a homályban, hol
a tárgyak tudata érik.

Ez a vers arra figyelmeztet bennünket, hogy a költő az emlékezés-gondolat-szó (a megnevező) — értelem (a megnevezett tárgy, fogalom) reláción mozog. Ugyanakkor ez arra is utal, hogy Grafenauer a költői szóval olyan problémát közelít meg, amely gyakran foglalkoztatta a művészeket, de még gyakrabban a teoretikusokat. E kérdés szálai visszavezetnek bennünket az ókorba, mondjuk: Platonig (maga Grafenauer is említést tesz róla Prebujenje című versében). Itt is megtalálható az ideának mint az igazságnak, lényegnek, esszenciának és az érzékelhető tárgynak mint a lényeg másolatának az elmélete. A szó a megismerés hordozója a külsőtől a lényegig vezető úton, a szó tehát a nem lényegesnek a hordozója, és mint ilyen megbízhatatlan, kétes és kétségbe vonható. Csak az a szó az igazi, amely a lényegről, az ideáról, az esszenciáról tudósít.

És valóban: Grafenauer költői intencióza — szóban forgó kötetében — teljes egészében arra irányul, hogy megtalálja azokat a szavakat, azt a nyelvet, amelyen megszólaltathatná a valóság lényegét. A valóság lényege a költő számára az elsődleges, őseredeti viszony a világ létező tárgyai, elemei között, s az igazi szónak meg kellene ismertetnie az embert ezekkel a viszonyokkal, méghozzá nem mint másolatokkal, hanem mint a valóban hamisítatlan lényeggel. Ezért Grafenauer nem is csupán az ilyen szavakat és nyelvet keresi, hanem az ilyen közlési módot is. És kutatás közben mégis szemmel láthatóan a megnevezés zsákutcájába jutott. Lehetetlen ugyanis tehermentesíteni a végső tárgyat, azután pedig ismét megnevezni egy új nyelven, amelynek a lényegét kellene kifejeznie. Ebben az igyekezetében a kutató minden esetben beleütközik az emlékezésbe, ebbe a történelmi megterheletésbe vagy a töprengő tudatba, amely a lényegtelen terhére hordozza. Grafenauer eddig csak az út felét tette meg: sikerült megfosztania nevüktől a tárgyakat, elhatolni eredetükig, de nem tudja megnevezni őket a saját nyelven. Ezért Grafenauer nem is a nyelv szorítását érzi, hanem csak a megnevezését. Elfogadta persze a hallgatás beszédét, illetve egyelőre kitart mellette.

Hallgatás a te beszéded
(Hiša)

A világ ki nem mondott dolgok nyelvén
vall a szemnek...

(Tu si)

A hallgatás nem közlés, ám minden bizonnyal közelebb áll az elsődleges igazsághoz, mint a szó, amely számtalan szűrőn haladva át elveszíttette az igazság megszólaltatásának kezdetben még birtokolt képességét

A csend annak szólít,
aki vagy, s nem a neveden.
(Noč)

A hallgatás ezek szerint szükségmegoldás, egerút. Olyan közvetlen érintkezésmódról, mint amilyen, tegyük fel, a tárgyak közötti egyetértés, nem lehet szó. Mégiscsak kell azonban megoldásnak lennie e szakadás áthidalására, amely a szó és a szóval ki nem mondható lényeg

között jött létre, amely ezt a lényeket és a róla alkotott fogalmat elválasztja. Ezek ugyanis állandóan távolodnak egymástól, elidegenednek, (Večer), s a költő éppen azon a határvonalon kényszerül megállásra, ahol kommunikációjának meg kellene szabadulnia ettől a kettősségtől, ő azonban épp ellenkezőleg, a megnevezés szorongatása miatt — csak növeli azt. A szó elrejti a lényeket, ahelyett, hogy föltárná. A megoldás ebben az esetben valóban csak a hallgatás beszéltetése lehet. Ez ugyanis a közlés kezdeti, elsődleges csapdájának állapota, a közlés kezdete. Először volt a gondolat, s mert azt némaság fedte, a némaság teljesen adekvát kifejezése annak a tárgynak, mely létrehozta a gondolatot; igaz ugyan, hogy a néma közlés „szava” semmit sem ad hozzá a lényeghez, de nem is vesz el belőle semmit. Megőrzi eredetiségét. Grafenauer állandóan visszatér ehhez a kezdethez:

A gondolat, ha jól tudjuk,
a kezdet kezdetéig visszanyúló hallgatás.

(Dom)

A gondolat lepergett orsói visszatérnek
a kezdethez.

(Pesma)

Minden szót vissza kell vezetni eredetéhez — ez a gondolati mag. Így jutnánk el a tárgyak közötti autentikus érintkezési módig, amilyen az a kezdet kezdetén volt. E szándékunk érdekében le kellene mondanunk minden eddigi képről, fogalomról, mert ezek a fogalmak már olyannyira hozzátapadnak a meghatározott történelmi adottságokhoz, hogy megghiúsítják az igazság kimondását (Usoda). A gondolat ezért széthullik a pontatlanságtól és mindazoktól a metamorfózisoktól, amelyek a szó átesik elsődleges viszonyától és e viszony kifejezésének elsődleges szükségletétől kezdve egészen végső effektusáig (Spremembra). Ezért a világ egyáltalán nem valóságos, hanem valamiféle „emlékbeli világ”, olyan, amilyenné a fogalmak és a történelmi megterhelések teszik, ám semmiképpen sem maga az igazság (Nož na očeh). A teljes megnevezés minden kísérlete kudarcot vall, amikor meg kell szólaltatni a gondolatot. Ez a kísérlet egyúttal határok közé kényszeríti az embert, a szavak elidegenednek tőle, és elárulják:

aztán megundorodsz a szótól,
kiöklended,
és épp ez, úgy tetszik,
az a halálos szorongás.

(Stiska)

Mi több: az autentikus tárgyi közlés kísérletétől széthullik maga a némaság is (Groza), vagyis az egyetlen állapot, amely Grafenauernek eddig úgy-ahogy megfelelt. Itt éli csak át a költő a megnevezés igazi válságát, megoldás nélkül, némán áll a világ előtt:

A világ magába ragadt halk emlékekkel.

(Past)

Miért torpant meg Grafenauer tehetetlenül és szótlannul a rejtély előtt? A világot átélhetjük közvetlenül, elsődlegesen, aktívan, de nem vallhatunk róla ugyanígy. Tükörből, közvetetten vallunk róla, állandóan változó, a tudaton, a fogalmak többértelműségén, a beszéd hangzásán átszűrte képekben. Grafenauer mindezek mellőzésével akar szólalni a világról, visszhangok nélkül. Ez mindaddig lehetetlen, amíg a közlésnek csupán nyelvi eszközei állnak rendelkezésünkre, és amíg Grafenauer, mint költő, csupán nyelvi eszközökre támaszkodik. Grafenauer másfajta közlési módot akar, (Zajc például „föld alatti nyelven” szólalt meg), de nem tudjuk, milyet. Ő maga sem tudja, hiszen még mindig keresi. És nem találja. Dilemmája eszerint mélyebb, ontológiai természetű. Az elsődleges megnevezés nem a kellő, megfelelő igazi nevének való megnevezése a világnak. Ezen a ponton kezdődnek az ellentétek, a kimondatlanság, a kifejezhetetlenség, innen fogva csak kínlódunk, hogy végül mégiscsak az egyenlőség jelét tegyük a szó és a lényeg közé, hogy végül is épp azt közöljük, amit közölni akarunk, és ne mindig valami mást. Ezzel ugyanis a világ mai képét átengednénk az elsődlegesnek, az igazinak. Megváltoztatnánk tehát a világot.

Grafenauer pedig tulajdonképpen ezt akarja. Keservesen csalódik az, aki azt hiszi, hogy a költő elmarasztalja a szót mint a nyelvi építés eszközt, mert az gyöngé és elégtelen. Ebben az esetben ugyanis önmagát ítelné el: mert a szót nem adják, hanem te adod magadnak. Amikor használod, meghatározod értelmét és szerepét. Ha kevésnek, gyöngének bizonyul, az azt jelenti, hogy te magad vagy gyöngé. Grafenauer állandóan a világ elsődleges képe utáni vágyról beszél és arról a lehetőségről, hogy közölhetjük az elsődleges viszonyokat. Számára a világ mostani képének megalkotásához elegendő a mostani szó.

Mindaz, amit eddig leírtam, segítségül szolgál abban, hogy kifejtsem, miért mondott le Grafenauer kötetének második felében a nyelvi kötelekek gordiuszi csomójának kibogozásáról, és bővítette ki könyvének témakörét, ezzel a Večer pred praznikom-hoz közelítve. Ha az eddigiek során a szó és a közlés területén hatolt a lényeg felé, úgy most az általában vett létezés területén keresi a világ őseredetét. Előzőleg már megállapította, hogy ez ugyanazt jelenti. Továbbra is a világgal való teljes és közvetlen együttlét igénye marad a központi helyen.

Egyszerre egy intéssel lehullik
rólad minden,
s állsz a világ előtt örökre-veje-s-itt.

(Sam)

A Stiska jezika második részéről kétségtelenül elmondhatom, hogy az a Večer pred praznikom-nak, annak a költői beszédnek a folytatása, amely ott lehetővé tette Grafenauer számára a kitartást a lényegében megváltozott helyzetben is, amelyben már nyoma sincs a romantikának. Mi több, a megbékélésnek az a magányos hajléka, amely ott megfelelt a tűrő, illetve szenvedő lírai szubjektumnak, itt átokká válik, gátolja a szubjektum integrálását az új helyzettel:

Messze vagy jeges tájon; kemény, mint
az öregség
visszatérmél, de átkod itt tart
magadon-kívül-egyedül

(Kremlji)

A Večer pred praznikom-ban a lírai szubjektum szorongatottsága a közte és az objektivitás közötti egyféle absztrakt ellentétből adódott. A szubjektum egyszerre több illuzórikus valóságban oldódott fel — s ezt jellegzetesen romantikus gesztusnak neveztem. Most a Stiska jezika-ban az egyetlen lehetséges valóságot választotta, és amikor ennek ellenére képtelen abban teljesen jelenlévővé válni, a szorongatottság a szubjektumon belülre tevődik át, és mint egzisztenciális szorongás jelentkezik. Az ember ki van szolgáltatva az idő és a tér képében megmutatkozó, kérlelhetetlen valóságnak, ott áll bűvös fala előtt; visszahúzódsra szeretné kényszeríteni, szembeszáll vele (ezt a szembeszállást a romantikus hős nem ismeri), az pedig továbbra is rejtve marad titkos összefüggéseiben. Az embert egzisztenciális szorongás keríti hatalmába, tehetlenségi érzés, félelem. Ilyen hangulati teret képez az Elokim című ciklus, ahol minden emberi akció kockázatos, fájdalmas és egyben végzetes is. A meghatározatlan fenyegetés, amely kezdetben mindentől, még a holt tárgyaktól is elötör, minden versben Elokim képében konkretizálódik, aki feltartóztathatatlanul közeledik, aki a szubjektumtól végső számadást követel:

Szemei kimerednek vakon, mint két
kigyófej,
némasága befon, egyre közelebb
jutsz hozzá.
Az ablak mögött leszáll az est, porfelhővé omlik
az otthon.
Szemében villog a harag, mint sistergő
lángnyelv.

(Elohim)

Érdekes: Grafenauer költői beszéde második könyvében is éppen a végzetes összecsapás eldöntése előtt szakad félbe, melyre pedig olyan régóta készülődött. Ezzel a nyitva hagyott helyzettel az út folytatásának ragyogó lehetőségét alkotta meg magának.

Végezetül hadd szóljak arról a stíluseszközzről, amely annyira jellemző Grafenauer költői kifejezésmódjára, az egyes szám második személyének használatára gondolok (csupán a Podobe című ciklus íródott a megszokott, vallomástévő első személyben). E stílusjegy szerepét nehéz meghatározni: olykor egyszerű megidézésül szolgál, az olvasó megszólításául, akinek nevében a költő beszél. Többször úgy tűnik, a második személyt csak azért használja, hogy általános, időhöz nem kötött tényeket mondjon ki általa. A tények természete érdekli, és nem az indítékok. Ez utóbbi esetben, természetesen, nem beszélhetünk invokációról. Grafenauer versei ezzel az eszközzel mindenekelőtt bizonyos nemesebb csengést kapnak, amelyet a három utolsó ciklusban csak fokoz a Strnišáera emlékeztető, többé-kevésbé kötött versforma. Ugyanezt a teljességre való törekvést mutatja Grafenauer metaforaépítése is. Ez mindig

következetes marad a hasonlat szintjén, úgy, hogy megtartja a hasonlat mindkét tagját, a mint-tel és a mint ahogy-gyal történő hasonlítást, és minden alapvető tulajdonságát. E tekintetben Grafenauer költői beszéd-módja, hatványozott racionalizációja ellenére is, nagyon konkrét és érthető.

TOROK CSABA fordítása

NAGY LÁSZLÓ — AVAGY EGY KÖLTŐ DRÁMÁJA

BORI IMRE

VI.

A Virágének költészeti alak-váltásáig megtett látványosabb s felszínibb vers-sík alatt egy költőibb költészet bábállapota is felfedezhető. Ezekben a versekben a leíró-közlő magatartást a megszólalóé, a mondóé, a megidézőé váltja fel, s ennek hatására a vers-világ dimenziói is nagyobbak lesznek, a megénekelt helyzet súlyt kap, a szavak dallamot, a forma pedig aktív, színező erőt. A költészetnek ez az ösztönzése azonban most sem, mint ahogy az előző pályaszakaszban sem tudott teljes érvényre jutni, nem tudott költészetének alapelvivé válni, rendszerré jegecesedni.

Be-beütései, fel-felbukkanásai azonban ekkoriban is színezik Nagy László költészetét, mintegy folytonosan lehetőségeire figyelmeztetnek, elsősorban azzal, hogy a bennük formát kapott világkép a versek zömében kirajzolódó ellen perló költészetet jelent. Felszabadult hang és lendületbe jövő képzelet verseit, versrészeit hozza e mélyebb ösztönzés, s egyben az életnek egy új, Nagy László verseinek nagyobb részében ismeretlen felfogását is: teljes bonyolultságában azt, amit élet és halál kapcsolata oly szimplán tudott megmutatni „ráfogásos” verseiben. Az ember és világ képzete születik meg bennük, messze az esetlegességek egynemű viszonylataitól. A benne „megcsendülő világ” dalait írhatná, mint ahogy megírta az Egy csillag halála című versében:

Egy csillag halálba fut
világok a farka alatt
égbeli pávakakas
tördeli a holdsugarat
zuhanását csak ez a szív
hallotta jaj csillagok
élek gyönyörűn a halál
ragyogó fia vagyok.

A versek e gyér vonulatához kapcsolódik Virágéneke a dalforma modernebb kezelésével, az életérzés finomabb szövésének megmutatásával; a Napfogyatkozás a hang ódon zengésével, a tömörítés nyelvi megoldásaival, amelyben a zsoltáros hangnak egyszer már megpróbált dallamát idézi meg újra:

Kapott a tüzes bolygó pecsétnek fehér holdat.
Tőle vakul és minden hűvös homályba borzadt.

De ő szabad lesz újra: zajtalan átkát vonják,
viszik a percek, mint a hideg ostyát a hangyák.

Rád, mint diadal-zászlót sugarat miért tűztem?
Hideg vagy, kényre fürdesz temérdek jajos tűzben.

Erővel foglak mellre, nézni nem tudok másra,
nem engedlek, bár lettél kedvem beborulása...

S ebbe a verscsoportba kívánkozik a Fejemet lehajtom, valamint a Nyári ének című verse is, a bennük felszabaduló gyöngédség- és bánat-motívummal, ám gyengébb költői megoldásokkal.

Felmerülhet a kérdés: véletlenszerű-e ennek a pár, de annál jelentősebb versnek a megszületése, vagy Nagy László költészetének a logikájában egy ilyen modorú és szemléletű költészetnek a lehetősége már adott. E versek, sok tekintetben kapcsolatban állnak még költői útkeresésével, ugyanakkor nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy Nagy válság-költészetének elhatalmasodása idején születtek meg, s ennek a már jelzett válságnak nemcsak eszmei-magatartásbeli vonatkozásai és következményei voltak, hanem a költészetben belüli területek is érzékenyen reagáltak. Nagy ars poeticája is válságát élte ekkoriban, s ha a versformálásban nehezebben is, de deklaratíven már szembe tudott helyezkedni a „ráfogásos” költészet krédójával, s megkezdhetette leszámolását önnön költői gyakorlatával is. Ebből a szempontból a fenti versek új, majdan kialakuló költészetének a zálogaiként születtek meg.

Költői helyének, természetének a felmérése, s mindannak számbavevétele, amit a korszak irodalompolitikai sugallataiból kiindulva megvalósított, csalódással töltötte el, s egyben a lázadó magatartását ébresztette fel benne, aki már nemcsak a világ ilyen vagy olyan dolgai és jelenségei ellen szegül, hanem a „ráfogásos technikából” következő hamis és álvilágkép ellen is. Az idillt kellett megsemmisítenie szemléletében, s meghallani az élethől feléje szűrődő tragikus felhangokat is.

A ráfogás és az illúzió — ezek ellen kezd hadakozni mind egyértelműbben 1952 táján, s költői megsemmisítésükhöz kezd. A „dal hamis húrnon pendülni ne merjen” gondolata fogalmazódott ekkoriban költészetében, hogy még a petőfies költői szellem körében ugyan, de már annak egy zordabb megfelelőjeként a valósággal szembe néző költői magatartást vállalja, mert észleli a szakadékot költői világ és valóságos világ között. Eszméktől a realitások felé tart költői útja, s így a realitások pattogtatni kezdik eddigi világa határait, képeinek belső dimenziói kezdenek nőni és növekedve törni ki a versből, s ami eddig idill volt, most az apokalipszis vonásait kapja meg:

Dal hamis húrnon pendülni ne merjen,
dühös az ember, barmok búslakodnak,
gyullad az élet, él a sudárnyárfák
tömör-zöld tornya.

Átlátsz a fán, mint szitakötő szárnyán,
levél az ágon szivarra sodródik,
szivarra váró bagós öregeknek
szörnyű ajándék...

Az Aszály című versét kezdte ezekkel a versszakokkal, s a zárórészben már a „lázbeteg mezők” valósága mellett kardoskodva az illúziótlan szemléletre és valóságlátásra esküszik, pöröl a meghamisító törekvésekkel, a gondolt és áhított világ valóságként felfogott képzetével. Hangja kategorikus és kinyilatkoztató:

Szép lesz a termés, — szól a tudósító.
Ó, de szeretném buktatni a földre,
kemény földünket hazudozó szája
hadd csókolgatná!

Rossz lesz a termés, szép csak ez a küzdelem,
nem a bőségért: a megmaradásért.
Szívét az ember dacosabban hordja
aszályos földön.

Aki az égő füvek szenvedését
érezni tudja, az lesz a hatalmas.
Ujjától majd a magasság megrendül,
zúdul a zápor.

Verses meséje, a Csodamalac is az illúziók, a vágyképek, a vélt világ és annak valóságos „mása” közötti ellentétekről szól. Nagy László intim drámája öltözik ebben a versben népmesei köntösbe, s annak a folyamatnak, gondolati munkának a mesésített történetét kapjuk, melyen a költőnek, valóságra ébredés közben át kellett mennie. A szegényembernek a küzdelme az életét elnyelni akaró vágyképpel allegória is, egyfajta költészetéről elmondott vallomás is — ítélet s lezárása egy korszaknak. Nem a türelmetlenség, hanem a csalódás verse ez, éppen ezért csillanhat meg benne annak a korszaknak természetéből több vonás, melyben e mese fogant. Vágyképek kenyere tartotta az az időszak gyermekeit, elmosva a vágyott, az akart világ és a valóság közötti határokat, álompénzt kínálva.

Az illúziók világát festi:

Este az ember elnyúlt a
padon, hogy szemét lehúnyja.
Akkor az ablak elé jött
telten a hold és besütött.
A szegényember azt nézte,
mereven nézte, ígézte:
ó, ha változna malaccá,
kényét és kedvét megadná,
viszkető hátát vakanná,
éjjelre szűrbe takarná,
gyerekteknőbe fürdetné,
merőkanállal etetné,
lenne savócska, gyöngyhabos,
gyenge lucerna, harmatos.
Most jön, most jön a nagy csoda!
Ablaknak nyomva tompora,
micsoda ártány, mily kövér,
csak a sörtéje kincset ér!

— — — — —

A szegényember susogott,
várta a csodamalacot,
várta, de az a telehold
csalfán, kövéren elfarolt...

Az ébredés egy „piciny malacot” hozott, amely azonban, „álom, nem álom, nem bánom, nekünkvalónak találok”, nem tudott meghízni, hiába hangzott a szózata:

— A csodamalac én vagyok,
nekem csak enni adjatok
s lesz ám énrajtam szalonna,
mint a nagy égbolt, akkora,
— — — — —

Szép szavaimnak aki hisz,
több lesz a zsírja, mint a víz,
nem venné be a Balaton
medre, előre mondhatom...

Ám, csak a hasa nőtt és falánsága volt korlátlan a mese kismalacának, s ígérete beváltása késett, szalonnája csak nem akart nőni. Bevallja ugyan, hogy „hazudtam, döfjön le a kés”, ugyanakkor ezt is mondja:

— Nem lesz az ölés megölés,
szátoknak nem jut jó falat,
magam eszem meg magamat!

S kis gömböcként falja fel a szegényember családját és indul a világba, hogy végül a kis gulyás kése szabadítsa meg tőle a világot, és mentse ki, a mese törvényei szerint, azokat, kiket a gömböc elnyelt.

E verses mese azonban elsősorban tünetként érdekes, hiszen e műfaj korabeli divatját bizonyítja, azt jelezve, hogy a költőinek a problémája és a valóság problematikussága milyen áttételek révén mutatkozhatott meg. Egyúttal pedig jelzi, hogy Nagy László költői szemlélete, mely „XIX. századi alapon állt”, belső átalakulás következtében változott, s a ráhatások, melyek érték, következményeikben legkésőbbben a költőiség mozzanatában éreztették hatásukat. A Csodamalac a szemlélet általános vonatkozásait érinti, s alkotásként egyúttal e szemlélet népies alakját példázza, s csak az olyan verssel, összefüggésben, mint az Aszály, mutatja, hogy Nagy 1952—53 táján új utakat keresett, s addigi költészetének a szellemét, egész magatartását, világvégét számolta fel.

Költeményei azonban azt is mutatják, hogy nem sima és egyenes irányú volt ez a folyamat: kanyarok és visszatérések, meg-megtörpánások jellemezték, s még nagyon sokszor magában keresi problémáinak az okát és nem a világban s még kevésbé abban a költészetéről alkotott felfogásban, amely okként és következményként egyaránt problematikusnak minősült. A kérdésessé lett költészet azonban már ott kísért szinte mindegyik versében, s hangsúlyt ún. emberi magatartása kap, hogy innen lépjen majd a valóság költői megragadása területére. S nem véletlen ez az útja. A maga emberi viszonylatainak a drámájaként

fogta fel elsősorban a költészet és valóság kapcsolatát, verseket írva róla, holott ekkor már a költő drámáját élte, amikor versben szólalt meg.

Költészetét érintő érvénnyel, a vers belső területein is munkáló hatással a Gyöngyszoknya című versében munkált e korszakában az az új kép-igény s vele kapcsolatban a látásmód, melyet a valóságra ébredés folyamata hozott. Ahogy a rövid, dalszerű, egy-képmű verslátomásban áttörte a szemlélet revelálta leíró, másoló technika határait, úgy haladja meg e vers „hosszú formájában” is, anélkül természetesen, hogy általános érvényt tudna szerezni e szemléleti vonatkozásoknak, de kétségtelen, hogy a költőnek ars poetica-szerűen meghirdetett valóság-igénye ebben a versében csapott leginkább a vers-kép körébe, előtérbe helyezve a látomásos mozzanatokot. A látomásos indíték ugyan a vágyképekben és a ráfogásos technikában is üzent — ideológiai vonatkozásokban, itt azonban a valóság költői látását hívta, az apokaliptikus látványt állítva elő.

A „valóság” inszisztáló igény s maga a „valóság” kérdés, ellentmond-e az apokaliptikus és kozmikus jellegnek, amely Nagy László olyan versében, mint az Egy csillag halála és a Gyöngyszoknya című, megmutatkozik? A világ arculata elborul ezekben a versekben: elemi csapások (aszály, jégverés) törnek a földre, emberen kívül álló és embertől független, nagyobb hatalmak lépnek uralomra, jelezve, hogy Nagy László költői szemléletében és egész világlátásában tűnni kezdenek azok a közvetlen emberi viszonylatok, amelyek szemléletének naiv és bizakodó, egy pillanatban szép idilli világképét szülték. Az a hit volt tűnőben, hogy az ember közvetlenül érintkezik világával, hogy a maga egyszerű módján szólhat bele a maga és országa életének alakulásába, közvetlenül érvényesítheti akaratát és mutathatja meg erejét. Ha ezzel egy boldogság-képzet járt együtt (még ha ráfogásként is), a közvetlenség elvesztésének tudomásul vétele a tragikus felhangokat revelálta, egy újonnan kialakuló világkép jelzéseként, melyben a költő az elemi csapásoknak költői funkcióját fedezi fel. Törvényszerűnek tetszik tehát, hogy az aszály-versben számol le a ráfogásos látásmóddal, s hogy a jégverésről írott verse szólaltatja meg e korszakában legmaradandóbban Nagy Lászlóban a „látomásos költőt”, aki a környező világot már nem másolja, „leírva” annak látható, közvetlenül érzékelhető elemeit, hanem lényegét, benső valóságát keresve alkot, és fedezi fel az ötvenes évek elejének tragikus konfliktusait megidéző kép-világát, a pusztulás képzetéből merítve hozzá az elemeket.

Nagy László képzeletének, látomásos indulatának első nagy neki-futása a Gyöngyszoknya, egyben Vörösmarty Előszó című költeményének hangulatát felidéző vers is: „oda lett az emberek vetése” — hirdeti. Valóság és jelkép fonódik össze ebben a gondolatban, s ami eddig Nagy versében alig volt tapasztalható, a személytelenségnek és az általánosnak a benyomása is előáll, hogy a „világ beszéljen”. Szinte természetesen következik ebből az itt megmutatkozott költői alapállásból, hogy a mitológia mozzanatának is a versbe kell lépnie, hogy túlnőhesse ihletének „primér tapasztalati benyomásoktól kapott indításait” (Fülöp László). A Nagy László-i „új vers” prototípusa készült el a Gyöngyszoknyában — a költő és a világ kapcsolatának az a formája, amelyet egész eddigi pályáján keresett, hogy a „maga versét” megalkothassa,

alkata érvényesítse törekvéseit a kozmosznak és a hétköznapiaknak találkozásában. A Gyöngyszoknyában a „nagyak” és „kicsinék” nevezhető két világ metszéspontja a kristály-váz, s az is kitetszik a versből, hogy Nagy ezt a verse szempontjából oly jelentős „kritikus pontot” nem a kettő közötti felúton állítja elő, hanem a „kis világhoz” közelebb, mint aki nem tud elszakadni a „primér tapasztalati benyomások” vonzásokörétől, mely fogva tartja. A Nagy László-i vers sajátos színei erednek ebből, s a vers egészére vonatkozóan ezek szabják meg a vele kapcsolatban oly sokszor emlegetett szürrealista képalkotási módot is: a „külszín” érdeklí mindenekelőtt, csak a „látható világ”, a vizuális elemek. Következésképpen elsősorban azokkal a vonásokkal dolgozik, amelyek ennek köréből származnak, de a „tudott világ” képei és képzetei egyelőre elkerülik — szemlélete dualizmusának alapvető tényeként.

A versben azonban a jelképes költői fordulat már bekövetkezett a világhoz való viszonyulásában, magatartása vonatkozásaiban: a „vész” utáni állapotban készült, s a vers-gondolatnak, vers-ihletnek a csóvjája is ebbe világít, bár a vers mind a három emberi helyzetet megidézi. Jelentős mozzanat benne, hogy az illúziók kérdésének mindössze négy sor jutott. Két fanyar kérdés, és mind a kettő az „álompézn” problémáját feszegeti; s hozzá a naiv illúzióknak a rajza, melyben az ártatlan öröm fölé sötét árnyak borulnak, a mit sem sejtést megidézve:

Miért laktál jól ember, sűrű gabonaszaggal?
Nem sajtoltál még mustot, miért dicsekedsz azzal?
Együgyű kismadárként fürdesz a tűnő fényben,
s napod sötét felére fordul, akár egy érem...

Az elborulás, a reszkető „kényes föld” látványa, a bajt érző világ képe ugyanakkor az apokalipszis képzeteit támasztja fel. A költő részletező kedve gyúl lángra a közelgő vihar leírásában, s előbb bártortalanul, azután mind menészebben szakad el a földtől, képeket keresve a közelgő elemi csapás megidézésére. Mintegy az első fuvallatra még a búzák „bajt érezve... mind lefeküsznek” csak, de már szakad fékszárral rohanó lovak az égbe látszanak emelkedni („Sörényén, bársony szőrén szikrák sajognak, mintha árammal volna töltve — száll, mint meteor-szikla!”), a futó csorda képébe pedig már özönvízi képzet tör be („Lenemnyelt fűcsomóval, könnyet fakasztó jussal jönnek, mint balga szörnyek, lobogó zöld bajusszal.”), s elborítja a vers festette látványt:

Nyílnak a rettenettől csatornái a tőgynek,
tejjel eleven kannák öntözik meg a völgyet.
Széles tejútát írva zihálnak mindahányan,
nem győz a kolomp szíve sírni e gyorsaságban...

és pattanó szikraként ebből a leíró-részletező s nagyításokra kényszerülő technikából megszületik a költői absztrakció is, annak jeleként, hogy a táj tárgyi mozzanatainak felsorakoztatása, a realitások felsorakoztatása nem elegendő a borzalom realitásának a rajzához:

átok jön most, a gyilkos középkor elébük jön.
Megtöretett a földön, uralkodik az égben,
hozza a jég verését bizánci erősségben...

A Bulgáriában járt költő, aki egyik versében Bojána történelmet táncoló alakját örökítette meg, hivatkozik itt Bizáncra, s innen tud, a vers nagy hasonlatában, a látomás felé elindulni, s így láthatja meg a „förtelmes felleghben”, melynek „érc a taréja-fodra”, „éjszínű párnák közt a csupagyöngy cédát”, ki „hatalmas asszony, rajta gyöngyből a szoknya”. S még lovai („lóerőt, haj, ki tudja hányat semmivé öröl”)

Ime, megállnak, fújva fejet leszegnek,
bárgyún megpúposodva kénes lúgot vizelnek...

ő maga „ugrik, csördül a szoknya”, ropja halálos táncát a vidéken. A mitológiai látás lehetősége sejlik fel itt, a költő azonban nem tud elszakadni attól a konvencionális költői látástól, amely megakadályozza, hogy a vers-kép autonómiáját hagyja érvényre jutni: látomása magyarázkodó jelleget kap, a kép ereje csökken.

Emelkedni akkor kezd ismét, amikor a pusztulás látványába belemeredt ember alakját festi:

Ime a vetések csősze rezgő térdire dülve
döfködné mellbe, — öklét tehetetlenül rágja.
Segítség itt már nincs és nincs mi a reményt óvja:
az is pocsecskékká ütve, akár a pozsgás rózsza.

„Méregzöld réz az égbolt” felette, a pusztulás csendje fogadja („... ide-süllyed vak hajója a csöndnek”), s csak „az elme kószál”:

Ime a vetések csősze rezgő térdire dülve
búg, mintha már a téboly országhatárán ülne.
Nyelve lefagyva, tonka betömött csontkürt,
odaszorult a szíve, ahogy a jég lecsördült.

Szemét a vakság lakja, sárga búza és árpa
tündérvilága zúzik fehér zavarodásba...

S amilyen erőteljesen ecseteli e pár sor a pusztulást, a részletező rajz már halványabb: konvenciókkal küzd, vagy a magyar költői hagyomány felkísértő kép-világával, mint pl. itt:

Mérni akar és nem tud, mégis ő látva látja:
sivár az ég mezője, földre zuhant a nyárfa,
hangya meg hanyattfekve ölel jégszínű bábót,
gyolcs-bugyrot öregasszony, akit a szél levágott...

vagy ebben a sorban:

Kénytelen szerelemnek hervadás lett a vége — ...

A vers befejező része az ember etikai magatartása problémáját érinti, szoros összefüggésben az éppen kivirágzott emberi kedvre törő vesznek, elemi csapásnak a képzetével, mellyel e korszak szellemét akarta költőileg megragadni. Most alakuló költői képletében „egy szál ember” áll szemben a vésszel, a pusztulással („Lépdél az egyszál férfi, mezét-láb, csörgő jég közt, jégnél keményebb szemmel kémelek, mint elszánt

küldött.”), és hirdeti etikai hitvallását, mely költői ihletének forrása lesz. Tagadva igenlésnek lehetne ezt nevezni, függetlenül attól, hogy az igenlés már-már egy fatalizmus jellegét kapja is meg, és a reménytelenségből táplálkozik:

S mégis: amiket a szív s ész gyönyörűen eregettek,
ábrándok, tervek sárba lesújtva nem lehetnek!
Áll az ember a tájban, vassá mered a lába,
fönséges fejét bánat, bitangság fölé vágja —
s látja: az újabb harcok zöld arénája megnyílt,
mellébe levegőt vesz, tartja — egeket zendít.

Így vált a Göngyszoknya című verse egy költői pillanatának a gyűjtölcenségjévé: poétikai törekvései mutatkoztak meg benne, s egyértelműen rajzolta meg magatartása főbb vonásait is, amelyből majd a „deres majális” képzetét alakítja, küszködve azokkal a hangulatokkal, melyek egy konkrét társadalmi helyzetből áramlottak feléje.

VII.

Az ötvenes évek elején Nagy László a rossz közérzet verseit írja, s bár legáltalánosabb kifejezését a még erő termés, melyet elemi csapások pusztítanak, képzetében találta meg, a „tél ordított a nyárba” kép variációból építkezett, a „deres majális” gondolata a legtöbbször visszatérő képzeete ebben az időszakban írott verseinek. „Fagyok jönnek” — hirdeti és a szerelem melegébe húzódik, hogy másik mozdulatával már a „küzdést” idézze: nem a nevéét, hanem a képét keresve annak, ami boldogságát megrontotta, társadalmi örömeinek megecetesítette az ízét.

Önmagát fényképező verseket ír, a küzdő, csatázó, a láthatatlan erővel viaskodó férfiúságát festi, s közben szüntelenül érzelmi alapon reagál, elmulasztva nevéen nevezni a kort:

Hajamat itt zilálja szél,
a városvégi, a kültelki.
A szív itt nagy reményben él
s ha kell, hát vakmerő tud lenni.

— — — — —
Micsoda fertőn vágtam én
keresztül, amíg eddig értem!
Emelt a legvégső remény,
mikor már megcsuklott a térdem.

Egy lángszín lepke itt sajog
s pihog, mert elpilledt a szárnya.
Most gyenge vagyok, hallgatok, —
dohog a gyár, zokog a hársfa.
(Most gyenge vagyok)

Mintha új, romantikus korszaka nyitánya lenne az ilyen vers, s megírja ars poeticás versét, a Rapszodiát, melyben főbb vonásait rögzíti ennek a mindjobban romantikussá váló élethez viszonyulásnak. Ha a negy-

venes években a „tavaszi romantikának” áldozott, most a „téliest” idézi. Képzetei felett ugyan ott remeg a poétikai ihlet délibábja is, az az egyetemesség, mely több, mint azok az esetlegességek, melyeket az élet hétköznapi hozhatnak. Ennek vonzásában futtatja meg versmondatóját: „Ó, gyönyörűen húzza az ős zenekar, dallammá vált most az idő futása”. Ám nyomban a maga lobogó hajú alakját kényszerül a képbe állítani, azzal a mozdulattal, mit hajdan Petőfi szentesített:

Igy vagyok én, a gondjaim fényesebben
beértek, köröttem kórusba állnak.
Orkánt legyőző hurokon szólnak nekem,
s tüneményt vesztlve a szív belesápad.

— — — — —

Akár a tenger, mormol a nagyobb család.
Napommal, éjemmel követel engem.
Nem elég már a múltbeli zivatarát
ezerszer átélve magamba vennem.

Jelenkorát is, mely mint a szűz abroszon,
rajtam vér és áldomás pírját ütötte,
érzékeimnek nem elég megosztanom,
életem értelme így semmi lenne...

Az illúziók vesztésébe nehezen belenyugvó, tehát költői ihletét nehezen elfordító egyéniség panaszdala e vers: a költő makacs elszántsággal köröz szívéhez nőtt témája felett, mely versíró kedvének első nagy virágzását hozta és a költői valamint a társadalmi ideálnak egységét jelentette, az ígéretek korát, melybe oly jó volt belefeledkeznie. A versből kibontható emberi kép görcsös ragaszkodása azonban jelzi, hogy a költő is tudja, elmúltak azok az idők. Azonban nemcsak önáltatás kényszeríti a ragaszkodáshoz — a felmutatás és átmentés vágya is, a reménynek egy elve, amely végső szükségében és szorongatottságában még a ráfogástól sem idegenkedik, melynek nem naiv hamva, hanem akart volta az elsődleges:

Vágyak térképét olvasom — ez a parancs.
S szívem a holnapok dalát megsejti.
Vágy-tagadónak átok és szégyen-agancs
vastagszik fejére, el sose ejti.

Visznek a percek, zablátlan, erős fogat.
Nekem a jelenkor nem puha fészek.
Más lesz az élet, fejünkbe új titkokat
súgnak a sejtek, tengerek, ércék.

Az áltató akaraton átüt azonban a költői valóság-igény is, minek nyomán ellentmondások szövevényébe bonyolódik, s a költő, ki az egyértelmű társadalmi képlet kínálta örömét érezte, zavartan pillant önmagába és néz a világba:

Gondok kórusát nem lehet leinteni,
Zúgjon, csak bűgjön, az erők vajúdnak.
Nehezül szívem, vaksors már nem viheti,
mint a madárpelyhet orrán a dúvad...

Idézeteink „költőietlensége”, a gondolatok versbe szedett jellege, a szárnyaszegett képzelet, a kreatív erő szinte teljes hiánya ugyanakkor azt is jelzi, hogy bennük az ember keresi a feleletet, az elnémult költőiség okát kutatja, érzelmi zavarának, rosszabbul közérzetének keresi magyarázatát, de költőileg, a vers síkján még nem tudja felvetni a teljes vers igényével, annál is inkább, mert a vers totalitásra törő jellege éppen annak a kimondását követeli, amelynek megléte gondolatát az ember szeretné elpörölni, semmissé tenni.

Az ember és a költő, a társadalmi és költői lény ütközik meg ezekben a versekben: a magát mutató szándék, a versképre nehezedő személyiség éppen úgy ezt jelzi, mint az az életrajzi ösztönzés, amely a verseken végigvonul, a társadalmi kérdések metamorfózisaként, vagy a vers rövidzáratai, melyek észnek és szívnek ellentmondásaiból csapnak ki. Képi kifejezése azonban késik ezeknek a kérdéseknek. A dér, az elemi csapások pusztító-rátörő erejének a rajzai sejtetik ugyan, hogy a költő merre tör, azonban ezeknek inkább allegorikus, mint látomásos kezelése azt is szokványossá teszi, ami eredetileg kivételes meglátásnak, felhevült érzelemnek, szikrázó gondolatnak látszott, mintha idegenkedett volna ezeknek a fogalmaknak tartalmassá tételétől — a versre ütöttek vissza. S bár a vers utolsó előtti szakaszában ezek a problémák epigrammatikus törmorséggel futnak össze, feleslegessé téve a megelőző tíz szakaszt, hirdetik:

Érzem, ott fenn a férfikor napja delel.
Elpereg számból az ifjúság méze.
Mégis a drága szerelem nem hamvad el,
csupán komorabb lesz új csillagképe . . .

Tünet értékű a retrospektíva feltűnése e versekben. A csillagképek, melyek bizton vezették, vannak tűnőben — ezt jelzi elősorban a költő visszapillantó-összegező törekvése. Eszmélkedő önéletrajzait írja egymás után ekkoriban, versszakokat szentelve azoknak a főbb mozzanatoknak, melyek költői pályaképének is megsűrűsödött, kristályosodni kezdő gócait jelentik. A múlt-jelen-jövendő hármassága ebben a szemléletben nemcsak a költői igényt jelzi, nemcsak a költő tudatos viszonyulását őrzi a magyar társadalom problematikájához, hanem az intim drámának a tragikus kizengését is jelenti: mi fény volt, boldogság és biztonság, s mi fény lesz és boldogság majdan, most árnyékait kínálja, sötétbe veszően megfoghatatlan. A küzdelmes, a visszaperlő elemnek, s mi több: költői magatartásnak is ebben van gyökere, ez adja meg a megtett út szemléletének a versbeli szerepét is.

Bátran eszmei válságnak, hitbeli megrendülésnek nevezhetjük Nagy László versben megszólaló panaszos állításait önmagáról és szélesebb körben a körülötte lévő világról. S mert költészetében a költészeti elemek eddig is egyenes függésben álltak eszmélkedésével (tükrözve ennek érzelmi vonatkozásait), válságának tehát költészeti következményei lesznek, túl az ún. mondanivaló problémáján, túl eszmei kicsengésin. Érzelmesen-naiv, a társadalmiság változatainak magát boldogan átadó magatartása a versnek egy népies-közvetlen és közlő jellegű formáját hívta elő, s amikor a költő válságokat élt át, a versnek ebbe az alakjába is betört a problematikuság: az ars poetica jelleg bukkan fel nála.

„Költői” viszonyát szeretné meghatározni ilyenkor, perel a verssel, költői következményeit szeretné belátni annak, ami vele történt, bár, már jeleztük, általában a vers belsőbb köreit ezek a vizsgálódások alig érintették. Most is mintha ars poeticákban tudna csak gondolkodni: költői magatartása problémáival, költői önmaga válságával küszködik, s nyilatkozatainak kis csokra szedhető össze ezekből a vallomásokból — a korra tekintve ki a vers-problémák sáncai mögül, a maga válságairól beszélve, hogy a korról és válságairól szólhasson. Ezek az ars poetica-szerű megnyilatkozások ugyanakkor azt is jelzik, hogy Nagy László költői alapállása érintetlen maradt ebben az időszakban is: nem annyira a vers belsőbb körei, közvetlenül, tükrözik ezt, mint inkább a deklaratív megnyilatkozás. A válságról elsősorban beszél, s nem költészeti következményeivel *vall*. Képlete, összefoglaló megmutatása ennek az ösztönzésnek az Anyakép című verse következő szakaszában mutatkozik:

Dűh perdít szememből könnyet,
én tehetetlenül élek,
számtalan sóhajos lélek
örvényét érzem
s biztatót zümmögöm dalban
nehéz már, amikor rajtam
orbánc a szégyen.

A retrospektívának és az ars poetica-szerű megnyilatkozásnak összefonódottságát mutatja az Anyakép című verse is. A múltnak, jelennek, jövőnek hármas tagoltsága jellemzi ezt a verset, mely azért bír érdekességgel, mert Nagy László benne megtett költői útja jellemzését adja, azokkal az eszmei indítékokkal egyetemben, melyek ihletét megszabták, s így szándékainak költői értékelését olvashatjuk benne:

Jó volt már visszasajognom
oda, hol erővel töltem,
szülöm és elhagyott földem
egy anyakép lett.
Hevesen vettem magamba,
emelték fönséges rangra
álomi fények.

Tornyok közt hordtam e képet,
Marseillaise-t daloltam néki,
érette tanultam élni
újabb időket...

— — — — —
Nagy lett a súlya e képnek,
naponként nőtt szakadatlan
mihelyt én hozzáavattam
házát, világot.
S hordtam, hogy lehessen boldog,
suhogtak bennem a sorsok,
törvények, álmok.

Eltetett parázsló szándék,
 hogy mindazt, amiből lettem,
 amit én magamba vettem,
 újítsam széppé.
 Erte a reszketés járt át:
 ó, ha a harmóniáját
 végre megérné!

A „ráfogásos”, az illúziók szülte költészet kitűnő jellemzése ez, az érzelmi fogantatás megmutatása, az ész „irracionalizmusának” tünetrája is, amelyben az elképzeltnek, a vágyottnak, a nagyon akartnak a vélt valósága mint konkrét valóságérték, s mi több: mint maga a valóság kínálja magát.

A jelenről szóló strófák (a már idézett „Dűh perdít...” kezdetű szakasszal az élen) ennek az illúziók szülte világnak az eltűnését, mint a valóságra ébredés egyik formáját, prezentálják. Versei „küzdelmes elemének” forrását jelzi a gondolat, hogy most „szándékai eltemetőjének” szerepe vár rá, bár „süvítí benne az emlék, mire szegődött”. A költő érzelmi töltetének megcsappanásáról vall ez az önbiztatás és fogadkozás. A zavar, melyben magát találta, sokkal nagyobb volt, mint hogy érzelmi feloldásának lehetőségét elképzelhette volna. Ösztönössége, mely érzelmi viszonyulásából eredt, zsákutcába vitte, társadalmisága válságát látva, a valóságot kendőzetlenül kellett volna felmérnie s tagadnia. Érzelmessége megóvja ugyan a nem-et mondástól, de holtpontjáról már nem tudja kilendíteni: eszmék, célok és konkrét megvalósulások olyan ellentmondásokat mutattak, melyeket a költőnek alapvető érzelmi alapállása feloldani nem tudott. Az észokoknak a biztonsága, s a belőle áradó jövő-hit után kiált tehát Nagy László költészete, s az értelmet hívja és ünnepli:

Értelem, te segíts nékem,
 hordhassam dúlt anyaképem,
 szolgálni győzzem.

Értelem, nemcsak magamban,
 hanem a nagy sokaságban
 kivirágzásodat lássam,
 féreg ne nyessen!
 Vadság itt ne nőjjön úrrá,
 nehogy, ki szülőjét rúgná,
 vitéz lehessen.

Nemcsak a nyelvi fordulat, a magatartás is József Attilát idézi fel. S nem véletlenül. Az ötvenes évek elején József Attila költészetének azok az eszmei-magatartásbeli vonatkozásai időszerűsödtek, melyek a „rossz jelen” és egy ígéretesebb, boldogabb jövőrelációt örökítették meg. Az értelemnek a belátó ereje s az értelem fogalmával párosult rendnek a képzete, mely az igazságosabb, emberibb társadalmat ígéri, dobban fel Nagy Lászlónak 1953–54-ben írott verseiben. A jelennek az így megvalósított költői tagadása volt Nagy László költészetének e korszakban legelevenebb, leginkább ihlető mozzanata, s ez versek soránál József Attila-s részleteiben él, s jelzi a költőnek intenzív és produktív találkozását a közelmúlt nagy költőjével. S a képzelet felszabadító ha-

tása is ebből az irányból érkezett a költőhöz, hiszen értelemnek és látomásnak mind konkrét, mind pedig poétikai vonatkozásait érintenie kellett, hogy csalódásának és reménykedésének bonyolult, ellentmondásos mivoltát költőileg is meghirdethesse. Az ösztönösség mozdulata volt ez nála, s benne a még fel nem szabadított költői képzelet is üzent, mert mintha bilincsei pattanását jelezné egy ilyen állásfoglalás. Nagy László ugyanis, amikor az ötvenes évek elejének ellentmondásos viszonyaival hadakozott, s tagadásukhoz jutott el, a valóságnak ún. külsőséges megnyilvánulási formáitól is elszakadóban volt. Költői alapállásában majd tíz esztendeig a valóság másolásának jutott döntő szerep, most, kivágva magát világa szűkös határai közül, a kreatív pillanatnak ütött az órája, hiszen az értelemnek és a látomásnak az összjátéka, mely József Attila verseiből áradt feléje, a képzeletét szabadította fel s indította el a szürrealizmus irányába mind a társadalmilag meghatározott jövőnk elképzelésében, mind pedig képalkotásában, a valóság-elemek olyan rétegeinek aktivizálásával, melyekhez útját a képzelet rá oly jellemző görccse eddig elzárta.

József Attila ösztönzése előbb a költő világának társadalmiságot jelentő szférájában hatott. S nemcsak az Anyakép már idézett, értelmet hívó sorai ilyenek, hanem a Rapszódia záró szakasza is, mely a jövő-képzet munkáját festi:

Szülöttünk, hogyha sírásba meg nem szakad
megnő, talán élni játék lesz néki:
zengő szférákba nyúlva, a hóna alatt
rég elmúlt apjának karját megérzi.

A költő hatása azonban a jelen képeiben a leginkább észrevehető:

Fejemre csüng az ég — a fényes nap hol lehet?
Felhőket szabadal érte a szabad képzelet.
(Tél)

vagy:

Felettük a nappali hold úszik,
fánktészta az, nyersfehér.
Sistengő ég süsse bár pirosra,
ember abból sose kér.

Nincs itt álarc, nem túri az élet.
— tünődöm és ballagok —
Azt csak a víg örültek s hazúgok
hordják, ők a maszkosok.

Ebben a nagy zenebonás fényben
vas-reménybe öltözöm,
kísértések ellen a hatalmas
naphoz szívemet kötöm.
(Farsangi ének)

nemkülönben:

Köröttem kúsza az élet,
kúsza a sorsom.
Vértezz hittel, húséggel állig,
akkor én a haláloságyig
beléd fogódzom.

(Jártam én koromban, hóban)

Cifrán esztengált vágyaid
esettek, oly ostobák,
mint kuglipályán eltalált,
rakásradöntött babák.

Hozzád szalad a nyunga nő,
a csókja kenyeret ér.
Súgott szavakkal hajladoz
s mint inge, olyan fehér!

(Súgott szavakkal)

A József Attilára emlékeztető fordulatok, nyelvi megoldások szinte minden versében felfedezhetők egészen közvetlenül vagy a közvetettség jelzett módján. A Világos éjjel címűben („Kiket az idő képen vágott: parasztok, borzas ércbányászok tömény szeszt isznak...”), az Emlék záró szakaszában („Viharban érett, csak a jóra, szépre emlékezik a férfi, s így dalol. Most asztalánál virraszt és föléje anyátlan éj hajol”), a Nagy Lajos emlékére írott Halálig tiszta című versének fordulatában („Csön-det parancsoltak rád is a kínok, s jelesek sorába lefeküdtél. Becsaptál bennünket: érzem, a sírod nekem a nehezebb, aki fönt él...”), a Zuzmara pedig utalásainak egész sorát kínálja s köztük ezt:

Fölsóhajtott a pince, kamra,
az ember és az ember barma,
mert szólt a tél, hogy visszalából
a karmos észak csillagáról...

s ugyanezt a képzetet variálja a Csönd van címűben is:

Ráfeszült hidegen a csönd a tájra,
hitetlen lélek lehet ilyen búba alélva...

— — — — —
Baktat a tehervonat, tűz a csokra,
mint üvegfalnak, nekimegy a fagynak, a csöndnek...

De ünnepli közvetlenül a költőt is, kit, ahogy a vers címe mondja, „az örök hiány köszörűjén” lát, kinek igazsága „szép s veszedelmes”, hogy most már, a tudatosság egy magasabb fokaként, a költő verseinek motívumait felhasználja, rájátszva a maga problematikájára azoknak tömény vonatkozásait:

Játék és édes tej nem volt elég,
mohónak születéssel, követelőnek —
így vagy a sorsodnak jó eleség,
fejed és szerveid elemésztődnek.

ember vagy végre, de élsz dideregve...
Hirdetted te is, hogy félni tilos,
(Születésnapra)

vagy:

Ürvöltsd a jósok porára:
a jövő nem fedezék —
sziklához csapni a keserű
poharat már nem elég.

— — — — —

Barbárok, vadak életét
emberként nem élheted,
Tejút nál hidegebb, ragyogóbb
kicsikart eszméleted.

— — — — —

Takaród, gunyád leszakad,
s hiába félted magad,
legendás izmaid elfogynak,
elrepül aranyhajad.

— — — — —

Dalolva szakadj meg, — dolgozz
biztosan s olyan hiúrn,
akár a haszonra lefogott,
zaklatott uránium.

(Tündér-arcokkal dózsóló)

Mintha felelni akarna ezekben József Attila feltett kérdéseire, s közben mind mélyebbre hatolhat a maga helyzete „szürrealizmusába”, s így a létezésnek már nem felszíni, közvetlen vonatkozásainak mérlegelését végezheti el, hanem az „élet értelmének” gazdag problematikájába is nyúlhat, az emberi relációk felé haladhat:

Ó miért is kellett kiválnod,
e földből messzire kilátnod!
Bajod a világ, mondhatod.

Hova igazítod léptedet,
ha sorsok, kényszerképzetek,
ha dögvész-szármu istenek
zsúfolják híres otthonod!...

(Romantika nyolc versben. Sír a sas)

Nem véletlen, hogy e képből a költőt ismét József Attila kezén látjuk: a magyar költészet előtt éppen ebben az időben nyíltak meg az élet kérdései belátásának olyan körei, amelyeket József Attila is járt a „semmi ágán” élethelyzet vizsgálatával.

Ezzel a József Attila-i hatással egyidőben teljesedik ki Nagy László költészetében a dérnek — általában pedig a télnek — a képzete, mely-

ben rossz közérzete kifejezésének költői lehetőségét találta meg, azt a tragikus mozzanatot élezve ki benne, mely a magyar költészetben Vörösmarty Előszó című versében és József Attila tél-verseiben szólalt meg már.

Képzetének egészen konkrét köre volt kiindulási pontja, mely előtt néhány hasonlata futott. „Állok a rozsdás, dérütött réten” — ez a költői helyzet képe, mely köré az ihlet újabb és újabb mozzanatokot kapcsol, kibontva ezt az allegorikus tendenciáknak igen erős vonzásából is, szakításra kényszerítve a költőt hagyományos versépítkezési módjával. Mert a dérütött réten álló férfiről adott rajz még allegória, melyben a tél-metaphora lehetősége szunnyad, nemcsak stilisztikának, hanem a szemléletnek, a világhoz való viszonyulásnak a vonatkozásában is:

Valaha voltam magam dajkája,
nem fogódzhattam én az anyámba.
Könnyemen át is el-eltűnődtem
s örömem villant már a mezőben.

Dérütött rétre megjött a férfi,
nem tud már sínni és megbékélni.
Dalát ő adta nyargaló szélnek,
magát az ádáz hullámverésnek.

(Dérütött réten)

A Nagy-vers az itt megidézett emberi látvány révén két pólust kapott: a „dérütött rét” képzete a költői kifejezés felé mutat elsősorban, míg az ember „az ádáz hullámverésben” látványa a társadalmiságba kapaszkodó ihletet, a költő véleményét sugározza. A két verspólus kapcsolata pedig, az asszociatív lehetőségek egymás felé áramlása a magyar verse hagyomány példáinak több vonalát is megmutatja: a telet leíró versek mellett feltűnnek az allegóriát sugallók, végül pedig e képzet legerőteljesebb kifejezéseként a „havon delelő szivárvány” metaforikus jelképe.

„Világos éjjel habfehéren köd-ménések úsznak a réten, sörényük röp-köd” (Világos éjjel) — írja a téli táj rajzát a költő, s jellemző a versnek megnövekedett intenzitására, hogy egy-egy részlete (bár a vers szinte ízről ízre Petőfi és Arany leíró modorát követi) a látomás felé tör ki, s a kép realista eleme köré az érzékelés realitásának egyetemességét is sikerül megidéznie:

Dicselkedve világba áradt
szaga a leveles dohánynak,
rongynak és bognak —
Sír az égi madár, a holdas
tavak jajognak.

Petőfinek A puszta télen című versére asszociáló képzet itt „a holdas tavak jajognak” önmagában is totálisabb egysége révén éri el a költőiség határát. Hasonló a jelenség az Emlék címűben, melyben ez a vonás a vers egészében figyelhető meg:

Fenőkövekről, im, a félbevágott
kaszák vasa a téltre fölragyog....

— kezdi a versét a téli káposzta-szeletelésről aprólékosan megrajzolva ezt a műveletet, majd a vers végén önmagáról szólva a két utolsó sorban az egyetemesség burkát keresi:

Most asztalnál virraszt és föléje
anyátlan éj hajol.

Ugyanez, de már kiteljesedőbbben, mutatkozik meg a Zuzmarában is. S ha ebben a magyar költői hagyomány felhangjai muzsikálnak fel, és a részletező hajlam kedvét is leli a realista részletek halmozásában, a tél-képzetet intenzíven kiugrató három szakasz a költői intenciók mélyebb voltát mutatja:

Micsoda sóhaj dermedt rá a
tetőcserépre, ecetfára,
csillére, dúcra, drótkötélre,
vaslándzsás villakerítésre?

— — — — —

Zuzmara minden, vaslap-szürke
egyek alatt e sóhaj-csipke.
A delelő nap skarlátmázás,
de árva, mint az üres lábas.

— — — — —

Vígság, sípjaid befulladnak,
az út, a szuroksötét szallag
nyarat gyászol e zúz-csokorban —
a szívem iszonyúat dobban.

A tél-képzet révén a Nagy-vers mind közelebb kerül ihletének magjához, s mintegy versről versre haladva fejti ki a képzet hordozta alapvető „jelentését”. A Zuzmarához viszonyítva a Zugló című versének részletei is ezt jelzik: „Rózsafa, körmödet vedd el, mert amit óvna, nem él. Ércesen hűvös a reggel, készül fejünkre a tél...” — kezdi a verset, s máris a látomás magasba húzó erejének engedelmeskedik:

Már a nagy lúgkőves úrben
tündököl, majd leomol,
s forgunk a ménges ezüstben,
érzed-e, rózsabokor?

hogyan dilemmájáról is nyilatkozzék:

Veriték hullik, — a hó is,
Béke, vagy öncsalatás?

Az „átkozott-szép tél”, a „megizguló élet” gondolatai kínálják így ket-tősségüket, jelezve, hogy a költő versek során át ugyanazzal az egy

problematikával foglalkozik: a maga helyét s a helyéből következő állapotot méri fel (s közben ilyen, eddigi költészetében aránylag ritka erejű képet alkot: „Összefogódzik az ember s párja a hűvös anyag, s kénytelen vak szerelemben szűkülve átizzanak”). A Csönd van címűben pedig nemcsak a némaság képzetének a bevonását kell megjegyeznünk, mellyel új kvalitást adott az eddig vizuális látványként született tél-képzetnek, hanem az ember helyzetrajzának egyenesebb vonalzatát is:

Gyönyörködj s dalaid is megerednek,
álmodd ki szépen magadat a fagyból, a csöndből,
lásd meg, hogy lázban tündököl az izgága Göncöl:
álma a hóbarekedt szekereknek.

Akár nehézkesnek is nevezhető ez a lassú kibontakozás a verseknek e vonalán, hiszen csak 1955-ben írott verseiben gyorsul fel a tél-képzet rajzaiban az ember és világ Nagy Lászlót foglalkoztató relációinak kiteljesítési folyamata. A költő nehezen barátokzik a tragikus gondolattal, mely előcsalta a télnek a látványát, s nehezen tud elszakadni a leírásnak a hagyományos módjától, bátortalanul próbálja kiterjeszteni a versrészekből született látomás-törekvést a költemény egészére is. A Tájkép magammal című verse azonban már ezt az igényét jelzi, s ezzel együtt a látvány egyetemesítésének a szándékát is meghirdeti. „Végső ez a stáció, végső” — mondja ebben s „világ-sértő arcát” emlegeti, mely mézsfehérével beszéli ki mind azt, hogy „hideg tajtékon holtan táncol szívem öröme, ifjúsága”, mind pedig azt, hogy „itt pancsolok rettegve a végzet vizében”, mint aki élet és halál határára jutott.

Ez a magát, s az eszméletet mutató helyzet (a József Attila-hatás kiteljesedésével), a kiélezettség magas foka és intenzív jellege dobja szét a Nagy László-vers eddigi korlátait, s ragadja az érzékeléseknek olyan szféráiba, melyeket eddig hiába ostromolt, s hiába próbálta őket „előállítani” az örömeinek sorában, függetlenül attól, hogy maga „kicsikartnak” nevezi ezt a tragikus eszméletet, mely verseiben dolgozni kezdett a tél-képzet bevonásával. Példának a Tündér-arcokkal dözsölő című verse éppen úgy kínálja magát, mint a Virágtalan fejem vagy a Kinek fáj, emberek című. „Elhullt lélekről” beszél, mint „nyirok itatott”, a „komor enyészetet” emlegeti, mely betömte aranytrombitáját, s vesztességét panaszolja:

A gyöngyöző pezsgés, az áldott
medvek dagálya veszve már,
virágtrombitát oxidál,
horpaszt és rothaszt a november,
ez itt a halál, a halál...

Nagy László első nagy, csúcsra futó pillanatát hozta meg ez az élet-érzés és világ-látás. A Kinek fáj, emberek című verse, egy alakulási szakasz csúcsaként, a maga tél-képzetében az olyan versekkel egyenrangú, mint Petőfinek A puszta télen s József Attilának a Téli éjszaka című költeménye. Az esetlegességek, azok a részletek, melyeknek felsorakoztatása eddig a vers-test nagyobbik felét adták, eltűnése a tél absztrakcióját eredményezte, másfelől pedig a vers privát mozzanata is elvesztette erejét: Nagy László problémája az emberiség ügyévé, kér-

dései lét-kérdésekké váltak, s a látvány mind méretében, mind pedig jelentésében egyetemessé lett:

Csontkráterekkel a hold,
hófúvatokkal a föld
fény-förtelemben ragyog,
mindennél nagyobb
a csönd.

Ki old meg téged, dráma,
te fehér-fekete?
Megoldhatatlan a lét,
mint a jegenyék csupa-jég,
csupa-lánc lakzis menete...

Mintha egy másik Nagy László-i világba léptünk volna, melyben a fragmentumok ígérete helyett a teljesség az uralkodó. Nemcsak a képzelet remekel, de sallangjaitól a gondolat is megtisztultan ragyog. A hagyományos Nagy László-vers itt teljeseedik ki, s itt szűnik meg „hagyományosnak” is lenni. A magára találás pillanata is volt ez, s tragikus ellenpontjait abban kell keresnünk, hogy intim szándékai ellenére nem az öröm, hanem a tél képzetének, a pusztulás, a halál látványának kapcsán született meg, a rációnak és a látomásnak immár nem József Attila-i ötvözetét adva. Az összegezés verse is éppen ezért a Kinek fáj, emberek. A költői kohóban a versmodorok is egyénivé alakultak. S ha kérdése még Petőfire emlékeztet, s a versstruktúra József Attilára, a feleletek már övéi, mint ahogy övé a kérdésfeltevés „tartalma” is:

Ki hozta ezt az időt,
hogyan fenn függ a csontkráteres
holdon az utolsó bölcső,
benn a szerelem
csupa-könny, csupa-gyöngy kincse!

— kérdezi, s kérdezi a modern magyar irodalom egyik legtragikusabb kérdésével:

Kinek fáj, emberek,
ha az élet ér-fala átfagy
s dörrenve megreped?
Emberek, ki örül annak,
ha a végzet önnemző szavai
hirtelen megtorpannak,
s nem fut ki a végső mondat? —
A hó-mezőre, hol ír a halál,
ki teszi ki a szívét
nagy tüzes pontnak!

A gondolatnak, az eszméletnek a láza perzseli a költőt ezeket a sorokat írva, s véglegesen kibillenni látszik abból az eddig rá oly jellemző statikus magatartásból és világképéből, s egy aktívabb költői elvet kezd szolgálni, melyben a képzelet csipkebokra lángholón üzeni kérdéseit és tanításait. S ez a költői elv már a „végzet önnemző szavai” gondolatához közeledik, és a költő ezzel mintegy a pusztulás képzetéből veti fel magát egyetemesebb emberi-társadalmi régiókba, ahol olyan kérdések

szikráznak fel, mint a „megoldhatatlan lété”, s olyan költői távlatok nyílnak, melyekben az egyszerűbb, hétköznapi realitások, mint az élet kis konkrétumai a világról tudottakéval találkozik, a költői szemlélődés és tény-tudat látomássá bomlik s a világot-látás magatartását a beelátásé váltja fel. A Kinek fáj, emberek című versében tünetszerűen mutatkozik meg ez a Nagy László költészetében eddig oly lassan mozduló költői mechanizmusnak felgyorsuló lendülete:

Ki hozta ezt az időt,
hogy átfagy a pille bábja,
benne a nyár,
s hogy az ólban szörnyed lerágva
az egyetlen kecske gerince,
s feltűzve a tél szuronyára
a krumpli,
mit a föld ős-melegében
őrzött a pince!...

E magatartás a József Attila-i „sétáló vers” továbbalakításának kényszerét is meghozza, s a költőnek a „hosszú ének” problémájával kell szembenéznie. Költészetének eddigi alakulását végigkísérte ugyan a leírás részletező jellege s a narratív lírának minden főbb jegye, ám itt már a vers „hossza” a látomás igényéből nő ki s azt a bizonyos költői leltárt célozza, melyet maga a költő emleget a tél „mozdulatlanná remekítő” munkáját ecsetelve: „E leltárból nem menekül se anyag, se alak. Ordas csillagok virrasztanak”. A Kinek fáj, emberek című verse, ebből a szempontból nézve, már „leltár-vers”, melyben a kijelentő vallomás (ellentétben az ugyanide irányuló emlékező vallomással) kapja meg költői alakját.

(Folytatása következik)

AZ ELDOLOGIASODÁS ÉS A PROLETARIÁTUS TUDATA

Részlet a Történelem és osztálytudat című könyvből

LUKÁCS GYÖRGY

Az a fölismerés, hogy a társadalmi objektumok nem dolgok, hanem emberek közötti viszonylatok, a folyamatban a dologiság teljes feloldódásáig fokozódik. Ha viszont itt az objektumok léte levésként jelenik meg, akkor ez nem egy általános folyamat — pusztán absztrakt — előrehaladása, nem tartalom nélküli durée réelle, hanem azoknak a viszonyoknak, melyek ebből az összefüggésből kiszakadtak és a reflexiók kategóriáik révén eltorzultak, szüntelen produkciója és reprodukciója, melyek a polgári gondolkodás számára mint dolgok jelennek meg. A proletariátus tudata pusztán itt emelkedik társadalmi öntudattá a maga történelmi fejlődésében. Mint a pusztá áruviszonyok ismerője, a proletariátus csak a gazdasági folyamat objektumaként ismerheti meg magát. Ugyanis az árut megtermelik, és a munkás is áruként termelődik meg, s mint közvetlen termelő, legjobb esetben mechanikus hajtókerék lehet ezen a mechanizmuson belül. Ha azonban a tőke dologi volta produkciójának és reprodukciójának megszakíthatatlan folyamatában föloldódik, akkor erről az állásponton tudatosítható, hogy a proletariátus az igazi — noha megláncolt és eleinte tudattalan — szubjektuma ennek a folyamatnak. Tehát hogyha a készen talált és közvetlen valóságot elhagyjuk, felvetődik a kérdés: (vö. *Bérmunka és tőke*, 28. o.) „Egy pamutgyári munkás csak pamutot állít elő? Nem. Tőkét termel. Megtermeli azokat az értékeket, amelyek újra csak arra szolgálnak, hogy az ő munkáját irányítsák, hogy annak révén új értékeket alkosson.”

Ezáltal a valóság problémája teljesen új megvilágításban jelenik meg. Ha — hegelei kifejezéssel élve — a levés jelenik meg mint a lét igazsága, a folyamat mint a dolgok igazsága, ez annyit jelent, hogy a történelem fejlődéstendenciáit egy magasabb valóság rangja illeti meg, mint a pusztán empirikus tényeket. A kapitalista társadalomban — mint erre már más helyen utaltam — a múlt uralkodik a jelen fölött. Ez azonban pusztán azt jelenti, hogy nem tudatosan irányított, csak saját belső vak dinamikájától üzött antagonisztikus folyamat nyilvánul meg a kapitalizmus minden közvetlen megjelenési formájában úgy, mint a múlt uralma a jelen fölött, mint a tőke uralma a munka fölött. Továbbá azt jelenti, hogy ennek következtében ennek a közvetlenségnek talaján megragadó gondolkozás az egyes stádiumok régebbi megmerevedett formáinál reked meg; azt, hogy ez a gondolkodás az ennek ellenére is kibontakozó tendenciákkal mint talányos hatalmakkal tehetetlenül áll szemben; azt,

hogy a megfelelő cselekvés ezeket a tendenciákat sohasem képes maga alá gyűrti. Ennek a szüntelenül mozgó kísérteties merevségnek képe egyszersmind az érzékileg teljesen oldódik fel, ha merevsége abban a folyamatban szűnik meg, melynek hajtóereje az ember. Az, hogy ez csak a proletariátus álláspontjáról lehetséges, nemcsak abból magyarázható, hogy ennek a folyamatnak ezekben a tendenciákban megnyilatkozó értelme a kapitalizmus megszüntetése, ami a polgárság számára — ha ennek a kérdésnek tudatában lenne — szellemi öngyilkosságot jelentene. Lényegileg azon alapul ez, hogy a kapitalizmus dologisággá merevedett törvényei, amelyekben a burzsoázia élni kényszerül, csak a tőke — látzólag — cselekvő hordozóinak és ügynökeinek fejébe képesek behatolni. Az átlag-profitráta ezeknek a tendenciáknak a legjellegzetesebb módszertani példája. Az átlagprofitráta viszonya az egyes kapitalistákhoz, akiknek cselekvéseit mint ismeretlen és meg nem ismert hatalom határozza meg, teljességgel a Hegel által mélyértelműen felismert „ész-csele” struktúrára utal. Azok az individuális szenvedélyek, amelyek ezeken a tendenciákon áttörnek és melyek a legegzaktabb és legmessze-tekintőbb kalkuláció formáit veszik fel, egyáltalán nem változtatnak ezen a helyzeten, sőt, ennek lényegi sajátóságát még élesebben emelik ki. Ugyanis a — társadalmi lét osztályjellegű meghatározottsága által dik-tált és ezért szubjektíve megalapozott — teljes racionalizmus látszata minden egyes dologban még világosabb fényt vet arra, hogy az össz-folyamat mégiscsak magát keresztültörő értelme — ezen racionalizmus számára — megragadhatatlan. És az, hogy itt nem egy egyszerű történés-ről, katasztrófáról, hanem ugyanannak a viszonylatnak megszakiíthatatlan produkciójáról és reprodukciójáról van szó és hogy a megvalósuló tendenciáknak azok a mozzanatai, amelyek már az empiria tényeivé váltak, mint eldologiasodott, megmerevedett és elszigetelt tények egy-úttal beleszövődtek a racionális kalkuláció hálójába, ezen az alapstruk-túrán egyáltalán nem változtat, hanem pusztán azt mutatja meg, hogy ez a dialektikus antagonizmus mennyire uralkodik a kapitalista társa-dalom összes jelenségein.

A szociáldemokrata gondolkodás elpolgárosodása a legvilágosabban a dialektikus módszer elhagyásában nyilvánul meg. Már a Bernstein viták megmutatták azt, hogy az opportunizmus állandóan a tények talaján kell hogy álljon, mégpedig azért, hogy ezekből kiindulólág a fejlődési tendenciákat vagy ignorálja (vö. Rosa Luxemburg *Soziale Reform oder Revolution*, 11. ff), vagy pedig egy — szubjektív etikai — „kelléssé” alacsonyítja le. A fölhalmozás körüli viták sok félreértése is módszer-tanilag erre vezethető vissza. Rosa Luxemburg, mint igazi dialektikus, egy tiszta kapitalista társadalom lehetetlenségét mint a fejlődés tenden-ciáját fogta fel. Mint olyan tendenciát, amelynek szükségszerű követ-kezménye, hogy az emberek cselekvését az, hogy egy ilyen társadalom lehetetlen — számukra tudattalanul — döntően meghatározza még sok-kal az előtt, mielőtt ez tényé vált volna. A fölhalmozás gazdasági lehetetlensége egy tisztán kapitalista társadalmon belül tehát nemcsak abban fejeződik ki, hogy az utolsó nem kapitalista termelő (kisajátításával a kapitalizmus abbahagyja azt, hanem azokban a cselekvésekben is, ame-lyeket a kapitalisták osztályára ennek a helyzetnek a (empirikusan még eléggé távoli) közeledése rákényszerít: ez fejeződik ki a lázas gyamma-tosításban, a nyersanyaglelőhelyekért folytatott harcban, az imperializ-

musban, a világháborúban stb. Ugyanis egy dialektikus fejlődési tendencia önkifejlése nem végtelen haladás, amely folkról fokra, kvantitatív fokozódásokon keresztül közelíti meg célját. A társadalom fejlődéstendenciái sokkal inkább a társadalom strukturájának megszakiíthatatlan kvalitatív átalakulásában fejeződnék ki (az osztályösszetételek és az erőviszonyok stb. változásában). Amennyiben a jenleg uralkodó osztály megkísérli ezeket a változásokat a számára egyedül adott módon a maga számára hasznosítani, és úgy tűnik, hogy egyes dolgokban a tényeket tényleg hasznosította magának, a helyzetéből szükségszerűen fakadó mozzanatok vak és öntudatlan keresztülvitelével pusztán meggyorsítja azokat a tendenciákat, amelyeknek értelme éppen ennek az osztálynak az alkonya.

Módszertanilag ez a valóságkülönbség a tény és a tendencia között Marxnál számos helyen a tárgyalás előterébe kerül. Már főművének az a módszertani alapgondolata, mely a gazdasági objektumokat dolgokból folyamatosan visszaváltoztatja emberek közötti konkrét kölcsönös viszonyokká, erre a gondolatra épül fel. Ebből azonban továbbá az következik, hogy az a módszertani elsőbbség, vagyis az a hely, amely a társadalom gazdasági fölépítésének rendszerében (eredeti avagy levezetett módon) az egyes formák helyét és egymásutánját meghatározza, attól függ, hogy ennek a visszaváltoztathatóságnak mozzanatától mennyire áll távol. Ezen alapul az ipari tőke elsőbbsége a kereskedelmi tőkével és a pénztőkével stb. szemben. És ez az elsőbbség történelmileg egyfelől abban fejeződik ki, hogy ezek a levezetett — magát a termelési folyamatot meg nem határozó — tőkeformák a fejlődésben csak egy pusztán negatív, az eredeti termelési formákat föloldó funkciót képesek betölteni, noha „ahova a feloldásnak ez a folyamata eljut, azahogy milyen új termelési ág lép a régi helyére, nem a kereskedelemtől függ, hanem a régi termelési mód jellegétől” (I. *Kapital*, III., I., 316.). Másfelől tisztán módszertanilag világossá válik az, hogy ezek a formák a maguk törvényszerűségében csakis empirikusan esetleges mozgások, a kereslet és kínálat függvényei, hogy ezekben semmiféle általános társadalmi tendencia nem fejeződik ki. „A konkurrenca itt nem a törvénytől való eltéréseket akadályozná meg, hanem az elosztásnak semmiféle törvénye nem létezik a konkurrenca diktálta törvényen kívül.” (uo., 341. o.) Ebben a valóságról szóló tanításban, amely az összfejlődés magukat áttörő tendenciáit valóságosabbnak tekinti, mint az empiria tényeit, az az ellentét rejlik, amelyet a marxizmus egyes kérdéseinek tárgyalásánál (végcél és mozgalom, evolutio és revolutio stb.) kiemeltünk, és itt nyeri el ez sajátos konkrét és tudományos alakját. Csak ez a kérdésfeltevés engedi meg ugyanis, hogy a tény fogalmát valóban konkrétan, azaz keletkezésének és fennállásának szociális alapján vizsgáljuk meg. Az az irány, amelyben egy ilyen vizsgálatot elvégezhetünk, már más helyen (Mi az orthodox marxizmus című cikkben, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, 13. o.) felvetődött, mégpedig ott csak úgy mint a tényeknek a konkrét totalitáshoz — amelyhez tartoznak — való viszonya és amelyben ezek a tények egyedül valóságosak. Most azonban egészen világossá lesz, hogy az a társadalmi fejlődés és annak gondolati kifejezése, amely az (eredeti állapotban) osztatlanul adott valóságból tényeket formál, már megadja a lehetőséget arra, hogy a természetet az ember ellen rendeljék, és egyúttal

arra is kell hogy szolgáljon, hogy annak a történelmi társadalmi jellegnek, mely ezeknek a tényeknek lényegét, vagyis az emberek közötti viszonylat voltát leplezze, elkendőzze és így ezekből „az emberekkel szemben álló kísérteties és idegen hatalmokat alkosson.” (I. *Ursprung der Familie*, 183. o.) Ugyanis a tényben az eldologiasodott gondolkodás megmerevítő és a folyamatot kizáró vonása még világosabban jut kifejezésre, mint az öt rendező törvényekben. Hogyha a törvényekben az emberi tevékenységnek valami nyoma felfedezhető is — moha gyakran ez is eldologiasodottan hamis szubjektivitásban fejeződik ki — akkor a tényben kristályosodik az embertől elidegenedett, magának a kapitalista fejlődésnek megmerevedett és átjárhatatlan dologgá vált lényege, mégpedig egy olyan formában, mely ezt a megmerevedést és elidegenedést a valóság és a világfelfogás legmagátólértetődőbb és minden kétség fölé emelkedő alapjává teszi. Ezeknek a tényeknek merevségével szembesítve minden mozgás mint egy, csupán tényeken való mozgás jelenik meg, és minden tendencia, mely változást jelent, pusztán szubjektív elvnek (kívánságnak, értékítéletnek, kellésnek) tűnik. Tehát csak akkor, ha a tények módszertani prioritását megtörtük, hogyha minden egyes jelenség folyamatszerűségét elismertük, válik érthetővé az, hogy az, amit tényeknek szoktak nevezni, folyamatokból áll elő. Csak ezután válhat érthetővé, hogy a tények nem mások, mint részek, elválasztott és művilleg elkülönített és teljességgel megmerevített mozzanatok az összfolyamaton belül. Így válik egyúttal érthetővé az is, hogy miért érvényesül hamisítatlan módon az összfolyamat a folyamatszerű lényegben, hiszen az összfolyamat lényege nem merevedett dologivá, és így a tényekkel szemben az igazi magasabb rendű valóságot képviseli. Alkalmassal ezáltal válik egyúttal az is érthetővé, hogy miért kellett az eldologiasodott polgári gondolkodásnak éppen ezekből a dolgokból a maga legmagasabb elméleti és gyakorlati fétiseit alkotnia. Ez a megkövesedett tényszerűség, amelyben minden fix nagysággá merevedik (vö. Marx megjegyzését Benthamról, *Kapital*, I. 573—574.), amelyben az éppen adott valóság teljes értelmetlen változhatatlanságában áll előttünk, ennek a közvetlen realitásnak minden megértését módszertanilag lehetetlenné változtatja.

Ilyen módon ezekben a formákban az eldologiasodás végsőkéig kiéleződik: egyáltalán nem mutat ilyenkor az eldologiasodás önmagán túl: dialektikáját csak a közvetlen termelési formák dialektikája közvetíti. Így azonban a közvetlen lét és a neki megfelelő reflexiók kategóriájú gondolkodás, valamint az eleven társadalmi valóság közötti elentét végsőkéig kiéleződik. Ugyanis egyfelől ezek a formák a kapitalista gondolkodás számára mint tulajdonképpeni eredeti, a termelés más formáit meghatározó formák tűnnek fel, úgy látszanak, mint a termelés más formáinak mintaképei, másfelől a termelési folyamat minden döntő változása gyakorlatilag leplezi, hogy itt a kapitalizmus gazdasági struktúrájának valódi kategoriális felépítését teljesen a feje tetejére állítottan gondolták el. Így a polgári gondolkodás mint közvetlen és eredeti formáknál marad meg ezeknél a formáknál, és így kísérli meg, hogy kiépítse a maga számára a gazdaság megértésének útját, nem tudván arról, hogy ezáltal csak gondolati kifejezését adja annak, hogy képtelen saját gazdasági alapjait megérteni. Ezzel szemben itt nyílik meg a proletariátus számára a perspektíva az eldologiasodási formák tökéletes

áttekintésére, amennyiben a dialektikusan legtisztább formából (a munka és tőke közvetlen viszonyából) kiindulva és a termelési folyamat távolabbi formáit erre vonatkoztatva ilyen módon ezeket egy dialektikus totalitáson belül tárgyalja és ragadja meg. (Ennek a következtetésnek szép kifejtése található a *Kapital*ban, III., II., 362. ff).

Így lesz az ember minden társadalmi dolog mértékévé. Az ökonomia módszertani problémája: a fetisiztikus dologi formák feloldása a folyamatban, mely emberek között játszódik le, és mely emberek közötti formák levezetése az elsődleges emberi viszonylatformákból — egyúttal a kategoriális és történelmi alapot is megteremti erre. Kategoriálisan az emberi világ fölépítése mint önmagától dinamikusan változó vonatkozásformák rendszerre tűnik elő, amelyekben az ember és természet az ember és ember közötti (osztályharc stb.) együttetés folyamata játszódik le. A kategoriális fölépítése és hierarchiája ezáltal megmutatja az emberi tudat világosságának fokát, azt, hogy mennyire világosan látja létének alapjait ezekben a viszonylatokban, vagyis önmagáról alkotott tudatát. Ez a fölépítés és ez a hierarchia egyúttal a történelem központi tárgya. A történelem többé nem tűnik talányos történésnek, amely az emberek felett és a dolgok felett vonul át, amelyet csak transzcendens hatalmak beavatkozásával lehet megmagyarázni, vagy csupán a transzcendens értékekre való hivatkozással kell érzékletessé tenni. A történelem sokkal inkább egyfelől az emberi tevékenység — ugyan eddig tudattalan — terméke, másfelől azoknak a folyamatoknak egymásra következése, amelyekben ennek a tevékenységnek formái az embernek ezek az önmagához (a természethez és más emberekhez) való viszonylatai lejátszódnak. Ha tehát — mint már korábban hangsúlyoztuk — egy közvetlen társadalmi állapot kategoriális felépítése és empirikus történeti következtetés egy adott lét vagy gondolati forma reális keletkezéséről semmiképp sem elegendő ahhoz, hogy a társadalmi állapotot megmagyarázzuk és megértsük, akkor mégis jellemző ez, helyesebben éppen azért jellemző, mert minden kategóriarendszer a maga totalitásában az össztársadalom meghatározott fejlődési fokozata. És a történelem éppen abban áll, hogy minden rögzítés látszattá süllyed. A történelem éppenéggel azoknak a tárgyiasságformáknak megszakíthatatlan átváltozástörténete, amelyek az ember létét alakítják. Az tehát, hogy az empirikus történeti egymásra következésből egyes formák lényege megragadhatatlan, nem azon alapul, hogy a történelemmel szemben ezek a formák transzcendensek, mint ahogy ezt a polgári izoláló reflexiós meghatározásokban vagy izolált tényekben gondolkodó fölfogás véli és kell is vélnie, hanem ezek az egyes formák sem a történelmi egyidejűség egymásmellettiségében, sem pedig a történelmi következtetés egymásutániségében nincsenek egymással közvetlenül összekötve. Kapcsolódásukat inkább a totalitáson belüli kölcsönös helyük és funkciójuk közvetíti, úgy, hogy ennek a tisztán történelmi megmagyarázhatóságnak tagadása az egyedi jelenségek esetében csak arra szolgál, hogy a történelmet mint univerzális tudományt világosabban tudatosíthassuk. Ha az egyedi jelenségek összekapcsolódása kategóriaproblémává válik, akkor a dialektikus folyamat által minden kategóriaprobléma úsmét egy történelmi problémává alakul át. Mindenképpen az univerzális történelem problémájává válik, amely ilyen módon — világosabban, mint bevezető

polemikus tárgyalásunknál — egyidejűleg módszertani problémának és a jelen megismerése problémájának tűnik.

Csakis erről az álláspontról válik a történelem valóban az ember történetévé. Ment nem fordulhat többé elő olyan, aminek nem végső lét- és magyarázat alapja az ember és az emberek egymás közötti viszonylata lenne. Emiatt a filozófiatörténeti fordulat miatt gyakorolt oly döntő befolyást Feuerbach a történelmi materializmus keletkezésében. Mégis amikor ő átváltoztatja a filozófiát antropológiává és az embert szilárd tárgyiassággá merevíti, ezáltal félretolja a dialektikát és a történelmet. S itt rejlik mindenféle humanizmus vagy antropológiai álláspont nagy veszélye. (A modern pragmatizmus ennek egyik iskolapéldája.) Ugyanis ha az embert úgy fogjuk fel, mint minden dolog mértékét, ha ennek a kiindulópontnak segítségével meg kell szüntetnünk minden transzcendenciát anélkül, hogy az embert egyidejűleg ennek az álláspontnak megfelelően önmagára alkalmazott mértékként fognánk fel, vagy — helyesebben szólva — az embert éppen úgy dialektikussá változtatnánk, akkor az abszolutizált ember egyszerűen azoknak a transzcendens hatalmakkal helyére lép, amelyeket megmagyarázni, feloldani és módszertanilag helyettesíteni hivatott. A dogmatikus metafizika helyére jobb esetben az éppen olyan dogmatikus relativizmus lép.

Ez a dogmatizmus abból ered, hogy a nem dialektikusan felfogott embernek szükségképpen egy éppen olyan nem dialektikusan felfogott objektív valóság felel meg. A relativizmus ezért egy lényegileg álló világban találja meg mozgásterét, és minthogy a világ mozdulatlanságának és saját álláspontja merevségének nem lehet tudatában, elkerülhetetlenül visszaesik azoknak a gondolkodóknak dogmatikus álláspontjára, akik a számukra ismeretlen, tudatossá nem tett, kritikátlanul átvett előfeltevésekből alkarták megmagyarázni a világot. Ugyanis döntő különbség az, hogy vajon egy végeredményben állandó világban (lehetőséges természetesen ezt a világot olyan látszatmozgással, mint az azonos fokok visszatérése, vagy a növekedési periódusok biológikus-morfológikus törvényszerű egymásra következősével elmaszkírozni) az igazság az individuumra vagy a fajra való vonatkozásban relatívvá válik, vagy pedig hogy a konkrétta vált egyszem történeti folyamatban a különböző igazságok konkrét történelmi funkciója és jelentősége nyilvánul-e meg. A relativizmusról tulajdonképpen értelemben csak az első esetben beszélhetünk, később azonban a relativizmus elkerülhetetlenül dogmatikussá lesz. Csak ott lehet ugyanis logikailag értelmesen relativizmusról beszélni, ahol általában egy abszolútot is feltételezünk. Az olyan bátor gondolkodók, mint Nietzsche vagy Spengler, gyengesége és féloldalassága éppen abban áll, hogy relativizmusuk az abszolútát csak látszólag távolítja el a világból. Ugyanis az a pont, amely a látszatmozgás megszűnésének ezekben a rendszerekben logikailag és módszertanilag megfelel, éppen az abszolút szisztematikus helye. Az abszolút nem más, mint az a gondolati megrögzítés, mely a valóságot konkrét történelmi folyamatában megragadni képtelen gondolkodás tehetetlenségének mitologizálóan pozitív fordulata. Amennyiben a relativisták a világot csak látszólag oldják fel mozgásban, az abszolútot csak látszólag távolítják el rendszerükből. Minden biológiai stb. relativizmus, amely ilyen módon a saját megrögzött korlátából örök korlátot teremt, a relativizmus ilyen felfogásával, az abszolútot

a gondolkodás időtlen elvét, akaratlanul ismét bevezeti. És amennyire az abszolút a rendszerben (noha tudattalanul) szerepel, a relativizáló kísérletekkel szemben a logikailag erősebb elvnek bizonyul. Ugyanis az abszolút képviseli a nem dialektikus talajon a merev dolgok létvilágában és a merev fogalmak logikai világában elérhető legfőbb gondolati elvet. Tehát itt elkerülhetetlen, hogy Szókratész a szofistákkal szemben a logizmus és az értékelmélet, a pragmatizmus és relativizmusmal szemben stb. logikai módszertani alapon igazolódjék.

Ugyanis ezek a relativisták nem tesznek mást, mint hogy az ember világfelfogásának jelenlegi társadalmi-történelmi korlátait egy biológiai pragmatisztikus örök korlát formájába merevítik. Ilyen módon nem többek, mint annak a racionalizmusnak és annak a vallásosság-nak, melyekben ők maguk kételkednek, a kétség és kétségbeesés formájában megjelenő dekadenciajelenségei. Éppen ezért nem történelmileg jelentéktelen szimptomája ez annak, hogy az a társadalmi lét, amely az általuk támadott racionalizmus alapja volt, már belsőleg problematikussá vált. Azonban csak mint szimptomák jelentősek ezek. A valóság szellemi értékeit velük szemben az általuk állandóan támadott kultúra, egy még töretlen osztály kultúrája reprezentálja.

Csak a történelmi dialektika teremt itt egy radikálisan új helyzetet. Nemcsak azért, mert ebben a dialektikában maguk a korlátok válnak relativvvá vagy helyesebben mondvá cseppfolyóssá. Nem is csak azért, mert mindazokat a létformákat, melyeknek fogalmi ellenpéldája az abszolút a maga különböző formáiban, a folyamatban oldja föl, és mint konkrét történelmi jelenségeket ragadja meg, úgyhogy az abszolútát már nem annyira absztraktnan tagadja, mint inkább a maga konkrét történelmi alakjában, mint magának a folyamatnak mozzanatát ragadja meg. Előáll ez az új helyzet azért is, mert a történelmi folyamat a maga egyszerűségében, a maga dialektikus előretörésében és dialektikus visszahatásaiban az igazság magasabb fokaiért folytatott szakadatlan harc — az ember (társadalmi) önismeretéért folytatott harc. Az igazság relativizálása Hegelnél annyit jelent, hogy a magasabb mozzanatot legott a szisztematikailag alacsonyabban álló mozzanat igazsága. Ilyen módon az igazság objektivitása a korlátozottabb folkokon nem szenved hajótörést, hanem megváltozott értelmet nyer, amennyiben egy konkrétabb, átfogóbb totalitásba kapcsolódik bele. Amennyiben Marxnál a dialektika magának a történelmi folyamatnak lényegévé válik, ez a gondolati mozgás úgy jelenik meg, mint a történelem összmozgásának egy része. A történelem a tárgyiasságformák története lesz, melyek az ember környező világát és belső világát alkotják, amelyet az ember gondolatilag, praktikusán, művészileg stb. meg akar hódítani (a relativizmus viszont állandóan merev és változatlan tárgyiassági formákkal dolgozik). Az igazság „az emberi társadalom előtörténete”, az osztályharc korszakában semmiféle más funkcióval nem rendelkezhet, mint hogy a különböző, itt lehetséges álláspontokat egy — lényegében — fel nem fogott világhoz, a külvilág meghódításának követelményeihez és a harcnak megfelelően rögzítse. Itt tehát csakis egy olyan objektivitással rendelkezik, mely vonatkozásban áll az egyes osztályok álláspontjával és az ezeknek megfelelő tárgyiasságformákkal. Ez az igazság, amennyiben az emberiség saját életalapját világosan átlátja és ennek megfelelően átalakítja, egészen új aspektust nyerhet. Ha az elmélet és gyakorlat egyesítése a valóság megváltoztatásának a lehető-

ségéhez ér el, akkor az abszolút és annak relativisztikus ellenpólusa is eljátszotta történelmi szerepét. Ugyanis a gyakorlati átlátás és a reális átalakítás következtében egyúttal ezekkel eltűnik az a valóság is, amelynek gondolati kifejezése ugyanazon a módon volt az abszolút és a relatív.

Ez a folyamat a proletár osztályálláspont tudatossá válásával kezdődik meg. Ezért a relativizmus megjelölés nagyon is tévútra vezet a dialektikus materializmus szempontjából. Ugyanis a látszólag közös kiindulópont — az ember minden dolog mértéke — mindkettő számára kvalitatíve különbözőt, sőt ellentéteset jelent. A materialista antropológia kezdete Feuerbachnál olyan kezdet, mely magában teljesen különböző továbblépéseket enged meg. Marx a feuerbach-i fordulatot radikálisan végiggondolta. Ezen a ponton rendkívül élesen fordul Hegel ellen: „(Nachlass, II., 304. o.) Hegel az embert az öntudat emberévé teszi, ahelyett, hogy az öntudatot a valóságos és így a valóságos tárgyi világban élő és azáltal meghatározott ember öntudatává tenné.” Egyúttal azonban — még abban a korszakban is, amikor Marx legerősebben Feuerbach befolyása alatt állt — az embert történelmileg és dialektikusan fogja fel. Mindkettőt kettős értelemben. Először ugyanis sosem beszél a pusztán emberről, az absztraktan abszolutizált emberről, hanem róla állandóan mint egy konkrét totalitás: a társadalom tagjáról gondolkozik. Az emberről először ezt kell kijelenteni, ugyanis ha az ember maga belefűződik ebbe a konkrét totalitásba, akkor emelhető igazi konkrétsággá. Másodszor Marx az embert magát mint a történelmi dialektika tárgyi alapját, mint ennek a dialektikának alapjául szolgáló identikus szubjektum-objektumot, vagyis a dialektikus folyamatot határozott módon elismeri. Az, hogy a dialektika absztrakt kiinduló kategóriáját az emberre lehessen alkalmazni, annyit jelent, hogy egyszerre van is és nincs is. A vállás — mondja Marx hegei jogfilozófia bírálataiban (Nachlass, I., 384. o.) — „az emberi lényeg fantasztikus megvalósulása, mivel az emberi lényeknek itt semmiféle igazi valósága nincsen”. És mivel ez a nem létező ember válik minden dolog mértékévé, a történelem demiurgoszává, nemléteének egyszermind bele kell nőnie a jelen kritikai konkrét dialektikus ismeretének formájába, hiszen a jelenben az ember — szükségképpen — nemlétre ítéltetett. Léteének tagadása tehát a polgári társadalom ismeretében konkretizálódik, miközben az emberhez viszonyítva a polgári társadalom dialektikája e társadalom absztrakt reflexiós kategóriáinak ellentmondása — mint már láttuk — világossá lesz. Így Marx programatikusan azt mondja Hegel ismeretelméletének éppen idézett kritikájában: „Még kell mutatni azt, hogy miképpen változtatja át absztrakciókká az embereket az állam, a magántulajdon stb., vagy hogy ezek absztrakt emberek termékei ahelyett, hogy individuális konkrét emberek által teremtett valóság lennének.” És hogy az ember absztrakt nemlétéről alkotott felfogás az érett Marx alapszemlélete maradt, megmutatják *A politikai gazdaságtan kritikájának* azok a gyakran idézett szavai, ahol a polgári társadalmat mint „az emberi társadalom előtörténetének utolsó megjelenési formáját” jellemzi.

Itt válik el Marx humanizmusa legélesebben minden első pillantásra hasonlóknak tűnő törekvéstől. Ugyanis a kapitalizmus emberellenes, minden emberin erőszakot elkövető és az emberit megsemmisítő lé-

nyegét már mások is gyakran felismerték és leírták. Pusztán Carlyle *Past and Present*-jére utalok, amelyet a fiatal Engels leíró részeiben dicséнт, sőt részben lelkesedett is érte. Ha azonban az egyik oldalon azt ábrázolják, hogy az emberi lét a polgári társadalomban lehetetlen és ezt mint pusztá (vagy időtlen) tényt fogják fel, a másik oldalon viszont a levésben lévő ember — s mindegy itt, hogy a múltban-e vagy a jövőben vagy kellésként — állítódik szembe az embernek ezen nemlétével, vagy pedig, ami ugyanazt jelenti, metafizikai mitológiaián történik ez, akkor csak egy tisztázatlan kérdésfeltevéshez lehet eljutni, de semmiképpen sem a megoldás útjának megmutatásához. A megoldást csak akkor lehet megtalálni, ha ezt a két mozzanatot elszakíthatatlan dialektikus kötöttségében — tehát úgy, ahogy a kapitalizmus valódi fejlődésfolyamatában megjelennek — fogjuk fel. Ha tehát a dialektikus kategóriák helyes alkalmazása az emberre mint a dolgok mértékére egyet jelent a polgári társadalom gazdasági struktúrájának tökéletes leírásával és a jelen helyes ismeretével. Különben a — az egyediségekben alkalmmilag nagyon is találó — leírás eljut az empirizmus és utópizmus, a voluntarizmus és fatalizmus dilemmájához. Ez a leírás jobb esetben megreked a durva tényszerűségben, másfelől a történelmi fejlődésnek és immanens útjának ellenében idegen, és ezért pusztán szubjektív, önkényes követelményeket állít fel.

Ez a sorsa kivétel nélkül azoknak a kérdésfelvetéseknek, amelyek tudatosan az emberből kiindulólág elvileg az emberi létprobléma megoldását, gyakorlatilag pedig az embernek ezektől a problémáktól való megváltását kísérelték meg. Mindazokban a próbálkozásokban, melyek az evangéliumi kereszténység típusából valók, észrevehető ez a kétösség. Az empirikus valóság (társadalmi) meglétében és ígylétében érintetlen marad. Az hogy 'megadni a császárnak, ami a császáré', vagy a lutheri a főnmálló szentséggé emelésének, vagy a tolsztoji „ne állj ellent a gonosznak” formáját ölti-e ez, strukturálisan ugyanazt jelenti. Ugyanis — erről az állásponttól — teljesen egyre megy, hogy milyen érzelmi akcentussal vagy milyen metafizikai vallásos értékeléssel tűnik az empirikus (gazdasági) emberi meglét és ígylét feloldhatatlannak. A fontos, hogy közvetlen megjelenési formáját úgy alkossák meg, mint — az ember által — érinthetetlen módon rögzítettet és ezt az érinthetetlenséget mint erkölcsi parancsot. Ennek a lételméletnek utópikus ellenpéldája nem pusztán ennek az empirikus valóságnak az istentől okozott megszüntetésében áll, vagyis az apokalipszisben, amely néha, mint pl. Tolsztojnál, hiányozhat is, anélkül, hogy a dolog lényegén változtatna, hanem az emberről mint szentről alkotott utópista felfogásban, amelynek az ilyen módon feloldhatatlan külső valóság belső túlhaladását kell véghezvinnie. Amennyiben az ilyen felfogás eredeti élességében lép fel, mint az emberiség problémájának humanisztikus megoldása jelenik meg: ekkor viszont kényszerül arra, hogy az emberek túlnyomó többségétől megtagadja az emberi létet, kizárja őket abból a megváltásból, amelyben e világon az ember élete tapasztalatilag elérhetetlen értelme áll és amelyben az ember tulajdonképpen emberre lesz. Ezáltal azonban — ellenkező előjelekkel, megváltozott értékmértékekkel — az osztálytársadalom embertelensége metafizikus vallásos talajon a jelenben mint örökkévaló reprezentálódik. És azt, hogy ezeknek az utópisztikus követeléseknek mindenfajta szelídítése a jelenleg

fennálló társadalomhoz való alkalmazkodást jelenti, bármely szerzetesrend legegyszerűbb történeti vizsgálata is megmutatja, amikor a szentek közösségéből gazdasági-politikai hatalmi tényezővé vált az éppen uralkodó osztály oldalán.

De az ilyen felfogások forradalmi utópizmusa sem képes meghaladni ennek a nem dialektikus humanizmusnak belső korlátait. Az újrakeresztségében megváltoztathatatlan empiriából és egy lében lévő emberek éppen föllelhető empirikus meglétét tárgyi felépítésében érintetlenül hagyják (fogyasztási kommunizmus), másfelől a valóság általuk követelt megváltozását az ember belső lényének ébredésétől várják, amely az ember konkrét történelmi lététől függetlenül az örökkévalóságtól fogva megvolt, és pusztán — alkalmilag az istenség transzcendens beavatkozása révén — életre kell kelteni. Tehát ők is kiindulnak egy struktúrájában megváltoztathatatlan empiriából és egy lében levő emberből. Az, hogy történelmi helyzetük következménye ez, magától értetődik, de nem tartozik ezen fejtegetések keretei közé. Ezért csak azt kell hangsúlyozni, hogy egyáltalán nem véletlen dolog, hogy éppen a forradalmi szektavallásosság szolgáltatta az ideológiát a kapitalizmus legtisztább formáihoz. (Anglia, Amerika.) Ugyanis a legmagasabb fokú absztrakcióig megtisztított és minden kreatúrajellegtől megszabadított bensőség összekapcsolása egy transzcendens történetfilozófiával a valóságban megfelel a kapitalizmus ideológiai alapstruktúrájának. Sőt, azt mondhatnánk, hogy az individuálist megőrző etika (a bensővilági aszkézis) — hasonlóképpen forradalmi — kálvinista kötöttsége a világmozgás objektív hatalmainak és az emberi sors tartalmi alakításának teljes transzcendenciájához (deus absconditus és predestináció) mitologizálva, de tiszta kulturális módon ábrázolja az eldologiasodott tudat polgári magábanvaló struktúráját. Az aktív forradalmi szektákban egy Münzer elementáris aktivitása az első pillantásra elfedheti az empirizmus és utópizmus mégiscsak jelenlévő kettősségét és elválaszthatatlan keveredését. Ha azonban jobban megnézzük és a tanítás vallásos utópisztikus alapjait Münzer cselekvéseire gyakorolt praktikus következményeiben közelebről megvizsgáljuk, akkor a kettő között ugyanazt a sötét és üres teret, ugyanazt a hiatus irrationalis-t fedhetjük fel, amely mindenütt megvan, ahol egy szubjektív és ezért nem dialektikus utópia közvetlenül lép fel a történelmi valósággal szemben, azzal a szándékkal, hogy arra hasson és megváltoztassa azt. A valóságos cselekvések azután — éppen objektív forradalmi értelmükben — teljesen függetlenné tünnek a vallásos utópiától: ez ugyanis sem reálisan nem irányítja a cselekvéseket, sem pedig a megvalósítás konkrét céljait vagy eszközeit nem nyújtja. Ha tehát Ernst Bloch (*Thomas Münzer*, 73. ff) a vallásosnak a társadalmi forradalmival való összekapcsolódásában utat lát a pusztán gazdasági történelmi materializmus elmélyítésére, akkor eltekint attól, hogy az elmélyülés éppen a történelmi materializmus valódi mélységében megy végbe. Amennyiben ő a gazdaságot éppenséggel mint objektív dologiságot fogja fel, amellyel a lelki, a bensőség stb. szükségképpen szemben áll, akkor eltekint attól, hogy éppen a valódi társadalmi forradalom lehet csak az ember konkrét és reális életének átalakítása, és hogy az, amit gazdaságnak szoktunk nevezni, nem más, mint ennek a reális életnek tángyiaság formájú rendszere. A forradalmi szektáknak el kellett menni e kérdés mellett, minthogy az élet újjáalakítása, sőt maga ez a problémafelvetés

történelmi helyzetük következtében objektíve lehetetlen volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy elmélyülést (kellene megpillantanunk) a szekták gyengeségében, abban, hogy képtelenek voltak a valóság átváltozásának arkhimédészi pontját felfedni és kényszerhelyzetükben vagy e fölé vagy ez alá kapkodtak.

Az individuum sosem lehet a dolgok mértéke, mert az individuum szükségképpen úgy áll az objektív valósággal szemben, mint merev dolgok komplexumával, melyeket készen és megváltoztathatatlanul lát maga előtt, és amelyekkel szemben csak az elismerés és elutasítás szubjektív ítéleteihez juthat el. Csakis az osztály (s nem pedig az emberi nem, mely csupán egy kontemplatív stillizált mitologizált individuum) képes gyakorlatilag megváltoztató módon hatni a valóság totalitására. És az osztály is csak akkor, ha képes arra, hogy az adott és föléit világ dologi tárgyiaságában egy olyan folyamatot pillantson meg, mely egyúttal saját sorsa. Az individuum számára a dologiság és ezzel együtt a determinizmus (a determinizmus a dolgok gondolatilag szükséges kapcsolata) feloldhatatlan. Minden kísérlet, amely arra irányul, hogy innen a szabadsághoz jussanak el, megfeneklik, mert a tisztán belső szabadság a külső világ megváltozhatatlanságát feltételezi. Ezért az énnel kísérelésre és létre, intelligibilis és empirikus énnel való szakadása az egyedivé vált szubjektum számára nem alapozhat meg semmilyen dialektikus levést. A külvilág kérdését és ezzel együtt a külvilág struktúráját (a dolgokét) az empirikus énnel kategóriája hordozza, melyre (pszichológiailag, fiziológiailag stb.) a dologi determinizmus törvényei éppen úgy érvényesek, mint a külvilágra szűkebb értelemben. Az intelligibilis énnel transcendentális eszmévé válik (mindegy, hogy metafizikus létnek vagy kellésnek tekintjük), melynek lényege egy dialektikus kölcsönhatás az énnel empirikus összetevőivel, és ezért az intelligibilis és önmegismerését az empirikus énnel már előzetesen kizárja. Egy ilyen eszme hatása a rendezett tapasztalatra ugyanazt a talányosságot mutatja, amire korábban a kellés és lét viszonyával kapcsolatosan általában utaltunk.

Ezzel a megállapítással egyszersmind az is világossá válik, hogy miért kell mindenfajta ilyen szemléletnek misztikába, fogalmi mitológiába torokollania. Ugyanis a mitológia mindig ott lép fel, ahol egy mozgás két etapja vagy két végpontja van — legyen ez az empirikus valóság mozgása vagy akár egy indirekt, közvetett gondolati mozgás, mely az egész megragadására irányul és mely a mozgás végpontjait megrögzíti, anélkül, hogy lehetséges lenne a két korszakos pont és mozgáspont közötti konkrét összefüggést fellelni. Mivel erre képtelen ez a gondolkodás, mindig az a látszat keletkezik, mintha mozgás és mozgatott mozgás és mozgató, továbbá mozgató és mozgatott között áthidalhatatlan különbség lenne. A mitológia azonban elkerülhetetlenül annak a problémának tárgyi szerkezetét ölti fel, amelynek levezethetetlensége keletkezését elindította. Ennyiben igazolódik Feuerbach antropológiai kritikája. Így jön létre — első pillantásra — az a paradox helyzet, hogy a tudat számára ez a mitologizált, ez a fölvázolt világ közelebbállónak tűnik, mint maga a közvetlen valóság. Ez a paradoxia azonban feloldódik, ha meggondoljuk, hogy a közvetlen valóság meghódítása jelenti a probléma megoldását, hogy a közvetlenség álláspontjáról való lemondás ehhez feltétlenül szükséges, míg a mitológia pusztán azt ígérheti, hogy a probléma megoldatlanságának fantasztikus reprodukcióját nyújtja. Tehát ma-

gasabb fokon ismét helyreállítja a közvetlenséget. Ilyen módon Meister Eckhartnak az a törekvése, amely a lelket az istenen túl akarja felkutatni, hogy az istenséget megtalálja, sokkal közelebb áll az egyedi individuális lélekhez, mint a lélek konkrét léte egy emberi társadalom konkrét totalitásán belül, mely erről az alapról kontúrjaiban szükségképpen észrevehetetlen. Ezért van az, hogy a durván kauzális dologi determinizmus közelebb áll az eldologiasodott emberhez, mintsem azok a közvetítések, melyek túlmutatnak az ember társadalmi létének eldologiasodott közvetlen álláspontján. Azonban az individuális embernek, mint minden dolog mértékének, szükségképpen be kell jutnia ebbe a mitológiai labirintusba.

Az indeterminizmus azonban az individuuum álláspontjáról természetesen nem jelenti ennek a nehézségnek meghaladását. A modern pragmatisták indeterminizmusa eredetileg nem volt más, mint annak a szabad játéktérnek kiszámítása, amelyet a dologi törvények keresztesződése és irracionálisitása az individuuum számára a kapitalista társadalmon belül nyújthat, hogy azután egy intuíciós miszticizmusba torkolljon, amely a külső eldologiasodott világ számára érintetlenül hagyja a fatalizmust. Jacobi állítólagos humanisztikus szembefordulása a törvény kanti—fichtei uralmával és az a követelménye, hogy a törvények az emberért legyenek és ne pedig az ember a törvényekért, csak arra való volt, hogy Kantnak az a vonását, mely a főnállót racionálisan hagyja érintetlenül, a főnálló empirikus — pusztán tényzerű — valóság dicsőítésével helyettesítse. (vö. *Jacobi's Werke*, III., 37—38.) Ha egy ilyen alapszemlélet tudatosan a társadalom átalakítására irányul, arra ikényszerül, ami még rosszabb, hogy eltorzítsa a társadalmi valóságot azért, hogy egy megjelenésformájában pozitív oldalon mutassa fel a létező embert, akit ő mint dialektikus mozzanatot közvetlen negativitásában felfedni nem tudott. Ékes példa ebben a vonatkozásban az ismert hely Lassalle *Bastiat—Schulzejéből*. „Ebből a társadalmi helyzetből társadalmi úton semmiféle kiút nincs. A dolgoknak azt a hiábavaló törekvését, hogy ember módra viselkedjenek, mutatják az angol sztrájkok, melyeknek szomorú kimenetele eléggé ismert. Az egyetlen kiút a munkás számára csak az, hogy abba a szférába menjen, amelyen belül még embernek számít, vagyis bejusson az államba. Vagyis éppen egy olyan szférába, amely azt akarja feladatává tenni, ami hosszú időre elkerülhetetlen. Innen ered a liberális burzsoázia ösztönös, de határtalan gyűlölete az államfogalom ellen, bárhogy jelenjék is az meg.” (I. *Lassalle's Werke*, Cassirer, V., 275—76.) Itt nem Lassalle nézeteinek tartalmi és történelmi helytelenségéről van szó, hanem azt kell módszertanilag megállapítani, hogy gazdaság és társadalom elvont abszolút szétválasztása, az embernek mint dolognak merev tételezése az egyik oldalon és mint embernek a másik oldalon lehetővé tesz egy a közvetlen empirikus tényzerűségben megrekedt fatalizmust. (Gondoljunk Lassalle vasbértörvényére.) Másodszor a kapitalista gazdasági fejlődéstől megszabadított állameszme az államnak teljesen utópikus, az állam konkrét lényegéhez képest tökéletesen idegen funkciót tulajdonít. És ezáltal minden cselekvést, amely ennek a valóságnak megváltoztatása irányában hat, módszertanilag tévútra vezet. Már a gazdaság és politika mechanikus elválasztása is lehetetlenné kell hogy tegyen minden hathatós cselekvést, mely a társadalom totalitására irányul, ami szakadatlan és mindkét mozzanat egymást kölcsönösen feltételező kölcsönhatásán alapul. Így a gazdasági fataliz-

mus gazdasági területen minden átfogó cselekvést megszüntet, míg az államra vonatkozó utópizmus egy csodaváró és kalandor illúziós politika irányába mutat.

A dialektikus gyakorlati egységnek ezt a szétszakadását az empirizmus és utópizmusra, a tényekbe való beleragadásra (a tények föloldatlan közvetlenségébe), valamint a jelentől és történelemtől idegen üres illuzionizmusra megfelelően mutatja meg a szociáldemokrácia fejlődése. Ennél a problémánál csak az eldologiasodás módszertani álláspontja miatt kell időznünk, hogy röviden utaljunk arra: ebben a magatartásban — jóllehet minden tartalom mégoly szocialista módon körített is — benne rejlik a burzsoázia előtti teljes kapituláció. Ugyanis teljességgel megfelel a burzsoázia osztályérdekeinek, hogy a társadalmi lét egyes szféráit elválasszák egymástól és az embereket a megfelelő szétválasztásnak jellege szerint darabolják szét. Az itt föllépő kettősség, az ökonomiai fatalizmus és az etikai utópizmus az állam emberi funkciója vonatkozásában (ezt ugyan más szavakkal mondják, de lényegileg a szociáldemokrácia magatartásának az alapja) azt jelenti, hogy a proletariátus a polgári szemlélet talajára áll és ezen a talajon természetesen a burzsoázia megőrzi fölényét. (l. a *Klassenbewusstsein* c. tanulmányt) Az a veszély, amelynek a proletariátus történelmi föllépésétől kezdve szakadatlanul ki van téve, ti. hogy létének — a burzsoáziával közös — közvetlenségében ragad meg, a szociáldemokráciával egy olyan politikai szervezeti formát nyert, amely a már fáradságosan elért közvetítéseket művileg kikapcsolja, hogy a proletariátust közvetlen létére vezesse vissza, ahol ez az osztály pusztán eleme a kapitalista társadalomnak, és nem egyszermind föloldásának és összetörésének motorja is. Ezek a törvények, melyeknek a proletariátus vagy akaratlanul fatalisztikusan aláveti magát (a termelés természet törvényei), vagy amelyeket etikailag akaratába felvesz (az állam mint eszme, mint kultúrérték), az eldologiasodott tudat számára felfoghatatlan objektív dialektikájukban a kapitalizmus alkonyához juthatnak. Az egységes dialektikus és teljes összefüggés elrejtése a burzsoázia számára mindenféle praktikus előnyöket nyújt. A szociáldemokráciának tehát ezen a talajon a gyengébb rész jut. Nemcsak azért, mert a szociáldemokrácia a proletariátus történelmi elhivatottságának mozzanatáról, arról, hogy a burzsoázia számára megoldhatatlan polgári problémákból kiutat mutasson, önként lemond, és fatalisztikusan szemléli, hogy a kapitalizmus törvényei miképpen juttatnak a szakadék szélére, hanem minden egyes kérdésnél is vereséget szenved. Ugyanis szemben azzal a fölényvel, mellyel hatalmi eszközökben, tudásban, képzettségben és rutinban stb. a burzsoázia kétségtelenül rendelkezik, és amíg uralkodó osztály marad, rendelkezni is fog, a döntő fegyver a proletariátus egyedüli valóságos fölénye, az a képessége, hogy a társadalmat mint konkrét történelmi totalitást tekinti. Vagyis az eldologiasult formákat mint emberek közötti viszonylatokat ragadja meg, a fejlődés immanens értelmét, mely az elvont létforma ellentmondásaiban csak negative kerül napvilágra, pozitíve tudatosítsa, és gyakorlatba ültesse át. A szociáldemokrata ideológiával a proletariátus áldozatául esik az összes korábban behatóan elemzett eldologiasodási antinómiáknak. Hogy éppen ebben az ideológiában az ember princípiuma mint érték, mint eszme, mint kellés mindig erősebb szerepet játszik — alkalmasint egyúttal a tényszerű ökonomiai történés törvényszerűségébe és szükség-

szerúségébe való csökkenő belátással együtt —, pusztán a polgári eldologiasult közvetlenségbe történő visszacsúszásnak egyik szimptomája. Ugyanis természettörvények és kellés közvetlen egymásmellettségükben a polgári társadalom közvetlen társadalmi létének legkövetkezetesebb kifejezései gondolatilag.

Ha tehát az eldologiasultság szükségszerű közvetlen valóság minden egyes (kapitalizmusban élő ember számára, akkor túlhaladása nem öltöhet más formát, mint azt a szakadatlan, mindig ismét megújuló tendenciát, hogy az összfejlődés konkrétan fellépő ellentmondásai (konkrét viszonylata segítségével ezeknek az ellentmondásoknak az összfejlődés szempontjából való immánens értelmének tudatosításával a lét eldologiasodott szerkezetét gyakorlatilag áttörjük. Elyenkor szem előtt kell tartani a következőt: először ez az áttörés csak a folyamat belső ellentmondásainak tudatosításával lehetséges. Csak ha a proletariátus tudata képes annak a lépésnek felfedésére, amely a fejlődés dialektikájába objektíve belesik, anélkül, hogy saját dinamikáját szolgálja. Csak ilyen esetben növekszik a proletariátus tudata magának a folyamatnak tudatává és jelenik meg a proletariátus mint a történelem azonos szubjektum objektuma, így lesz gyakorlata a valóság megváltoztatásává. Ha ezt a lépést nem teszi meg a proletariátus, az ellentmondás feloldatlan marad, és magasabb lehetőséggel, változott alakban és fokozott intenzitással reprodukálja azt a fejlődés dialektikus mechanikája. Ez a fejlődési folyamat objektív szükségszerűsége. A proletariátus tette tehát csupán a fejlődés legközelebbi lépésének konkrét gyakorlati keresztülvitele lehet. (Lenin érdeme, hogy a marxizmusnak ezt az oldalát, amely gyakorlati magjának tudatosításhoz vezető útját mutatja meg, fölfedte. Az állandóan ismételt figyelmeztetése, hogy teljes erővel kell megragadni a fejlődés-láncolat következő tagját, amely az adott pillanatban egyet jelent a totalitás sorsával, minden utópikus követelmény félretolása. Tehát Lenin relativizmusa, réalpolitikája annyit jelent, mint a fiatal Marx Feuerbach téziseinek aktuálissá, gyakorlattá tétele.) Az, hogy ez a lépés döntő vagy epizodikus-e, a konkrét körülményektől függ. Itt azonban, ahol a szerkezet megismerését tárgyaljuk, nem elhatározó jelentőségű, minthogy itt az ilyen áttörések megszakíthatatlan folyamatáról van szó.

Ezzel azonban — másodszor — feloldhatatlan összefüggésben áll az, hogy a totalitás viszont nem szükségképpen fejeződik ki abban, hogy extenzív tartalmi töltése a cselekvés motívumaiba és tárgyaiba tudatosan kerül-e be. A totalitás szándékáról van szó, arról, hogy a cselekvés a folyamat totalitását betöltse — az előbb leírt — funkcióját. Valószínűleg a társadalom polgári társadalmasodásának fokozódásával növekszik a lehetősége és szükségszerűsége is annak, hogy minden egyes eseményt tartalmilag a tartalmi totalitásba beleszőjünk. Amit itt kifejtettünk azonban nem mond ellent annak, hogy a cselekvés döntő mozzanata esetleg valami — látszólag — lényegtelenre irányul. Itt jut gyakorlatilag érvényre, hogy a dialektikus totalitásban az egyes mozzanatok az egész szerkezetét magukban hordozzák. Ez kifejeződik elméletileg abban, hogy az árszerkezetből kifejtendő volt az egész polgári társadalom megismerése, s most pedig ugyanez a szerkezeti tényállás abban mutatkozik meg, hogy gyakorlatilag a döntéstől egy látszólag jelentéktelen mozzanat esetében is egy egész fejlődés sorsa függhet.

Ezért — harmadszor — egy lépés igazságának és hamisságának megítélése az összfejlődés szempontjából felvetődő funkcionális helyességtől és hamisságtól függ. A proletár gondolkodás mint praktikus gondolkodás erősen pragmatiztikus. The proof of the pudding is in the eating (az evés a pudding próbája) — mondja Engels, és ezzel populáris drasztikus formában a második Feuerbach-tézis lényegét fejezi ki: „Az a kérdés, hogy az emberi gondolkodást tárgyi igazság rangja illeti-e meg, nem az elmélet kérdése, hanem gyakorlati kérdés. A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igazságát, azaz valóságosságát és hatalmát, evilágiságát bizonyítania. Valamely gondolkodás valóságáról vagy nemvalóságáról folytatott vita, mely gondolkodás elszigetelődött a gyakorlattól, tisztán skolasztikus kérdés.” Ez a pudding azonban a proletariátus osztály szerveződése: osztálytudatának gyakorlati valósággá levése. Az az álláspont, hogy a proletariátus a történelmi folyamat azonos szubjektum objektuma, azaz hogy az első szubjektum a történelem folyamán, mely adekvát társadalmi megismerésre képes, így konkrét alakban jelenik meg. Ez megmutatkozik abban, hogy az ellentmondások objektív társadalmi megoldása, amely ellentmondásokban a fejlődésmechanika antagonizmusa fejeződik ki, csak azután lehetséges gyakorlatilag, ha ez a megoldás úgy jelenik meg, mint a proletariátus gyakorlatilag elért tudati foka. A cselekvés funkcionális helyessége vagy hamisságának tehát végső kritériuma a proletár osztálytudat fejlődésében van.

Ennek a tudatnak eminensen praktikus lényege tehát — negyedszer — abban fejeződik ki, hogy a helyes tudat tárgyának megváltoztatását és elsősorban önmagának megváltoztatását jelenti. Ennek a fejtegetésnek második fejezetében kifejtettük Kant viszonyát az ontológiai isten-bizonyítékhoz, a lét és tudat viszonyához és az ő igen konzekvens elképzelését, hogy ha a lét egy valóságos predikátum volna, akkor „nem mondhatnám, hogy éppen az én fogalmam tárgya létezik”. Kant részéről egészen következetes dolog volt, hogy ezzel szembefordult. Ha azonban belátjuk azt, hogy a proletariátus álláspontjáról a dolgok empirikusan adott valósága folyamatokban és tendenciákban oldódik fel, hogy ez a folyamat nem azon fátyol szétszakításának egyszeri aktusa, amely a folyamatot eltakarja, hanem a megmerevedés, az ellentmondás és folyamatba tétel megszakíthatatlan változása és hogy itt a valós valóság — az ébredő fejlődéstendenciák tudatosítása szempontjából — olyan dolog, melyet a proletariátus képvisel, akkor egyúttal feltehetjük, hogy Kantnak ez a paradoxan hangzó tétele annak a helyes leírása, amely a proletariátus minden egyes funkcionálisan helyes cselekvése nyomán föllép.

Csupán ez a belátás juttathat bennünket abba a helyzetbe, hogy átlássuk az eldologiasult tudatszerkezetet utolsó mozzanatáig és a tudatszerkezet gondolati formáját, a magábanvaló problémáját. Maga Engels egy alkalommal könnyen félreérthető formában nyilatkozott erről. Ő a Marxot és őt a hegeli iskolától elválasztó ellentét leírásánál így beszél: „Fejünk fogalmait ismét materialisztikusan mint a valóságos dolgok képmásait fogtuk fel, s nem pedig a valóságos dolgokat mint az abszolút fogalom ilyen vagy olyan fokának képmásait”. (Feuerbach, 38—39.) Fel kell azonban vetni a kérdést — és Engels nemcsak felveti, hanem meg is válaszolja — más oldalról is, a mi értelmünkben is: „A világ nem fogható fel mint kész dolgok komplexuma, hanem mint folyamatok komplexuma.” Ha viszont dolgok nincsenek, akkor mit kell gondolatilag leképezni? Itt még csak érintőlegesen sem lehetséges a tükrö-

zöldési elmélet történetét felvázolni, holott ennek a problémának egész hordereje csak ebben nyilatkozhatna meg. Mert a képmásról szóló tanításban objektíválódik elméletileg — az elidegenedett tudat számára — a gondolkodás és lét, a tudat és valóság áthidalhatatlan kettőssége. És erről az állásponton teljesen közönyös, hogy a dolgokat tartjuk-e a fogalmak képmásának vagy a fogalmakat a dolgok képmásának, mert mindkét esetben logikailag mozdíthatatlanul rögződik meg ez a kettősség. Kant nagyvonalú és nagyon helyes kísérlete, mely arra irányult, hogy ezt a kettősséget logikailag haladja meg azzal az elmélettel, amely a teoretikus szféra teremtésében a tudat szintetikus funkcióját teszi fel, nem adhatta meg a kérdés filozófiai megoldását. Ugyanis a kettősséget csak logikailag távolította el, de jelenség és magábanvaló kettősségének formájában a kettősséget mint feloldhatatlan filozófiai problémát mintegy örökkévalóvá tette. Hogy Kant megoldása mennyire nem filozófiai értelemben elismerhető megoldás, arra bizonyíték elméletének sorsa. Ugyan félreértés Kant ismeretelméletét szkepticizmusnak vagy agnoszticizmusnak nevezni. De ennek a félreértésnek gyökere magában a kantai elméletben van — semmiképpen nem közvetlen a logikában —, viszont a logikának a metafizikához való viszonyában, a gondolkodásnak a léthez való viszonyában. Itt tehát fel kell fogni azt, hogy minden kontemplatív magatartás, azaz minden „tisza gondolkodás”, mely egy számára ellentétes tárgy ismeretét kell hogy feladatává tegye, egyúttal a szubjektivitás és objektivitás problémáját is fölveti. A gondolkodás tárgya (mint vele szembeállított) a szubjektumtól idegenné alakul, és így fölvetődik a probléma, vajon a gondolkodás és tárgy fedik-e egymást. Amennyivel „tisztábban” kidolgozzák a gondolkodás megismerő karakterét, amennyivel „kritikusabb” lett a gondolkodás, annál nagyobb és áthidalhatatlanabb képet mutat a „szubjektív” gondolati forma és a (létező) tárgy közötti szakadék. Lehetséges — mint pl. Kantnál történik — a gondolkodás tárgyát mint a gondolati formák által „teremtett” tárgyat felfogni. Ezáltal azonban nem oldódott meg a lét problémája, és amennyiben Kant ezt a problémát az ismeretelméletből kikapcsolja, a következő filozófiai szituációba kerül: az ő elgondolt tárgyainak is meg kell egyezniük valamilyen „valósággal”. Ezt a valóságot azonban — mint magábanvalót — kívül helyezi a „kritikailag” megismerhetőn. Erre a valóságra való vonatkozásban (ezt Kant is, mint etikája tanúsítja, a tulajdonképpeni, a metafizikai valóságnak tartja) magatartása valóban szkepticizmus, agnoszticizmus, még akkor is, hogyha az ismeretelméleti objektivitás, a gondolatilag immanens valóságtan legkevésbé sem szkeptikus megoldások jegyében dolgozik.

Tehát nem pusztán véletlen az, hogy Kant a legkülönbözőbb agnosztikus irányzatok támaszkodtak. (Gondoljunk Maimonra vagy Schopenhauerre.) De még kevésbé véletlen, hogy éppen Kant volt az, aki először vezette be a filozófiába azt az alapelvet, amely az ő „teremtésről” alkotott szintetikus alapelvével a legélesebb ellentétben áll. Ő ezzel visszahozta Platon ideaelméletét. Ez ugyanis a legszélsőségesebb kísérlet arra, hogy a gondolkodás objektivitását, megegyezését a tárggyal megmentsük anélkül, hogy a tárgyak empirikus materiális létében találnánk meg e megegyezés mértékét. Világos tehát, hogy az ideaelmélet minden következetes kialakításában egy olyan alapelvet kell alkalmazni, amely egyfelől a gondolkodást az eszmevilág tárgyaival, másfelől ezeket az empirikus lét tárgyaival összeköti (visszaemlékezés, intellektuális szem-

lélet stb.). Ezáltal azonban a gondolkodás elmélete túljut a gondolkodáson: lélektanná, metafizikává, történetfilozófiává lesz. Megoldás helyett a probléma megkétszerezése vagy megháromszorozása következik be. És a probléma maga mindezek ellenére megoldatlan marad. Ugyanis éppen az a felfogás, hogy a megegyezés, a leképezhetőségi viszonylat elvileg heterogén tárgyformák között elvileg lehetetlen, hajtóerejévé válik minden ideatanhoz hasonlóan fölépített felfogásnak. Azt kísérli ugyanis meg, hogy a gondolkodás tárgyai és a gondolkodás esetében fellelje ugyanazt a lényegiséget mint magvat. Így jellemzi Hegel erről az álláspontonról rendkívül helyesen a visszaemlékezéstant. (*Werke*, XI., 160.) A visszaemlékezéstanban az ember alapviszonylata mitikusan ábrázolódik. „Az igazság az emberben van és csak az a probléma, hogyan lehet tudatosítani”. Azonban hogyan lehet a gondolatban és a létben levő végső szubsztancia azonosságát — úgy, ahogyan a gondolat és lét szükségszerűen megjelenik a kontemplatív szemlélődő magatartás számára — mint egymástól elvileg heterogén dolgot felfogni? Itt a metafizikának kell közbe lépnie, hogy a gondolatot és létet, melyeknek elválasztottsága nem pusztán a „tisztá” gondolkodás kiindulópontját alkotja, hanem melyeknek elválasztottsága — akarva-akaratlan — állandóan fönnáll, nyílt vagy rejtett mitológikus közvetítések révén valahogy ismét egyesítse. És ez a helyzet egyáltalán nem változik meg, ha megfordítjuk a mitológiát, és a gondolkodást az empirikus materiális létből magyarázzuk. Rickert egyszer a materializmust ellenkező előjelű platonizmusnak nevezte. Joggal. Ugyanis amíg gondolat és lét régi merev ellentétbe állított jellegüket megőrzik, amíg struktúrájukban és egymáshoz való viszonylatuk szerkezetében változatlanok maradnak, az a felfogás, hogy a gondolkodás az agy terméke és ezért vág egybe a tapasztalat tárgyával, ugyanolyan mitológia, mint az ideavilág és a visszaemlékezés. Mitológia ez, mert éppolyan kevésbé képes azokat a specifikus problémákat, melyek itt felmerülnek, ebből az alapelvből megmagyarázni. Arra kényszerül, hogy ezeket mint megoldatlan problémákat elhanyagolja, vagy pedig régi eszközökkel oldja meg, és a nem analizált összkomplexum megoldási elveket a mitológiát léptesse fel. Mint az eddigiekből már világos lesz — teljességgel lehetetlen ezt a különbséget egy végtelen folyamat révén elodázni. Így vagy egy látszattmegoldás jön létre, vagy pedig a leképezhetőség megváltozott formában merül ismét fel.

Éppen az a pont, ahol a történeti gondolkodás számára a gondolkodás és lét megegyezése kiderül, tudniillik az, hogy mindketten — közvetlenül vagy csupán közvetetten — dologian merev szerkezetűek, arra kényszeríti a dialektikus gondolkodást, hogy a megoldatlan kérdést felvesse. A gondolkodás és (empirikus) lét merev ellentétéből egyfelől az következik, hogy nem állhatnak egymással a leképezhetőség viszonyában, másfelől viszont az, hogy a helyes gondolkozás kritériuma csakis a leképezhetőség útján kereshető. Mindaddig, amíg az ember szemlélődő, kontemplatív marad, viszonya saját gondolkodásához és a tapasztalat tárgyaihoz csak közvetlen viszony lehet. E kettőt — a történelmi valóság teremtetten — kész voltában fogja fel. Minthogy a világot csak megismerni és nem megváltoztatni akarja, arra kényszerül, hogy a lét tapasztalati, materiális és a fogalmak logikai merevségét megváltoztathatatlanul tartsa, és mitológiai kérdésfeltevései nem azt tartalmazzák, hogy e két alapadottság merevsége milyen konkrét talajon született, milyen olyan mozzanatok vannak bennük, melyek a merevség túlhaladására

utalnak, hanem csak arra, hogy miképpen lehet ezeknek az adottságoknak változatlan lényegét mint változatlant összemarkolni és mint ilyent megmagyarázni.

Az a megoldás, melyet Marx a Feuerbach-tézisekben ad, a filozófia gyakorlati alkalmazása. Ennek a gyakorlatnak azonban — mint már láttuk — objektív szerkezeti előfeltétele és másik oldala, hogy a valóságot mint folyamatok komplexumát fogjuk fel, hogy a történelem fejlődéstendenciáit a merev dologi empirikus ténytyszerűségekkel szemben egy önmagából kifejlődő, tehát semmiképp sem túlvilági, hanem egy magasabb, igazi valóságként mutassuk be. Ez azonban a tükröződési elmélet számára azt jelenti, hogy a gondolkodás, a tudat a valóság felé orientálódik, hogy az igazság kritériuma a valóság fellelése. Mégis ez a valóság semmiképpen sem azonos az empirikus ténytyszerű léttel. Ez a valóság nincs, ez levésben van.

HERMAN ISTVÁN fordítása

EGZISZTENCIALIZMUS ÉS MARXIZMUS

Tordai Zádor: *Egzisztencia és valóság*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.

Nagy jelentőségű filozófiai munka jelent meg nemrég Budapesten: Tordai Zádor *Egzisztencia és valóság* c. könyve. Hézagpótló alkotás ez, nemcsak a magyar filozófiai irodalomban. Nem kisebb feladatra vállalkozik ugyanis, mint arra, hogy lerója a marxisták régi adósságát, megpróbálkozzon Sartre sokrétű és nagy hatású filozófiai munkásságának marxista felmérésével. Már önmagában is a marxista irodalomban ritka átfogó (mert egy-egy részletkérdésnek nagyobb irodalma van, és Sartre-ról a kisebb-nagyobb értekezések egész tömkelege jelent meg) értékelések közé tartozik, elemzésének eredményei, egy-egy részletkérdésben elfoglalt álláspontja pedig külön is figyelmet érdemel. Termékeny viták elindítója lehet még ott is, ahol megállapításait nem tartjuk kielégítőnek, hogy ily módon még egy lépést tegyünk a Sartre értékelésében mutatkozó egyoldalúságok leküzdése felé, ott is, ahol ennek az egyoldalúságnak a nyomai megmaradtak, még Tordainál is. Ezért tartjuk indokoltnak, hogy kissé részletesebben foglalkozzunk a könyvvvel.

1.

Sartre mindenképpen a mai filozófia kimagasló alakja, mondhatjuk: Lukács mellett a legnagyobb élő filozófus. Munkássága már évtizedek óta élő, eleven hatású szinte mindenkiben, aki filozófiai kérdésekkel foglalkozik. Még jellemzőbbnek tartjuk, hogy az utóbbi időben nagyobb hatással volt a marxista filozófia továbbfejlődésére, gazdálkodására — akár közvetlenül, termékeny gondolatsorok elindításával, akár közvetve, a vele való vitatkozás formájában —, mint a legdogmatikusabb korszak számos „ortodox” marxistája együttvéve. Ennek ellenére késik nemcsak a termékeny hatásnak elismerése, hanem még munkásságának, jelentőségének objektív megközelítése is. A magát marxistának valló Sartre-tól ugyanis éppen a marxisták zárkóztak el legmerevebben, ők szálltak vele legélesebben vitába. Azok pedig, akik a marxizmus felrészítésének igényével léptek fel, vagy maguk is a kiközösítettek közé kerültek, vagy pedig nem tartották szükségesnek

— esetleg a nagy munkában idejükből, erejükből nem futotta —, hogy új megvilágításba állítsák.

Ezért állott elő az a helyzet, amelyet Tordai mindjárt bevezetőben vázol: „A Sartre-ral foglalkozó marxista irodalom zöme a negyvenes években jelent meg, sőt a legjelentősebbek majdnem mind 1947-ben — akkor tehát, amikor a legélesebb volt a vita a sartre-i egzisztencializmus és a marxizmus között... Ha a felsorolt tanulmányokat értékelni akarjuk, azt kell mondanunk, hogy egyikük sem hatol a sartre-i egzisztencializmus mélyére és nem kísérelték meg az érdembeli vitát sem. Érvelésük felszínes maradt, és így egyikük sem meggyőző erejű. A meggyőző erő hiányát pedig nem lehet erős kifejezésekkel pótolni, az „elítélés” nem jelent vitát.” Később a helyzet csak annyiban változott, hogy kísérletek történtek Sartre munkásságának alaposabb felmérésére, de még mindig túl sok az elítélés, a felszínes érv. Az általánoságban felvázolt kép nem sokat változna, ha nemcsak a francia marxista irodalmat vennénk. (A jugoszláv irodalomban például a kezdeti korszak primitíven elítélő, az átmeneti korszak részben elítélő, részben elismerő, a mostani korszak nagyra értékelő, de csak odavetett megjegyzések vagy kisebb cikkek terjedelméig menő megállapításai mellett nem is igen volt átfogó kísérlet Sartre munkásságának felmérésére. Legfeljebb Vranickit említhetjük, aki a *Marxizmus története* című művében Sartre-t — *A Lét és a Semmi* című művét csak kezdeti kísérletnek véve *A dialektikus ész kritikája* c. műve alapján — beállítja a marxizmus fejlődésébe, de műve már jellegénél fogva sem tarthat igényt a teljességre.)

Tordai dicséretreméltó ambícióval és felkészültséggel vállalkozik ennek a helyzetnek a megváltoztatására. Részletekbe bocsátkozás nélkül is megállapíthatjuk, hogy ez több vonatkozásban sikerül is neki. Elsősorban a Sartre iránti viszony megváltoztatását illetően. Az eddigi elítélés helyébe az elemzés és vita lép, őszinte erőfeszítés a pozitívumok feltárására és a negatívumok érvekkel alátámasztott kimutatására. A viszonynak ez a megváltoztatása teszi lehetővé, hogy könyve Sartre munkásságának átfogó elemzését tartalmazza, és — akár elfogadjuk, akár elvetjük részletmegállapításait — egész képet ad a sartre-i mű hatalmas méreteiről. Külön érdeme, hogy Sartre munkásságát fejlődésében vizsgálja. Részletesen elemzi a kiindulópontnak tekintett *A Lét és a Semmi* c. művét, hogy utána megmutathassa az akkori koncepciók felbomlását és a továbbfejlődés útját az újabb művekben.

Ezt a mindenképpen jelentős és hézagpótló egészet érdekes és eredeti elemzés tölti ki. Elemzése nemcsak a túlzottan absztrakt sartre-i filozófia lefordítása érthetőbb és hozzáférhetőbb nyelvre, hanem az ellentmondások feltárása is, és egyben kísérlet a végeredményt jelentő megállapítások újakkal való felcserélésére. Ez teszi Tordai művét hézagpótló volta mellett részleteiben is figyelemre méltó műve. Mélyre nyúló gazdag fejtegetésében a mai filozófia számos áramlatát érintő kritikái megjegyzéseket és a dogmatizmus nem egy álláspontját feladó nézeteket egyaránt találunk benne.

Hogy elemzése milyen filozófiai szinten mozog, milyen mértékben tudja felváltani a pusztá dicséretet vagy kárhoztatást, arra szép példa az a fejezete, amelyben a szégyenérzet mögött rejlő, azt előidéző társadalmi tartalmat tárja fel. Kritikai megjegyzései nemcsak nagy általánosságban alkalmasak az idealista maradványok és az egyed-központiség jelenlétének tudatosítására — e kettő nemcsak Sartre-ra, hanem sok más filozófusra, bizonyos fokig a dogmatizmus után a másik végletbe csapó marxistákra is vonatkozik —, hanem lehetővé teszik a szakítást az utóbbi időben a marxista irodalomban is elterjedt néhány eszmével. Például az elidegenülés-elmélet egy egész iskolájának fogyatékoságára utal, amikor a jelen és a jövő, a praxis és az elidegenülés e világ-túlvilág jellegű abszolutizált szembeállítás helyett rámutat: „a kommunizmus szabadsága csak a ma létező szabadságformákból kiindulva, azok kikészítése és átalakítása által valósítható meg, éppen úgy, ahogy a kommunista gazdaság is a jelenből fejlődik ki.” Vagy amikor a múlt századbeli ideálcikkból, primitív, egyben utópisztikus antikapitalizmusból és az elidegenülés leegyszerűsített értelmezéséből táplálkozó filozófiában, esztétikában és szociológiában egyaránt megtalálható technika—ellenességgel szemben arról ír, hogy „az ember alávetettsége a gépeknek és technikának ezért nem a technikából és annak fejlődéséből ered, hanem a társadalmi viszonyokból”.

Ugyanígy a dogmatizmussal való szubjektív leszámolást jelzi és ezzel ezt a leszámolást könnyíti meg az, hogy Engels említése nélkül szembefordul „a szabadság a szükségyszerűség felismerése” felfogással, mivel „a felismerés a szabadság megvalósításának csak eszköze és önmagában nem jelenti a szabadságot”. Erre utal továbbá a negáció negációjának a dogmatizmustól eltérő értelmezése, leginkább annak felismerése, hogy az elidegenülés a szocializmusban sem tűnik el, mert „az elidegenedés mindaddig érvényesül, amíg a társadalom antagonistá jellegű, sőt bizonyos enyhébb formái mindaddig tovább élnek, amíg egyáltalán osztályok léteznek”. Ez az utóbbi ugyanis lehetővé teszi a szocializmus néhány kérdésének dogmatizmustól mentes vizsgálatát, egészen addig a következtetésig, hogy „az igazgatás fokozatosan, mind nagyobb területen öngazgatás legyen”.

Végül, harmadik szinten — Sartre egész képének hézagpótló megrajzolása és a számos időszerű kérdésben nyújtott segítség mellett — Tordai könyve fontos irodalom a marxizmus egyik legidősebb és ma legtöbbször vitatott kérdésének megoldásához, a szabadság és a determinizmus viszonyának tisztázásához. E tekintetben a könyv legalább olyan helyet foglal el, mint a Sartre-ra vonatkozó irodalomban. Számos vonatkozásban világítja meg ezt a kérdést, sok tekintetben megközelíti a szabadság és megkötöttség dialektikájának felismerését, és — ha nem is viszi következetesen végig — eljut a dialektika különféle szintjeinek megsejtéséig, és ezzel anticipálja e kérdés átfogó — Sartre értékelésétől is független — felvázolásának nem egy elemét.

Az eddig elmondottakkal eléggé kidomborítottuk a könyv jelentőségét, olyannyira, hogy ezek után már semmit sem vonhat le jelentőségéből, ha hozzátesszük, hogy nem minden vonatkozásban értünk egyet Tordaival, sőt az a véleményünk, hogy több megállapítása nem (kielégítő, elsősorban azért, mert a dogmatizmussal való szakításban félúton megállt. Vonatkozik ez elsősorban egészében Sartre helyének megállapítására. Arra gondolunk, hogy az ő esetében — szilárd meggyőződésünk szerint — még az sem elegendő, ha az elítélést, kárhóztatást érveikkel, alapos elemzéssel váltjuk fel, hanem meg kell tenni a következő lépést: az elvetés, bírálat helyett az értékelés, átvevés, hasznosítás oldaláról kell közeledni hozzá. Az, hogy Tordai ezt elmulasztotta, sokat levon az általa megrajzolt kép teljességéből, bármilyen előrehaladást is jelent a marxista irodalomban eddig elterjedt képhez viszonyítva.

Ezt a lépést Tordai azért nem tette meg, mert Sartre filozófiáját tisztán a polgári értelmiség (kilátástalanságával, tehetetlenségével, szorongásaival) magyarázza. Van ugyan könyvének egy fejezete, amelyen meglátszik: ő is érzi, hogy ezzel Baudelaire-től Sartre-ig mindent meg lehet magyarázni, éppen ezért, a polgári értelmiség helyzetéből eredő magyarázat a legjobb esetben is elégtelen. Másutt utal arra is, hogy a sartre-i filozófiában milyen szerephez jutott a vulgáris, dogmatikus marxizmussal való jogos szembenállás. „Először is nem tudta elfogadni azt a mechanikus és sokban vulgármaterialista szemléletet, amely a kommunista ideológiában a dogmatizmus következtében szerephez jutott” — írja például egy helyen. Következtetései azonban nem mindig alkalmasak arra, hogy ezt a tényt hasznosítsa is elemzéseiben. Márpedig nagy segítséget jelentett volna már (az is, ha felismeri, hogy Sartre filozófiájában szerephez jutott a marxizmus képtelensége, hogy megbirkózzon a felhatalmozódott problémákkal, sablon nélkül nézve a megváltozott világ jelenségeit; legteltesebb eldogmatizálódása, sztalinizmussá merevedése; még általánosabban az, hogy a sztalinizmus nem nyújtott távlatokat, kiutat, megoldást az értelmiségnek —, polgári vagy más jelző nélkül —, és miért éppen Sartre jutott volna el annak felismeréséhez, hogy a sztalinizmus nem azonos a szocializmussal, amikor ennek felismeréséhez a más alapról induló marxistáknak is a körülmények megérlelődésére volt szükségük.

Így aztán a sartre-i filozófia nem egyszerűen a polgári értelmiség tehetetlensége, hanem a sztalinizmus alakult szocializmus pillanatnyi távlatatlansága is, egyben kísérlet azoknak a kérdéseknek a megoldására, amelyekre a megcsontosodott, legértékesebb filozófiai elemeiről lemondó sztalinista marxizmus nem tudott választ adni. Ha így közeledünk Sartre-hoz, akkor megváltozzuk az alapvető álláspont is, amelyet Tordai elfoglalt: „Az egzisztencializmus legfeljebb negatívan, azaz mint ellenpont — segítheti elő a marxista egyéniségi elmélet kibontakozását”. Ebből az alapvető álláspontból adódik mála ugyanis, hogy fő törekvése a bírálat, a vitatkozás, ahol pozitív elemeket fedez föl, azokat is

pusztán ellentmondásként kezeli, ahelyett, hogy a negatív elemeket venné annak. Ehelyett sokkal termékenyebb kiindulópont lett volna azt vizsgálni, miéért szolgálta és szolgálhatja Sartre a marxistákra — köztük Tordaira is — jobban, termékenyebben hatott, mint a dogmatizmus megannyi „ortodox” marxistája.

A nézőpontnak ilyen megváltoztatása nemcsak a Sartre-ról kialakított kép teljességét adta volna meg, hanem megkönnyítette volna a kérdések tárgyalását is. Legelőször is megkönnyítette volna Sartre meg a marxizmus filozófiai forrásai, elsősorban Hegel és az ifjú Marx iránti viszony tisztázását. A Hegelre vonatkozó gazdag irodalom ismeretében ugyanis ezt a viszonyt nem lehet egyszerűen úgy elintézni, ahogy Tordai teszi, amikor Marx ifjúkori műveit nem is említi, Hegelre vonatkozólag pedig csak annyit mond, „ez a tévedés és hiba valójában Hegelre vezethető vissza és ezt az egzisztencialisták és Sartre is tőle örökölték”. Márpedig e viszony tisztázása nélkül leegyszerűsítésként hathat az olyan kérdések tárgyalása, mint például az, hogy van-e dialektika a természetben.

Esetleg megkockáztathatnánk még azt a feltevést is, hogy sokkal pozitívabb képet kaptunk volna Sartre-ról, ha Tordai nem *A Lét és a Semmi*, hanem *A dialektikus ész kritikája* alapján tárgyalja a kérdéseket. Indokoltnak látszik ugyan, hogy a kiindulópontot *A Lét és a Semmi* alapján vázolja, hogy utána ennek az alapkoncepciónak az alakulását kövesse. De biztos, hogy számos kérdés más vonatkozásba kerül, ha *A dialektikus ész kritikáját* vesszük alapnak, főleg ha azt nem a bírálat, a vitatkozás, hanem a hasznosítás, felhasználása vágyától vezérelve mészük.

Ez a nézőpont elsősorban a szabadság és megkötöttség (Tordai megfogalmazásában determinizmus) közötti viszony tisztázását könnyítette volna meg. Így ugyanis nemegyszer megesik, hogy Tordai csak az egyik oldalt látja és domborítja ki. Érdekes elemzéssel mutatja ki: „Végeredményben arra a megállapításra kell jutnunk, hogy amit Sartre szubjektívnek fogott fel, valójában nem az, mert nem pusztán egyedi. A szálak a társadalmi léthez vezetnek és az egyéni, a szubjektív valójában mint a társadalmi kifejeződése mutatkozik meg”, vagy „olyan, amely csak egyéni lenne és nem társadalmi is, nem létezik”. Csak éppen ennek ellenkezője is érvényes: ami csak társadalmi és nem egyéni is, nem létezik, hisz a marxizmus forradalmi vívmánya éppen az, hogy a látszólag teljesen önálló, saját törvényük szerint ható társadalmi erők mögött is felfedezte az emberek közötti viszonyt (nem is szólva arról, hogy egyedi szinten számolni kell még a fizikai, biológiai, filozófiai alappal is). A másik oldalnak ilyen hangsúlyozása, *A dialektikus ész kritikájának* háttérbe szorulása és a negatív viszony síkkasztja el Sartre legfőbb vívmányát, a szabadság és megkötöttség dialektikájának a dogmatizmusnál nagyobb fokú felismerését, és azt a kísérletét, hogy ezt a dialektikát különféle szinteken érvényesítse.

Mindaz, amit itt elmondottunk, semmit sem változtat azon, hogy Tordai könyve tágabb viszonylatban is a sartre-i probléma-

kör egyik legjobb marxista feldolgozása. Csak éppen arra akarunk utalni, hogy a könyv értékeinek felismerésénél is számolni kell azokkal a megkötöttségekkel, amelyek e problémakör eddigi marxista kezelésének maradványaként Tordainál is akadályozzák a teljesebb kép kialakulását.

(b-t)

EGY KRITIKUS, AKIT MINDIG MEG KELL HALLGATNI

Zoran Gluščević: *Perom u raboš*. Svjetlost, Szarajevó, 1966.

1952-től 1965-ig írt kritikáit gyűjtötte össze ebben a könyvében Gluščević. Minden műfaj érdekli: verskötetekről, drámákról, regényekről, novellás kötetekről, tanulmányokról, esszékötetekről ír. A szerb, a horvát, a szlovén irodalom egyaránt foglalkoztatja, s nem tesz különbséget a kisebbrendű munkák — egy Dušan Kostić- vagy Palavestra-kötet — s egy Krleža-dráma vagy Lalić-regény között: mindig egyfomra lelkiismeretességgel ír. A legújabb alkotások mellett klasszikusokról, régi szerzők műveinek új kiadásáról is szól, s irodalomtörténeti tanulmányok mellett ifjúsági regényt is bírál. A fiatalokkal, kezdőkkel ugyanolyan komolyan foglalkozik, mint a befutottakkal. Az irodalom ügyét annyira a magáénak vallja, hogy egzisztenciális kérdésnek tartja az irodalmi alkotások és az alkotók minden problémáját. Gluščević a tiszta kritikus mintaképe.

Minden szavát el lehet hinni, mert tények, nagy anyagismeret s lelkiismeretes kutatómunka áll mögöttük. Nem túloz és nem enyhít, nem szapul és nem szépít, nem beszél mellé, nem kerülgeti a problémákat, hanem szókimondó. Olyan magabiztosan kezeli az irodalmi műveket, olyan biztonsággal mozog eszmék és nézetek között, hogy megérdemli feltétlen bizalmunkat. Gluščević a megbízható kritikus mintaképe is.

Nem kötelezte el magát egyetlen kritikai irányzat, iskola mellett sem; a maga sajátos módszerét alkalmazza, s minden könyvet olyan módon elemez, ahogy a legkönnyebben, legmegfelelőbben lehet megközelíteni. S mindig csak az alkotás érdekli. A mű értékeit, komponenseit, vonatkozásait, elemeit vizsgálja, a lényeges dolgokat, nem a mellékéseket. Talán ebből a tulajdonságából következik, hogy sohasem polemizál, s mindig higgadtan szól.

Persze így is meglátszik, kik azok az írók, akikért, és melyek azok a művek, melyekért lelkesedik. S választásában mindig az érték irányítja. Vannak aztán művek, melyekről csak a kritikusra kötelező tárgyilagosság hangján szól. Még ha egészen nyilvánvaló, hogy kevésbé jelentős vagy teljesen elhibázott, silány művel áll szemben, egy nagyszerű gesztussal vállalja az objektivitást, s anélkül, hogy szabadjára engedné szenvedélyeit, kimutatja az értelmetlenség okait, a hibákat. Az igazságos kritikus mintaképe ő.

Gluščević leginkább az értekező próza művelőinek félresikerült művei miatt szól élesebben, a versek, a széppróza esetében ítélete

mindig enyhébb; nem tesz engedményeket, de annyira tud alkalmazkodni, olyan messzemenően tekintetbe veszi a szerző szándékait, annyira tiszteletben tartja az alkotó egyéniség integritását, hogy ritkán kényyszerül egy-egy művet nagyrészt, még kevésbé teljesen elmarasztalni. Maga is kritikus és tanulmányíró lévén, határozottabban, szigorúbban bírálja ennek a műfajnak az alkotóit, magasabb mércét alkalmaz, mint amikor szépirodalomról mond véleményt, ahol már kevésbé megfogható dolgokkal találkozunk. Ott, ahol az ő legszűkebb érdeklődési köréről van szó (egy Hölderlin-monográfia, a régi keleti irodalmakkal foglalkozó mű stb.), nem tűr ellenvetést. De ha kénytelen negatív ítéletet mondani, erre több módot talál: vagy csak jelzi, hogy valami baj van, egyébként a mű érdemeiről beszél, esetleg érezteti, hogy nem lelkesedik a könyvért. Nagyobb hibák esetén néha megelégszünk azzal, hogy ezeket kimutatja, mélyrehatóan elemzi, a mű többi tulajdonságáról nem is szól. De el is tud temetni könyveket, mint például Vučo egyik regényét, Šoljan kompendiumát, vagy Đurić tanulmányát I. G. Kovačićról. Elyenkor nem ismer kíméletet, teljes kritikai és esztétikai fegyverzetével vonul csatába. Az olvasó pedig csak elismeréssel adózhat neki, még akkor is, ha nem is ért egyet vele mindenben. Márpedig alig van rá eset, hogy Gluščević-tal ne értsünk egyet.

Gluščević nem közelíti meg a műveket külön filozófiai, pszichológiai, szociológiai vagy más sajátos szempontból, hanem szintetikus képet alkot. Nem híve a strukturális, stilisztikai, immánens vagy analitikus kritikának. Nem tanítványa sem Lukácsnak, sem Eliotnak, sem Lefebvre-nek, vagy C. Brooks-nak. Leginkább tömör, velős bírálataiban mindent elmond, amit egy kritikusnak mondania kell: érzi, mit vár tőle az olvasó, az író és mit a kritika műfaja. Nincs az általa elemzett műveknek egyetlen fontosabb mozzanata sem, amely elkerüli figyelmét; átfogóan mutatja be a kiválasztott könyvet. Azon a néhány oldalon, amennyit kritikái igénybe vesznek, stilisztikailag, strukturálisan, filozófiailag, szociológiailag, pszichológiailag is elemzi a kérdéses műveket. Iskolákon és irányzatokon kívül áll, pontosabban felettük. Természetesen maga sem alokt iskolát, nem hirdet új hitet, nem esküszik új kritikai vallásra. De ő a tiszta, a megbízható, az igazságos kritikus, ő az a kritikus, akit mindig meg kell hallgatni.

(TL)

Februárban volt húsz éve, hogy meghalt Vasa Stajić. Míg az évforduló alkalmával rendezett ünnepegekről szóló tudósításokat és a megemlékezéseket olvasom a lapokban, a könyvespolcra esik tekintetem, oda, ahol Vasa Stajić művei állnak. A Građa za političku istoriju Novog Sada, a Građa za kulturnu istoriju Novog Sada, a Novosadske biografije öt kötete meg a többi. Felbecsülhetetlen értékű könyvek. Egy város, egy táj, egy nép történelmének forrásai.

A Novosadske biografije első kötetének előszavában Stajić elmondja, hogy Újvidék múltját csak a szerbek életével kapcsolatban dolgozta fel, viszont azt, amit a város „a németek, magyarok, sőt a horvátok történetében jelent, annak tanulmányozását a felsorolt népek tanult fiainak” engedi át.

Vasa Stajićnak ezek a szavai nem találtak visszhangra, senki sem készített a vajdasági magyarság életéről olyan kimerítő munkákat, mint Stajić a szerbekéről. Általában hiányzanak a helyi monográfiák, helytörténeti művek, kiemelkedő személyiségek életrajzai. Ezeknek a feladatoknak az elvégzéséhez pedig késlekedés nélkül hozzá kellene fogni, persze előbb látnunk kellene népünk „tanult fiait”, a történeteseket, akik felkészülten látnak hozzá ehhez a munkához. S minél előbb kezdenek hozzá, annál többet végezhetnek. Mert minden évvel távolabb jutunk a múlttól, melyet nem szabad elveszítenünk.

Vasa Stajić munkássága erre figyelmeztet bennünket.

*

A Borba műépítészeti díjának zsürije a nyilvánosság előtt dolgozott, vitatkozott és döntött. A belgrádi rádió harmadik műsorának szerkesztősége szalagra vette s közvetítette a bíráló bizottság üléseit. Eddig mindig elhangzottak tiltakozások, voltak elégedetlenkedők egyes zsürik munkája és döntései miatt. Most mindenki hallhatta a bizottság tagjainak felszólalásait, mindenki nyomon követhette a rostálás, értékelés munkáját, a szavazást, a végső határozathozatalt.

Nemcsak a tájékozottság szempontjából fontos ez, hanem azért is, mert a bizottság tagjai érezhették teljes társadalmi felelősségüket. A mikrofontól nem lehetett semmit eltitkolni. Nem lehetett senki részrehajló, mert az ország szeme láttára — illetve füle hallatára történt minden.

Nem tudhatjuk, a nyilvánosság előtti felelősség érzete hatott-e a döntésre, vajon másképp szavaztak, határoztak volna a bizottság tagjai, ha zárt ajtó mögött dolgoznak. Ennél fontosabb, hogy itt mindennek rendben kellett menni, itt mindenkinek nyíltan állást kellett foglalni. A bíráló bizottság tagjai — jegyezzük ezt meg jól! — nemcsak aláírásukkal, hanem az egész ország rádióhallgatói előtt megokolt véleményükkel hitelesítették a döntést.

És ez nem kis dolog. Főleg pedig: más zsüriknek követendő példa.

*

Szerbhorvát nyelven tavaly jelent meg Lukács György Az ész trónfosztása című műve. Ebből az alkalomból dr. Miladin Životić, a Gledišta című folyóiratban ír a könyvről, s foglalkozik Lukács Györggyel. „Ez a terjedelmes könyv tele van tévedésekkel; ezek abból a szélsőségesen kizárólagos, szektás-dogmatikus filozófiai álláspontból fakadtak, melyeket Lukács a sztalinizmus virágzásának időszakában képviselt” — kezdi cikkét dr. Životić, majd részletesen elemzi Lukács művét.

A könyv szerbhorvát fordításának megjelenését 1966-ban dr. Životić azzal magyarázza, hogy a jugoszláv filozófusok a világ és az ember értelmének és értelmetlenségének kutatásához épp azoknak a filozófusoknak a műveiben találtak serkentést, akiket Lukács könyvében elítélt. Ezért tartja fontosnak és jelentősnek a cikkíró Lukács könyvének helyes megítélését.

Lukács álláspontja, mondja dr. Životić, az a sztalinista dialektikus materializmus, amely tartalmazza a visszatükrözés elméletét, a pártosság vulgáris elméletét, a nyugat-európai filozófia iránti kizárólagos álláspontot, viszont nem látja a filozófia fejlődésének sajátosságait, a filozófiát a politika szolgájának tekinti, Lenin és Marx mellett Sztalint idézi, ünnepli Liszenkót. Csak erről az álláspontról lehet olyan gondolkodókat, mint Schelling, Kierkegaard, Dilthey Hitlerrel és Rosenberggel összekötni.

Milyen messze esik Lukácsnak ez az álláspontja attól, melyet *Geschichte und Klassenbewusstsein* című művében képviselt, sőhajt fel dr. Životić, de attól is, melyet akkor foglalt el, amikor megszabadult a sztalinista dialektikus materializmus korlátaitól. Životić külön rámutat azokra a hibákra, melyeket Lukács Nietzsche értékelésében elkövetett, s kiemeli, hogy Az ész trónfosztásának utószava a hidegháború

hangulatát sugározza. „Ezt a könyvet — fejezi be fejtegetéseit dr. Životić — elsősorban magáért Lukácsért kell elfelejtenünk.”

*

Gerold László cikkében, melyet Időszerű színházat! címmel közöl az Új Symposion, pontosan állítja fel a diagnózist, meglátja, mi a baj a Szerb Népszínházban, mi a baj a suboticei Népszínház magyar részlegével, de arról sajnos nem szól, ami — én legalábbis úgy látom — mindkét esetben döntő fontosságú tényező.

Nem szól arról, hogy a Szerb Népszínháznak az a repertoárpolitikája, melyet elítél — s vele együtt jómagam is —, épp a közönség kedvéért olyan, amilyen — vonatkozik ez részben a szabadkaiakra is —, mert annak a közönségnek, vagy legalábbis a közönség egy részének, mely rendszeresen látogatja a Szerb Népszínház előadásait, az ilyen műsor kell. Nem Ionesco és nem Beckett, nem Pinter és Németh László, hanem...

És talán ez a magyarázata a „szabadkai eset”-nek is. Mivel a szabadkai színház univerzális, tehát helyettesítenie kell a külön avantgardista, operett-, víg- és egyéb színházakat, az ügy jóval bonyolultabb. A Szerb Népszínházzal azonban másképp áll a dolog. Ez a színház nem lehet univerzális, nem is kell annak lennie, sőt kimondottan nemzeti jellegű műsorpolitikát folytat. A kérdés tehát: ilyen repertoárpolitika kell-e vagy más? Csak erről vitázhatunk.

És Szabadka? Nagy baj persze az egy színház. És ha már csak egy, akkor természetes, hogy az legyen komplett. De komoly színészképzés, színházi közvélemény nélkül... Az a színház valahogy nem közös ügyünk. Egy kicsit mostoha-gyermekünk... Az se elhanyagolható dolog, hogy nincs egy egyéniség, aki a maga koncepciójával állna a színház élén — vagy legalábbis mögötte... Azt is megkérdezhetnénk, hányszor szóltak írók, kritikusok, közéleti munkások a színház műsoráról, problémáiról. Gerold előtt ki írt ilyen átfogóan a színházról? Elnéztük hibáit, fogyatékoságait, dédelgettük, mert egyetlen, mert a miénk. Éppen ezzel bizonyítottuk be, hogy nem érezzük eléggé a miénknek.

Ha a közvélemény többet törődne a színház ügyeivel, talán más lenne a színház is.

Viszont a Szerb Népszínházban ez a probléma fordítva jelenik meg: a közvélemény tette olyanná, amilyen.

A Polja című Novi Sad-i folyóiratnak abban az anketájában, melyről ebben a rovatban már szó volt — a folyóiratokról, a folyóiratok szerepéről és feladatairól fejtik ki véleményüket a résztvevők —, Miroslav Mirković, aki évekig a Delo szerkesztője volt, tehát tudja, mi a helyzet a folyóiratok körül, igen érdekes nézeteket hangoztat, s megszívlelendő javaslatokat tesz.

A mai folyóiratok Mirković szerint túlságosan nyugodtak és fáradtak. Hiányzik belőlük a harciasság, a vita. Olyan folyóiratokról ábrándozik Mirković, melyek kis formátumban, húsz-harminc oldalon jelennének meg, s Blanchot-tól és Dobrica Ćosićtól a labdarúgásig és idegenforgalomig mindenfelé foglalkoznának, de a szellem, mely bennük megnyilatkozna, egységes lenne.

Ábrándok, hiú ábrándok... Végeredményben azonban — miért ne?

Miért ne lehetne zsebfolyóiratokat kiadni? Egyszer egy hónapban. Vagy évszakonként egyet-egyét. Vagy csak egyetlen számot egy évben: egy forró nyári napon, mondjuk, valahol Dubrovnikban. S elküldeni onnan ide, az északi tájakra. Elküldeni, mint a nyár üzenetét: egy esszét, egy verset, egy rajtot. Ennyi elég lenne.

Nem tudom, ilyesmire gondolt-e Mirković. De úgy hiszem, ezt kellene csinálni. Nem kellene kérdezni: vásárolják-e a folyóiratot. Mert azt mondanom sem kell, hogy ez a lap nem kerülne semmibe, nem kellene fizetni érte. Ajándék lenne. Csak olvasni kellene. Így lenne ez szép, felemelő.

(Írtam ezt egy esős, hűvös, szeles márciusi alkonyatkor.)

*

A téli hónapokban a belgrádi rádió harmadik műsora beszélgetést közvetített Krsto Hegedušić műhelyéből. Fiatal képzőművészek mondták el, milyen helyzetben vannak, hogyan élnek s dolgoznak. A beszélgetés alatt főleg panaszkodtak: nem segítik őket eléggé, kevés a társadalmi támogatás, a fiatal művészek rendkívül nehéz körülmények között élnek és dolgoznak. Ezek a panaszok jutottak eszembe, amikor a Politikában Miodrag Nagorni grafikus nyilatkozatát olvastam.

Arról beszélt az ugyancsak fiatalnak számító művész, hogy a fiataloknak többet kellene küzdeniük helyükért a nap alatt.

— Véleményem szerint végső ideje, hogy a művészek abbahagyják a rimánkodást — mondta. — Nem élvezheti mindenki a társadalom segítségét. Harcoljanak a művészek egzisztenciájukért... Fontosabb az erkölcsi mozzanat az anyaginál... Kérdezzék meg idősebb kollégáinkat, Lubardát, Peđát, Aralicát, fiatalkorukban éheztek, padlásszobákban laktak, dideregtek a nincstelenségtől, és ihletük tűzénél melegegtek.

Nagorni élete sem fenéig tejfel: sohasem küldték külföldi kiállításokra — elment egyedül. Meg kellett küzdenie azért, amit elért. Mindennek ára van: tudni kell lemondani, áldozatot hozni.

Nagorni szavai megnyugtatóan hatnak egy olyan időszakban, amikor a művészeketől komoly alkotások, lázas munka helyett sokszor csak panaszt, siránkozást kapunk.

Tomán László

JEGYZET

Lukács György: Az eldologiasodás és a proletariátus tudata. — A nagy filozófus fiatalkori, magyarul még meg nem jelent könyvéből, a Történelem és osztálytudatból vettük át Az eldologiasodás és a proletariátus tudata című fejezet III. részét, melynek alcíme: A proletariátus álláspontja. Következő, májusi számunkban egyébként Hermann István tanulmánya foglalkozik Lukács e művével.

HID IRODALMI, MŰVESZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT. — 1967. ÁPRILIS. — KIJADJA A FORUM LAPKIJADÓ VÁLLALAT. — SZERKESZTŐSÉG ÉS KIJADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODA MIŠIĆ UTCA 1. — SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRÁK: MINDENNAP 10-TŐL 12 ÓRÁIG. — KÉZIRATOKAT NEM ÖRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA. — ELŐFIZETHETŐ A FORUM CÍMEN A 657-1-255-ŰS FOLYOSZÁMLÁRA. BEFIZETÉSKOR KÉRJÜK FELTŰNTETNI A HÍD NEVÉT. — ELŐFIZETÉSI DÍJ: BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 20,—, FÉL ÉVRE 10,—, EGYES SZÁM ÁRA 2,— ÚJ DINÁR; KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 31,25, FÉL ÉVRE 15,63 ÚJ DINÁR; KÜLFÖLDÖN EGY ÉVRE 2,50 DOLLÁR, FÉL ÉVRE 1,25 DOLLÁR. — KESZÜLT A FORUM NYOMDÁJÁBAN NOVI SADON.

